

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

На правах рукопису

Кравець Ганна Василівна

УДК: 323.27:93

**РЕВОЛЮЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ЗМІНИ ВЕКТОРА
ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
політичних наук**

Науковий керівник:

Дунаєва Лариса Миколаївна -

доктор політичних наук, професор

Одеса – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3-8
------------	-----

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади здійснення політичного процесу в сучасному світі

1.1. Ступінь наукової розробки теми в політичній науці.....	9
- 23	
1.2. Сучасний політичний процес: зміст, механізм та умови Здійснення.....	24 - 42
1.3. Особливості здійснення політичного процесу в умовах пострадянського простору.....	43 – 63
<i>Висновки до розділу</i>	64 - 65

Розділ 2. Революція та її місце в політичному процесі: історичні та теоретичні аспекти

2.1. Еволюція уявлень про революцію в світовій суспільно-політичній думці.....	66 - 81
2.2. Основні політологічні теорії революції.....	82 - 104
2.3. Механізм здійснення революцій.....	104 - 120
<i>Висновки до розділу</i>	121 - 123

Розділ 3. Місце та роль «кольорових» революцій в політичному процесі сучасних пострадянських країн

3.1. Основні політологічні підходи до вивчення «кольорових» революцій.....	124 - 145
3.2. «Кольорові» революції як механізм трансформації сучасних політичних режимів.....	146 - 166
3.3. Перспективи подальшого застосування революцій в сучасному політичному процесі.....	166 – 184
<i>Висновки до розділу</i>	185 - 187

ВИСНОВКИ.....	188 - 195
---------------	-----------

ЛІТЕРАТУРА..... 196 - 214

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Одним із найважливіших напрямків політичної науки є вивчення причин, механізмів та результатів суспільних, у тому числі й політичних трансформацій – переходів політичного і загалом суспільного ладу з одного якісного стану в інший. Упродовж двох останніх століть в дослідженнях такого роду домінувала революційна парадигма, хоча й досить часто критикувалася за свій насильницький характер та радикалізм.

Кінець XX ст. – початок XXI ст. ознаменувався крахом комуністичної ідеології, крахом Радянського Союзу як уособлення тоталітаризму й захопленням молодих, новоутворених на базі колишніх радянських республік та країн соціалістичного табору, демократичною ідеєю, ознаменували початок так званої «третьої хвилі демократизації». Молоді держави, що мали спільне минуле та загальну мету – розбудову демократії, під спрямовуючою дією країн Європейського Союзу та США, знов звернулися до практики революційних перетворень. Такі визначення як «оксамитова революція», «кольорова революція», «революція роз», тощо стали ознакою часу та певного географічного простору – території Східної та Південної Європи, що викликало науковий інтерес з боку політологів та суспільствознавців в цілому. Демократичні трансформації цього етапу розповсюдження демократії в світі стали предметом дослідження окремого напрямку політологічних досліджень – транзитології, яка досить динамічно розвивається на сучасний момент.

В межах даного напрямку досліджень, а також низки інших наукових праць демократичний перехід в країнах пострадянського простору стає предметом постійного аналізу, хоча комплексних політологічних досліджень досить мало. Кожна з країн має свій досвід перетворень, свої національні особливості переходу, однак спільним для всіх країн є використання саме революції як механізму зміни вектора політичного процесу, способу зміни влади та масштабних перетворень в державі. Однак, головною особливістю

даного процесу став ненасильницький характер перетворень, інший контекст застосування революції як форми політичних змін та можливість моделювання революцій на замовлення опозиційних сил, що поставило під сумнів сам термін «революція». Все це підштовхує політологів до наукового аналізу змісту революцій на сучасному етапі, а також їх місця та ролі в сучасному політичному процесі.

Отже, на сьогоднішній день перед політичною наукою стоїть наукове завдання теоретичного обґрунтування терміну «революція» як форми здійснення політичних змін в суспільстві, її місця в сучасному політичному процесі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі соціальних теорій ІІПО ОНУ імені І. І. Мечникова в межах науково-дослідницької теми «.....» (номер держреєстрації .....

Мета і задачі дослідження. *Мета роботи* – визначити революцію як механізм зміни вектору політичного процесу.

Відповідно до поставленої мети зроблена спроба розв'язати наступні завдання:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми в межах сучасної політичної науки;
- з'ясувати зміст, механізм та умови здійснення сучасного політичного процесу;
- визначити особливості здійснення політичного процесу в умовах пострадянського простору;
- простежити еволюцію уявлень про революцію в світовій суспільно-політичній думці;
- проаналізувати основні політологічні теорії революції.
- визначити механізм здійснення революцій в сучасних умовах;
- проаналізувати основні політологічні підходи до вивчення «кольорових» революцій;

- дослідити «кольорові» революції як механізм трансформації сучасних політичних режимів;
- визначити перспективи подальшого застосування революцій в сучасному політичному процесі.

Об'єктом дисертаційного дослідження виступає сучасний політичний процес в країнах пострадянського простору.

Предметом дослідження є революція як механізм зміни вектору сучасного політичного процесу.

Методи дослідження. Методологічною основою даного дисертаційного дослідження є як загальнонаукові, так і спеціальні методи пізнання. При побудові дисертаційного дослідження автор роботи спиралася на діалектичну методологію дослідження та дедуктивний метод викладення матеріалу, тобто будувала дослідження шляхом руху від загального до часткового, що дає змогу рухатися від загального визначення терміну «революція» зі всіма її характерними рисами до з'ясування сучасного змісту даного поняття, визначення місця в сучасному політичному процесі.

Застосування аналітичного методу дозволило якісно проаналізувати літературні джерела, які накопичила наукова думка щодо визначення теоретичних засад здійснення революцій в суспільстві, практики їх застосування в умовах демократичного переходу в країнах пострадянського простору та в Україні зокрема. Аналітичний метод також сприяв виявленню прогалин в наукових знаннях про сучасну революцію та обґрунтуванню необхідності проведення даного наукового дослідження.

Застосування аналітичного методу разом з порівняльним дозволив автору якісно підійти до аналізу сучасних політологічних підходів до визначення революції в сучасній політичній теорії та практиці, виявити сучасні тенденції в політологічних дослідженнях за цією проблематикою та визначити революцію як сучасний механізм політичних змін.

Крім того, при дослідженні окремих тем застосовувалися системний, порівняльний, історичний методи тощо. Системний підхід дозволив якісно

проаналізувати сутність та зміст сучасного політичного процесу, показати місце та роль революції в ньому.

Порівняльний аналіз дозволив виявити спільне та від'ємне в тлумаченні терміну «революція» в різні часи та в різних країнах світу, виявити спільні риси в «оксамитових» та «кольорових» революціях, порівняти досвід на наслідки їх застосування в різних країнах пострадянського простору, зокрема в Грузії, Україні, Киргизії, тощо.

Історичний метод дозволив ґрунтовно підійти до вивчення еволюції поняття «революція» в історії світової суспільно-політичної думки, а також показати різницю в місці та ролі революцій в політичному процесі в різні періоди розвитку людства.

При дослідженні сучасного політичного процесу автор роботи спиралася на методологію неоінституціонального підходу, а також структурно-функціональний метод щодо визначення структури механізму зміни вектора політичного процесу, в якості якого визнано сучасну революцію.

Наукова новизна одержаних результатів. В ході даного дослідження отримано результати та висновки, які мають певну наукову новизну.

Вперше:

- обґрунтовано доцільність розгляду революції як сучасного механізму зміни вектору політичного процесу, який має свою чітко структуровану послідовність застосування певних дій, як правило ненасильницького характеру, спрямований на зміну діючої влади та вектору всього політичного процесу в даному суспільстві;
- доведено можливість розгляду революції як певного політичного проекту щодо зміни політичної влади в країні, який носить характер політичної технології, розробленої фахівцями з політтехнологій на основі маніпуляції масовою свідомістю та використанням ЗМІ для впровадження проект-революцій в життя;

- визначено перспективи подальшого застосування революцій в політичній практиці сучасних держав в якості механізму зміни політичного режиму, а отже, й змісту політичного процесу, в тому числі й шляхом політ технологій;
- запропоновано комплекс заходів щодо запобігання штучним революціям в політичній практиці країн пострадянського простору, серед яких найвагомішими визнано інститут парламентаризму, прозорих виборів та необхідність зміцнення культурних символів, які розділяє більшість даного суспільства.

Вдосконалено:

- знання про революцію як форму проведення політичних змін в суспільстві, визначено її сучасний зміст як механізму зміни влади в державі та відхід від традиційних для неї насильницького характеру та радикалізму;
- вчення про демократичний перехід в країнах пострадянського простору, зокрема в частині застосування революції як провідного механізму зміни влади та політичного режиму в них, а також особливостей впровадження революцій в країнах Східної Європи («оксамитові революції») та в країнах колишнього СРСР («кольорові революції»);
- теорію політичного процесу в частині знання про її сучасний зміст, структуру, акторів та механізм зміни його вектору шляхом застосування революцій;
- теоретичні уявлення про сучасні засоби маніпуляції свідомістю людей, зокрема через вплив Інтернету та ЗМІ, які використовуються політтехнологами для розробки штучних проектів революцій на замовлення опозиційних сил сучасних країн – молодих демократій.

Уточнено:

- поняття «революція» в політичній теорії, зокрема уточнено зміст, завдання та механізм її протікання в сучасних політичних умовах»

- знання про демократичний перехід в країнах пострадянського простору;
- теоретичні уявлення про місце та роль революцій в сучасному політичному процесі на пострадянському просторі та в Україні зокрема.

Практичне значення одержаних результатів. Результати, отримані в ході дослідження, можуть бути використані представниками діючої влади та опозиції при формуванні власної політичної стратегії дій. Особливого значення висновки даного дослідження набудуть для законодавців, які розробляють політичну реформу в Україні.

Теоретичні узагальнення, висновки і пропозиції дисертації можуть бути матеріалом для подальших наукових досліджень і дискусій з проблем політичних трансформацій в сучасних країнах пострадянського простору, а також з питань демократичного переходу та можливостей політтехнологій щодо їх впливу на політичний процес. Матеріали дисертації можуть бути використані при викладанні навчального курсу з теорії політології.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації викладені автором у виступах на науково-практичній конференції «Ольвійські читання» (м. Миколаїв, 21-22 квітня 2010 р.), міжнародній науково-практичній конференції молодих викладачів та аспірантів «Сучасні проблеми розвитку України в умовах глобалізації» ((м. Одеса, 16 квітня 2011 р.), Третій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Ціннісний вимір політичної діяльності: проблеми політичного вибору в сучасному українському суспільстві» (м. Херсон, 26-28 квітня 2012 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації знайшли відображення у 5 наукових публікаціях, які визнано фаховими з політичних наук.

Структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку літератури, який налічує 196 джерел як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Загальний обсяг роботи складає 195 сторінок.

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади здійснення політичного процесу в сучасному світі

1.1. Ступінь наукової розробки теми в політичній науці

Науково-теоретичний підхід до аналізу будь-якого складного явища, говорив свого часу Г. Гегель, передбачає обов'язкове звернення до таких двох аспектів, як сутність досліджуваного явища та форма його перебігу чи реалізації. Ця гегелівська настанова багато важить і в сфері політологічних студій, коли предметом дослідження стає політичний процес – комплексне й багатогранне явище.

Питання здійснення політичного процесу, основних принципів та моделей його функціонування постійно перебували в колі зору науковців. Кожна доба характеризується появою нових явищ та процесів, які впливають на перебіг політичного процесу в суспільстві, а тому категорія «політичний процес» як одна з центральних категорій політичного аналізу є актуальною для політичної науки та практики завжди. Сучасність характеризується домінуванням демократичних засад, швидкоплинних процесів в політичній теорії та практиці, що вимагає і від політиків-практиків, і від політологів та суспільствознавців нових спільних досліджень, які б на науковому рівні визначили сутність сучасного політичного процесу, його складові, можливості зміни вектору розвитку, ступінь впливу на нього різних політичних акторів, тощо.

Основні теоретичні положення аналізу політичного процесу містяться в класичних творах з теорії політичної системи та теорії політики зокрема. Серед сучасних праць в даному аспекті слід зазначити роботи російських дослідників Р. Т. Мухаєва «Теорія політики» [112] та особливо О. П. Циганкова «Сучасні політичні режими: структура, типологія, динаміка» [165], в якій зосереджено основні теоретичні положення щодо

вивчення політичного процесу в контексті структурного та змістовного аспектів.

Серед вітчизняних дослідників аналізу політичного процесу та політичної системи, відображенням якої він є, найвідомішими є Т. Брус, О. І. Брусиловська [15; 18], О. Валевський, О. Дем'янчук, О. Кучеренко, В. Ребкало [78], В. Романов, О. Рудік [147]. Активними у цій сфері є Міжнародний центр перспективних досліджень. Свій освітньо-дослідницький шлях торує Києво-Могилянська академія. Окрім того, в Україні опубліковано значну кількість перекладних праць (переважно видавництвом «Основи»).

На специфічний процесуальний характер функціонування політичної системи (коли кожен з етапів її діяльності може розглядатися як самостійний, але при цьому всі вони є підпорядкованими настанові на реалізацію тієї чи іншої спільної мети) звертає увагу український дослідник І. Гладуняк [30], коли, описуючи історико-політологічні аспекти дослідження політичних систем (починаючи від Аристотеля і закінчуючи теорією Ш. Монтеск'є), вказує, що політичний процес завжди постає як цілісне явище, оскільки ця цілісність ґрунтується на єдності самої політичної системи.

Інший дослідник стадій політичного процесу – А. К. Волинський [23] вважає, що структурний аспект перебігу політичного процесу має поєднуватися з історичним аспектом. Тому він виділяє такі стадії політичного процесу, як інституціоналізація та конституювання конкретної політичної системи, функціонування і розвиток (реформування і модернізація) політичної системи, деградація політичної системи.

Наукове дослідження політичного процесу в умовах сучасного світу можна умовно класифікувати за двома напрямками. Перший більшу увагу приділяє глобалізаційним змінам, формуванню мережевих форм взаємин та розвитку горизонтальних стосунків в суспільстві. Вважається, що дослідження глобалізаційних чинників впливу почалося з виходу в світ в 1973 році роботи Д. Белла «Майбутнє постіндустріальне суспільство» і з того

часу наукова думка збагатилася роботами А. Тоффлера, С. Хантінгтона [162; 164], М. Кастельса, М. Манна та ін., які стосувалися переважно західного суспільства. Для пострадянських країн роботи цих авторів стали відомі лише в 90-х роках ХХ ст., коли почали виходити в світ їх перекладні роботи та чисельні антології, що містили основні моменти їх досліджень.

Серед сучасних російських дослідників даної проблематики можна відзначити роботи В. Іноземцева [60], О. Неклесси, М. Ільїна [56; 58], К. Гордєєва, О. Панаріна, В. Сергєєва та ін. Колективна праця «Мегатренди світового розвитку» під загальною редакцією В. Іноземцева містить різні аспекти дослідження глобалізаційного процесу та визначає в ньому місце та роль Росії [104].

Щодо місця України в світовому глобалізаційному процесі, то необхідно відзначити, що українські вчені постійно досліджують глобалізацію та всі її можливі наслідки і в світі, і в Україні. Починаючи з кінця ХХ ст. в Україні виходить низка монографій, присвячена дослідженню місця та ролі України в глобалізованому світі. Так, одною з перших робіт слід відзначити колективну працю українських авторів «Глобальні трансформації і стратегії розвитку» [31]. О. Білорус, який був одним з авторів даної праці, пізніше у власному дослідженні зосередив увагу на впливі глобалізації на національну стратегію України. та знайомила читача з основними поняттями глобалізації, напрямками її впливу не тільки на економічну, а й суспільно-політичну сфери життєдіяльності українського населення.

Другий напрямок наукових досліджень сучасного політичного процесу більшу увагу концентрує на дослідженні демократичних перетворень як основного змісту та напрямку світового політичного процесу. Останній напрямок навіть отримав окрему назву в межах політичних досліджень – транзитологія.

Фундатором транзитології вважається американський політолог Д. Растроу, який 1970 року оприлюднив статтю «Переходи до демократії:

спроба динамічної моделі» [134]. Він і дав назву новому напрямку політичної науки. Транзитологія постала як альтернатива структурному детермінізму, що панував у теорії модернізації. На противагу детерміністському постулату теорії модернізації, Д. Растоу зазначав, що «для демократизації не потрібен якийсь мінімальний рівень економічного розвитку та соціальної диференціації» [134, с. 7]. Єдиною попередньою умовою розробки своєї динамічної моделі він визначив «наявність національної єдності» [134, с. 6], що «означає лише те, що значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів чи робити уявних застережень стосовно того, до якої політичної спільноти вони належать» [134, с. 7]. Сформулювавши нові принципи дослідження переходів до демократії, вирізнивши основні етапи цього процесу й окресливши проблеми кожного з них, Д. Растоу заклав підвалини первинної парадигми транзитології.

Праця Д. Растоу виявилася вельми актуальною, бо тільки на чотири роки випередила початок нової, «третьої» (за С. Хантінгтоном) хвилі глобального процесу демократизації. Розпочавшись з «революції червоних гвоздик» у Португалії (1974 р.), вона прокотилася Південною Європою (Греція, Іспанія), Латинською Америкою (Уругвай, Аргентина, Бразилія, Перу), Західною Азією (Туреччина) та Далекому Сходу (Філіппіни, Південна Корея), а потім накрила собою Східну Європу.

«Третя хвиля», з одного боку, значно посилила увагу науковців до дослідження демократичних транзитів, а з іншого – надала дослідникам багато емпіричного матеріалу. З'являються праці А. Степана [193], В. Сміта [192], Х. Лінца [184] та інших авторів, у яких аналізуються процеси демократизації в конкретних країнах. На зламі 1980 – 1990-х років виходять фундаментальні дослідження Г. О'Доннелла і Ф. Шміттєра [189], С. Хантінгтона [162], А. Пшеворського [133], у яких автори, працюючи в річищі транзитологічної парадигми, прагнуть виявити загальні закономірності переходів до демократії.

Узагальнення досвіду різних країн підтвердило висновок Д. Растоу, що процес переходу до демократії складається з трьох закономірних етапів, які були визначені як «підготовча фаза», «фаза прийняття рішення» та «фаза звикання». Проте розширену назву їм дали Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер: «лібералізація», «демократизація» і «соціалізація». А. Пшеворський вирізняє тільки два етапи: «лібералізацію» і «демократизацію», але другий поділяє на дві стадії: «звільнення» (від авторитарного режиму) та «конституювання».

Варто звернути увагу на те, що нині здійснюються спроби протиставити поняття «демократичний транзит» і «посткомуністична системна трансформація», хоч обидва поняття рефлектують одні й ті ж процеси, але під різним кутом зору: «транзит» – з точки зору вихідної та кінцевої позицій, трансформація – з точки зору внутрішніх перетворень системи. Криза транзитології, на думку О. Романюка, не зумовлює перегляд ціннісних ліберально-демократичних орієнтацій транзитології, а вихід з неї полягає у суттєвому оновленні її методології і теорії.

Процес оновлення вже розпочався, про що свідчать праці З. Бжезинського [183; 7], Л. Бальцеровича [4], В. Банс [5], Є. Мачкува [103], В. Полохала [127], А. Слісаренка [127], О. Романюка [136; 142] та інших науковців, які містять методологічні та концептуальні розв'язання низки проблем переходу до демократії посткомуністичних суспільств.

Серед публікацій з проблематики демократизації посткомуністичних країн, що заслуговують на особливу увагу, слід відзначити роботи Б. Ліпперт [186], Г. Умбах [186], Л. Морліно [187], які досліджували вплив ЄС на європеїзацію посткомуністичних країн та аналізували інструменти передвступної стратегії, розроблених ЄС для країн-кандидатів та апробованих ним у процесі їх європейської інтеграції.

Особливий інтерес викликають напрацювання російських вчених, які досліджують процеси трансформації на пострадянському просторі. Значний внесок у їх розвиток зробили такі російські дослідники, як В. Гельман,

Д. Гончаров, Г. Вайнштейн, А. Ковлер, Ю. Мельвіль, В. Лапкін, В. Пантін, В. Смирнов, Л. Бляхін [10], Ю. Комар [75] та ін.

Етапним у розвитку наукового пошуку в Україні в сфері соціально-політичних процесів, що відбуваються впродовж останніх років на посткомуністичному просторі, був вихід у світ підготовленої редакцією журналу «Політична думка» книги «Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств», яку можна вважати однією з перших у вітчизняній історіографії спробою комплексного дослідження соціально-політичних, економічних, геополітичних, культурних трансформацій посткомуністичних суспільств [123]. Наукові праці наступних років поглибили розуміння складної еволюції цих перетворень.

На з'ясування проблем змісту та спрямованості сучасної трансформації соціальної та політичної систем були спрямовані дослідження таких західних вчених, як Е. Вайнінг, Д. Веймер, С. Дубе, Зб. Бжезінський [7] та ін. Певним чином теоретичні положення та висновки цих науковців вплинули на подальшу розробку означених питань у вітчизняному суспільствознавстві, зокрема, на думку О. Долженкова [45; 46] та ін. Проблематика цього напрямку знайшла своє втілення:

- у різнобічній характеристиці понять «політична трансформація», «трансформаційний період», «трансформаційний процес»;
- у викладенні основ теорії трансформаційних процесів, особливостей впливу політичної трансформації на розвиток суспільства і специфіки регулювання трансформаційних процесів у сучасному світі;
- у висвітленні ідеологічних підходів до розуміння політичної трансформації як модернізації і характеристиці основних моделей перехідного розвитку в різних країнах світу.

Дослідженню зазначеної проблематики в своїх роботах приділили увагу В. Бабкін, С. Баранова, Г. Завалько [51] О. Бойко, В. Горбатенко [35], І. Курас [88; 89], Н. Михальченко [111], Є. Кіш [70], М. Шульга. Зокрема, І. Курас неодноразово звертав увагу на принципові проблеми

трансформаційного розвитку. Висловлюючи критичні зауваження щодо спрощеного розуміння трансформації в Україні як «перехідного періоду», вчений зазначав, що на сучасному етапі трансформації суспільства потрібна зовсім нова стратегія – стратегія випереджального розвитку, що спиратиметься на інтелект і відпрацювання механізмів зворотного зв'язку між владою і суспільством.

Вагомий внесок в дослідження демократичного транзиту в Україні внесли й українські дослідники, серед яких необхідно відзначити роботи В. Бурдяк, А. Гальчинського [25; 26], В. Горбатенка [35], О. Дергачова, А. Колодій [72; 74], О. Литвиненка, Ю. Мацієвського [100; 102], В. Паламарчука, В. Ткаченка, М. Шаповаленко, С. Янішевського та ін.

В контексті теми, що розглядається, заслуговує на увагу проблематика докторських дисертацій В. І. Бортнікова «Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту» [14] та Н. Ю. Ротар «Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду» [143], які виявилися першими теоретичними обґрунтуваннями українських дослідників досвіду демократичних трансформацій часів розбудови незалежності України.

Серед робіт, присвячених історії проблеми революції, особливо виділяється книга Р. Н. Блюма «Пошуки шляхів до свободи. Проблема революції в немарксистській суспільній думці XIX ст.» [9]. Зібраний в роботі матеріал настільки ґрунтовний та всебічний, що дана робота стала значною віхою у вивченні революції. Р. Н. Блюму належить також чимало статей за цією тематикою; ним сформульована єдина у вітчизняній науці методологія вивчення теорій революції. На його думку, не лише усі революції, але і усі теорії революції належать до одного з двох напрямів – «політичного» або «соціального», які є рівноправними, а не різнорівневими.

Не менш ґрунтовною працею з цього питання є дослідження сучасного російського науковця Г. А. Завалько. В монографії «Поняття «революція» в філософії та суспільних науках: проблеми, ідеї, концепції» [51] автором

розглянуті проблеми, пов'язані з використанням поняття «революція» в суспільних науках в ретроспективному аспекті: з XVII ст. і до наших часів. Г. А. Завалько багато уваги зосередив на дослідженні відомих на даний час концепцій революції, створених філософами, істориками, економістами, політиками Європи, Америки та Азії. Велика увага в роботі приділяється Росії, ролі революцій та контрреволюцій в її історії і можливим шляхам подальшого розвитку.

Значний розвиток проблематика революції отримала в США. Починаючи з середини 20-х років XX століття, там з'являються роботи, в яких аналізу піддаються різні інституціональні, структурні і динамічні особливості кризових суспільств що переживають революційні зміни.

Перша сучасна теорія революції була запропонована П. Сорокіним у 1925 році. «Соціологія революції» [153], «Довгий шлях» [152], «Людина. Цивілізація. Суспільство» [154] – низка праць, в яких П. Сорокін розкриває бачення проблематики революції. Вже у 1927 році виходить у світ книга Л. Едвардса «Природна історія революції», у 1936 року публікується робота Еміля Ледерера «Про революції», у 1938 році з'являється робота Крейна Брінтона «Анатомія революції».

У 1940-х – першій половині 1950-х років минулого століття ця тема не була особливо популярною. Тільки з кінця 1950-х рр. спостерігається новий сплеск інтересу до теорії революції. Подібне інтелектуальне пожвавлення передусім слід пов'язувати із загальним ростом соціальної напруженості в Західній Європі та США, що проявилися згодом в студентських хвилюваннях 1960-х рр. В цей час одно за іншим з'являються нові дослідження. Серед них слід передусім назвати такі як «До теорії революції» (1962) Джеймса Девіса, «Чому люди бунтують» (1970) Теда Роберта Гарра [27], «Теорія колективної поведінки» (1963) Нейла Смелзера [191], «Політичний порядок у змінюваних суспільствах» (1968) Самуеля Хантингтона [163], «Революції та колективне насильство» Чарльза Тіллі [194]. Названих теоретиків в літературі відносять до другого покоління теоретиків революції.

До третього покоління зараховують Гаррі Екштейна «Етіологія внутрішньої війни», Теду Скокпол «Пояснюючи революції: у пошуках соціально-структуралістського підходу» [190] тощо.

Новий сплеск інтересу до цієї проблематики виник у кінці 80-х років ХХ ст. Це пов'язано в основному з хвилею соціальних трансформацій, що прокотилися, як в Європі, так і в Азії і Африці, викликаних розпадом радянського табору, кардинальними змінами у структурах держав їх у внутрішньо і зовнішньополітичних орієнтаціях. Джек Голдстоун у своїй роботі «К теорії революції четвертого покоління» [34] перераховує дослідників, які у рамках цього напрямку вивчали трансформаційні процеси в різних регіонах: у Африці – Дж. С. Мигдал, в Східній Європі – Дж. Лінц [184] та А. Степан [193].

Якщо ж говорити в першу чергу не про аналіз конкретних випадків, а про теоретичний аспект, то тут слід було б назвати вже згаданого Джека Голдстоуна, який систематизував підходи до теорії революції. Типологізація Голдстоуна, що має тимчасові підстави, містить в собі також деякі парадигмальні характеристики. Він виділив три напрями: школу природної історії (Л. Едвардс, Дж. Питти, Д. Бринтон), «загальні теорії» революції (Дж. Девіс, Н. Смелзер, Ч. Джонсон, С. Хантингтон, Т. Гарр) і покоління структуралістських моделей (Дж. Пейдж, Ч. Тіллі, Т. Скокпол).

Серед сучасних дослідників треба відзначити польського науковця П. Штомпку. Важливому аспекту феномена революції – ідеї, моделям та теорії революції він присвятив один з розділів своєї книги «Соціологія соціальних змін» [175]. Розглядаючи революцію як соціальний феномен, явище громадського життя, як складний, наповнений оціночними та емоційними судженнями образ, автор називає його «міфом революції». Міф про революцію і теорія революції є і уявним відтворенням їх часу, і виступають значними причинними чинниками. Виходячи за рамки здорового глузду, теорія революції може з часом відбитися зворотним зв'язком на міфі про революцію, стати важливим чинником в переформовуванні поширеного

образу революції і опосередковано впливати на можливості і форми революційної дії. Автор аналізує існуючі теорії революції і детально зупиняється на сучасній концепції, розглядаючи її на основі двох традицій: історіософській та соціологічній.

Теорії революції присвятила свою статтю «Про витоки теорії революції» [11] українська дослідниця О. Бобіна. Розглядаючи революцію, як невід'ємну складову соціального процесу і соціальних змін, автор вважає, що будь-яке суспільство, яке хоче отримати вагомий соціальний досвід, має пережити свою революцію, а можливо і не одну. Оскільки до вивчення революції не тільки як конкретно-історичного, але і соціально-філософського і політичного явища долучались представники всіх соціо-гуманітарних наук, дослідниця пропонує розглядати знання про революцію у вигляді теорії революції, концепції революції, ідеології революції, що і на нашу думку є цілком логічним.

Вивченню проблематики кольорових революцій приділив увагу відомий російський політолог Сергій Кара-Мурза в роботах «Революції на експорт» [68] та «На порозі «помаранчевої революції» [67]. В книгах розглядаються філософське та культурне підґрунтя цього типу революцій (куди входить і «помаранчева» в Україні), засоби їх фінансування та організації, їх соціальна база та технічні прийоми. Автором досліджується історія виникнення та розвитку доктрини «помаранчевих» революцій та причини безпорадності пострадянської державності в протистоянні їм. Виходячи із аналізу «помаранчевої революції» в Україні, застерігається та розглядається загроза проведення подібної операції в Російській Федерації та наслідки можливого успіху. На думку науковця, ідейне підґрунтя, на якому може бути побудована оборона від спокус такої революції – це поєднання двох великих духовних просторів. Одне з них – це наша колективна історична пам'ять, друге – досвід наших цивілізаційних поразок. На перехресті цих зрізів і народжується нова мова, нові інтелектуальні інструменти, відбувається перебірка ідеологічних конструкцій.

Дослідженню революцій як явища суспільно-політичного розвитку в світовому масштабі, а також на прикладі сучасної російської революції присвятили свою роботу «Великі революції від Кромвеля до Путіна» [155] російські науковці І. В. Стародубровська та В. А. Мау. Автори книги стверджують та доводять, що Росія пережила у кінці ХХ століття повномасштабну революцію, яка за своїми основними характеристиками напрочуд схожа на великі революції минулого. Вироблена ними концепція не лише пояснює причини і наслідки багатьох ключових подій в країні після 1985 року, але, на думку авторів, і дозволяє передбачати хід її розвитку і управляти суспільно-політичними і економічними процесами для виведення Росії із затяжної кризи. Один з принципово важливих висновків, зроблених науковцями, полягає в наступному: єдність сил, що сформувалася на початковому етапі революційної кризи, досить швидко вичерпується. Далі настає час розмежування і поляризації, що неминуче призводить до гострого зіткнення між найбільш консервативними і найбільш радикальними силами в революції. Ідея неминучості подібного зіткнення вважається цінною для автора даного дисертаційного дослідження.

Розгляду одного із важливих і в той же час доволі складних соціальних процесів, характерних для суспільства ХХІ ст. – натовпу, мас, масових рухів присвятили свою книгу «Маси, рухи, революції» Володимир та Віктор Мейтуси [105]. Автори висунули гіпотезу про те, що активні виступи мас, революційні виступи в першій половині ХХІ ст. будуть наростати у всьому світі, знаменуючи нову форму зовнішнього виразу суспільних процесів. Для дисертаційного дослідження ця робота важлива в аспекті аналізу науковцями цих виступів, умовам їх виникнення, а також «кольорових революцій». Зокрема, Мейтусами були сформульовані чотори правила «кольорової революції» серед яких, особливої уваги вимагає останнє, що це «революція», яка революцією не є, оскільки основи влади вона не змінює.

Проблеми зміни влади та способів її отримання завжди були в колі уваги політологів, зокрема, такі вчені, як С. Ліпсет , С. Кен-Рюн,

С. Торрес [92], П. Штомпка [175], В. Ачкасов, С. Володенков, О. Галкін, А. Дегтярьов [41; 42], В. Ільїн, М. Ільїн [56; 58], Ю. Левада, І. Лиханова, О. Макаричев, М. Михальченко [111], В. Сергеев та інші присвятили чимало уваги різним аспектам політичних змін та способів, шляхів легітимного та нелегітимного отримання влади в сучасних суспільствах.

«Оксамитові революції» як політичне явище сучасного пострадянського простору вивчали такі вітчизняні автори, як А. Колодій [72; 74], А. Магун [95], Ю. Мацієвський [100; 101], В. Якушик [180] та інші, однак питання розгляду революції як сучасного механізму зміни влади на пострадянському просторі залишаються недостатньо вивченими, перш за все, через те, що багато авторів взагалі не погоджуються з оцінкою подій, що відбулися в пострадянських країнах та призвели до зміни влади, як до революцій.

Події «помаранчевої революції» стали предметом дослідження «Загибель права» [107] відомого російського правознавця, професійного юриста та міжнародного спостерігача за виборами в Україні С. Мірзоева. На його думку, те, що відбулося в Україні можна розглядати з різних точок зору: «перипетії передвиборчої конкуренції, «революційних» подій, вердиктів вищих судів, сенсаційних новин про масштабні фальсифікації, втручання іноземних інституцій та суб'єктів в політичний процес, і нарешті, драматична перемога прозахідного кандидата». В результаті цих подій стало зрозуміло, що вони виявили нове, раніше невідоме в повному обсязі політичне життя. Президентські вибори використовувалися як місце розгортання новаційної для країн СНД технології захоплення влади мирним шляхом та в мирних формах і, спочатку, навіть у відповідності до українського законодавства. «Українська політична практика пред'явила світові все ще новий для СНД приклад прямого та надзвичайно ефективного впливу міжнародних організацій, іноземних держав та їх союзів на політичну сферу пострадянської країни» [107, с. 11]. Автор виділяє три етапи проходження фаз протипоставлення легітимного та легального: критика

діяльності державних органів, їх практики виконання законів; критики самих законів з позиції права та відповідності міжнародно-правовим стандартам; прийняття кон'юктурного та довільного закону, надання за допомогою законотворчої процедури Верховної Ради анти правовим встановленням статусу легальних, що стало можливим лише в Україні.

Науковий інтерес викликає дисертаційне дослідження російського політолога В. І. Замая «Ненасильство в політичних трансформаціях на пострадянському просторі» [52], в якому висвітлені питання ролі і місця технологій «ненасильницьких дій» у соціально-політичних процесах в постсоціалістичних суспільствах, а також в аналізі їх практичного застосування для формування станів політичної свідомості і моделей поведінки громадян які роблять можливим здійснення «оксамитових», «кольорових» і тому подібних революцій. Цінним для автора даного дисертаційного дослідження є висновок В. Замая, що «ненасильницькі дії» як особлива техніка вирішення конфлікту виконує роль інструменту делегітимізації політичних режимів, деструкції громадських і державних систем управління життєдіяльністю в інтересах захоплення політичної влади і зміни діючих політичних еліт.

Специфіку трансформації політичного режиму в пострадянському Казахстані аналізував Р. Б. Ікбаєв в своєму дисертаційному дослідженні «Політичний режим в пострадянському Казахстані: етапи і особливості трансформації» [54]. В процесі пострадянського розвитку автор виділив три етапи політико-режимної трансформації Казахстану. Критерієм періодизації кожного з етапів є динамічні характеристики і особливості функціонування основних політичних інститутів акторів і соціально-політичних практик, які у своєму розвитку пройшли етап послаблення і краху; етап становлення нових інститутів; етап їх подальшої консолідації. Основним же результатом трансформації політичного режиму в пострадянському Казахстані, на думку Р. Б. Ікбаєва, стало формування моноцентричної моделі владарювання з переважанням домінуючого актора в особі Президента і широкого

поширення неформальних політичних практик. Перспективи ж подальшої трансформації режиму в Казахстані обмежені заданими структурними рамками, в яких він може мінятися лише трохи. «Основною слабкістю для сучасного режиму є питання про передачу влади, тобто так звана «проблема наступника»». Яскраво виражені патримоніальні риси лідерства Н. Назарбаєва, на думку автора, сьогодні є основою стабільності режиму, проте саме вони і є головною небезпекою після його відходу, що може викликати революційні настрої мас.

Грунтовне наукове осмислення суперечливих суспільно-політичних трансформаційних процесів, які відбулися в різних регіонах світу і в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відображене в дисертаційному дослідженні О. М. Рудіка «Процес демократизації «третьої хвилі» та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах» [146]. Визначаючи «перехід» як інтервал між двома політичними режимами, який обмежений, з одного боку, початком процесу розпаду авторитарного режиму, а з іншого – установленням певної форми демократії, український дослідник визнає не тільки неодномоментність, тривалість і протяжність цього процесу в часі, але й високий ступінь «невизначеності» його результату.

Автором проаналізовано декілька класифікацій моделей та способів переходів до демократії на основі яких виділено ряд висновків: практично весь досвід перехідних процесів у Південній Європі міститься в моделях «пакт» і «насадження», що є свідченням ключової ролі еліт в цих країнах; силове усунення авторитарного режиму дуже рідко закінчується утворенням стабільної політичної демократії; перехід на основі пакту між конкуруючими елітами приводить до стабільної демократії; спосіб та шлях переходу відіграють важливу роль у процесі демократизації. Переходи на основі «пакту» і «насадження» з найбільшою вірогідністю ведуть до політичної демократії. У випадках, коли нові структури формуються «знизу» (шляхом реформ або в результаті революцій), можливість успішного завершення процесу демократизації значно зменшується. Найбільш проблематичними є

«змішані» ситуації, в яких не сформувалися ні домінуюча стратегія, ні домінуюча коаліція.

Підводячи підсумок дослідженню ступеня наукової розробки феномену революції в політичній теорії, а також її місця та ролі в контексті політичного процесу, можна сформулювати наступні висновки:

По-перше, терміни «політичний процес» та «революція» є добре відомими політичній науці, однак кожна історична доба та кожна національна держава в ході свого політичного розвитку доводять необхідність з'ясування змісту даних понять в кожному новий період розвитку людства.

По-друге, дослідження сучасного політичного процесу відбувається в тісному взаємозв'язку з дослідженням політичної системи, її основних акторів та чинників, що впливають на її функціонування в сучасну добу. Серед таких чинників необхідно відзначити глобалізацію та демократизацію, які утворили окремі напрямки дослідження політичного процесу.

По-третє, політичний процес в умовах пострадянських країн являє собою окремий напрямок політологічних досліджень, отримавший назву транзитології та налічуючий чимало наукових праць як вітчизняних, так і західних авторів, однак комплексного дослідження сутності політичного процесу в даному географічному просторі та його особливостей немає.

По-четверте, революція як політичний феномен в межах політичної теорії на сучасному етапі перебуває в якості найбільш актуальних, оскільки розвиток політичного процесу в сучасних нових демократіях, особливо – в межах пострадянського простору, звертається до них досить часто. Виникають нові терміни та визначення революції, змінюються завдання та цілі останніх, що вимагає наукової рефлексії в даній площині й викликало необхідність проведення даного політологічного дослідження.

1.2. Сучасний політичний процес: зміст, механізм та умови здійснення

Сучасна історична реальність показує, що зміни політичного ладу, реформування політичної системи, владних структур і управління, уряду, створення конституційних нормативів, формування політичної культури, удосконалення діяльності парламенту, здійснення політичних реформ, прийняття законів та ін. – дії різноманітні за суттю і змістом. Всі ці дії не впливають одна з одної автоматично, а відрізняються за суб'єктами творення, за своїми масштабами і глибиною. Результат різних політичних подій, взаємодія політичних інститутів, розробка, прийняття та реалізація політичних рішень, програм, законів і нормативних актів становить політичний процес, що відбиває динаміку політичного життя, розвиток реально існуючих політичних явищ і подій суспільства.

Ціннісне ставлення до світу політики, що лежить в основі політичної взаємодії, робить поняття «політичний процес» дуже важливим в політичній науці. Категорія «політичний процес» як універсалія створює можливість соціальним суб'єктам та носіям влади розмовляти одною мовою, надавати політичним явищам одні й ті самі змісти, не обов'язково домовляючись про те. Вагомість його визначається орієнтаційними можливостями, здатністю задавати певне трактування політиці. В основі відповідного бачення політики лежить тип культури, який приписує соціальним суб'єктам (індивідам, групам, спільностям) та носіям політичної влади (елітам, лідерам, партіям) певні цінності, стандарти та норми політичної поведінки.

Передумовою, соціальною базою політичного процесу є процес соціальний. Соціальний процес – сукупність дій соціальних спільностей, соціальних верств, різних груп, індивідів, що спрямовані на їх відтворення і забезпечення стабільності суспільної системи. Політичний процес характеризує певну сторону, механізм дії політичної системи суспільства, політичну свідомість, політичну культуру в найскладнішій сфері суспільного життя - політичній. Відображаючи реальності суспільства, реальності соціального, економічного, духовного життя, політичний процес виступає

сукупністю результатів переплетіння різноманітних прикладів політичної поведінки соціальних спільностей, соціальних верств та громадян, діяльності владних органів та структур, реальності, в якій взаємодіють різноманітні субкультури, взаємовиключні традиції та багато факторів, що безупинно вносять у течію подій щось нове, нестандартне.

У розвитку подій політичний процес як процес не вносить якихось обумовленостей, а, розкриваючи зміст політики через реальні форми, показує, що одні елементи, ланки політичної системи відтворюють, а другі руйнують, треті розвивають і творять, і завдяки такому процесу відбуваються глибинні зміни політичної системи, а сама політична система переходить від одного стану до іншого, тобто політичний процес розкриває рух, динаміку, еволюцію політичного життя.

Політичний процес – сукупність дій, що здійснюються суб'єктами, носіями та інститутами влади по реалізації своїх прав та прерогатив у політичній сфері. Політичний процес розкриває дві фундаментальні форми політичного волевиявлення громадян. По-перше, це різноманітні способи презентації рядовими учасниками політичного процесу своїх інтересів у різноманітних видах формулювання індивідами й соціальними спільностями, соціальними верствами вимог, відповідних їх реальним або уявним інтересам і переносять вимоги в центр політичної боротьби або в сферу прийняття політичних рішень (участь у виборах, референдумах, членство в політичних партіях та ін.), а, по-друге, форми прийняття і реалізації управлінських рішень, що здійснюються політичними лідерами та політичними елітами.

В суспільстві відбувається розподіл та перерозподіл засобів влади, здійснення політичної мобілізації громадян, прийняття процесу рішень; контроль за політичними елітами, які управляють та інші форми політичної активності соціальних спільностей, соціальних верств та громадян – все це відображення здійснення політичними суб'єктами своїх функцій. Реалізація політичними суб'єктами функцій розподілу та перерозподілу засобів влади не лише визнається і заохочується політичним режимом, владними

структурами, але й засуджується як не легітимні. Природно, політичний процес охоплює і не легітимні дії політичних суб'єктів, несистемні для суспільства форми політичної активності населення: змови, терор, саботаж, діяльність нелегальних політичних партій тощо, що відображають політичний протест.

В західній політичній думці існує декілька інтерпретацій політичного процесу. Спочатку більшість з них розглядали політичний процес в контексті протиставлення політичних взаємодій в західних та незахідних країнах, ігноруючи подекуди сам факт неоднорідності культури західного світу, яка складається з субкультур, що відображають цивілізаційну та історичну специфіку певних західних країн. Дана обставина стала основою для появи та існування безлічі форм політичної демократії.

Зокрема протиставлення західних та незахідних країн в залежності від культурного коду простежується в роботах американського дослідника Люсіана Пая. В своїй статті «Незахідний політичний процес» він виділяє 17 пунктів, за якими різняться політичні процеси в західних та незахідних країнах:

- в незахідних суспільствах не існує чіткої межі між політикою та сферою суспільних та приватних відносин;
- політичні партії схильні претендувати на вираз світогляду та представництво способу життя;
- в політичному процесі превалюють клани;
- характер політичної орієнтації передбачає, що керівництву політичних угруповань належить значна свобода при визначенні стратегії та тактики;
- опозиційні партії та еліти, що домагаються влади, часто виступають в якості революційних рухів;
- політичний процес характеризується відсутністю інтеграції серед учасників, що є наслідком відсутності в суспільстві єдиної комунікаційної системи;

- політичний процес відрізняється значними масштабами рекрутування нових елементів для виконання політичних ролей;
- для політичного процесу є типовим різка відмінність в політичних орієнтаціях поколінь;
- незахідні суспільства відрізняються не значимістю консенсусу в відносинах узаконених цілей та заходів політичної дії;
- інтенсивність та широта політичної дискусії мало пов'язані з прийняттям політичних рішень;
- відмінною рисою політичного процесу є високий ступінь сумісництва та взаємозалежності ролей;
- в політичному процесі слабким є вплив організованих груп інтересів, які відіграють функціонально спеціалізовані ролі;
- національне керівництво вимушене апелювати до народу як до єдиного цілого, не розрізняючи в ньому соціальні групи;
- неконструктивний характер незахідного політичного процесу примушує лідерів дотримуватися більш визначених поглядів у зовнішній, а не у внутрішній політиці;
- емоційні та символічні аспекти політики відтісняють на другий план пошуки рішень конкретних питань та спільних проблем;
- велика роль харизматичних лідерів;
- політичний процес обходиться в основному без участі «політичних брокерів» [Цит. за: 112, с. 299-300].

Такий підхід має право на життя, однак, не слід перебільшувати роль культурного коду в політичному процесі. Такий штучний поділ на західні/незахідні країни має слизькі місця, адже в західному світі існують країни, які складаються з багатьох етнічних, релігійних та культурних спільнот, а поширення глобалізаційних процесів взагалі призводить до появи єдиної глобальної культури, заснованої та мультикультурності та поліетнічності, які стирають межі між західними та незахідними країнами.

Категорія «політичний процес» в сучасній політологічній літературі застосовується в двох аспектах, які умовно можна визначити, як його «макро» та «мікро» значення. В макроаспекті політичний процес визначається як динамічна характеристика всієї політичної системи в цілому, послідовна зміна її станів, стадій розвитку тощо. Що стосується мікроаспекту, то під політичним процесом в даному випадку розуміється певна рівнодіюча сукупності акцій різноманітних соціально-політичних суб'єктів, тобто сукупність субпроцесів, або мікропроцесів. Саме в такому вимірі це поняття визначається в авторитетній «Міжнародній енциклопедії соціальних наук», де «політичний процес зводиться до діяльності людей в різних групах з приводу боротьби за владу та її використання для досягнення своїх індивідуальних та групових інтересів» [41, с. 126].

Таким чином, визначення поняття «політичний процес» здійснюється через складові його елементи, субпроцеси, а політична діяльність його окремих учасників постає в якості вихідного субстрату. А. Циганков при дослідженні політичних процесів сучасності застосовує два методологічні підходи: системно-функціональний (вигляд «системи») та процесуально-динамічний (вигляд «динамічного поля»). З позицій першого підходу категорія «політичний процес» виглядає як певна похідна функція базового концепту політичної системи, хоча й простежується спроба автора ввести характеристику «зміна станів». Але функціональний стереотип домінує в цій дефініції, доводячи, перш за все, моменти статистичної сталості та консервативної адаптації системної моделі в умовах циклічного відтворення її незмінної матриці. Такий підхід тривалий час домінував в англо-американській та радянській літературі, але більшість сучасних політологів піддали його сумніву, описуючи політичне життя не в якості незмінної константи, а навпаки, як постійно діючого та змінного потоку подій.

Другий підхід, що набирає все більшу популярність в сучасній науці, виходить не з існування статичних систем, а з протилежної ідеї про пріоритет динамічного руху, плинного соціально-політичного поля (П. Бурд'є) та

інваріантів політичних структур, що постійно розпадаються (А. Гідденс). Один з прихильників цього підходу П. Штомпка так визначає сутність політичного процесу: «Було визнано, що суспільство (група, спільнота, організація) може бути визначено як існуюче лише тому і до того часу, поки всередині нього щось відбувається, приймаються якісь дії, відбуваються якісь процеси, щось змінюється, тобто онтологічно суспільство не існує і не може існувати в незмінному стані» [Цит. за: 165, с. 147].

Напрямок розвитку концептуальних поглядів на політичний процес можна пов'язати з розробкою двох основних парадигмальних поглядів: мікро- та макрорівнів. Якщо оцінювати пріоритет цих підходів з позицій їх історичної появи, то дедуктивний спосіб макроаналізу виник дещо раніше за індуктивний мікропідхід і бере свій початок з Всесвітньої історії Полібія (II ст. до н. ч.). Сучасний етап розвитку концепцій політичного процесу відкривається в XX ст. мікротеоріями, пов'язаними з іменами А. Бентлі та В. Парето. Починаючи з А. Бентлі, категорія «політичний процес» охоплює два типи відносин: по-перше, неформальні, реальні та групові, а, по-друге, похідні, офіційно-інституціональні, такі, що являють собою лише проекцію групових інтересів, в силу чого державні інститути виступають лише як один з видів «груп інтересів».

Поширив та поглибив дану теорію Д. Трумен, який під політичним процесом розумів боротьбу соціальних груп за владу та контроль за розподілом ресурсів. Однак, саме Д. Трумен ґрунтовно розробив ідею зміни рівноваги та нестійкості, а в якості основного поняття запровадив категорію «стабільність», яка визначалася ним як усталений тип групової взаємодії. Таким чином, за Д. Труменом, політичний процес набуває просторово-часового вигляду, оскільки групова динаміка являє собою хвилеподібний цикл переходу від нестабільних взаємодій до встановлення відносної рівноваги між групами, до відтворення старої моделі стабільності, або створення нової.

Починаючи з середини ХХ ст. в США було накопичено чимало емпіричних досліджень індивідуальної та групової політичної поведінки, а в середині 50-х рр. ХХ ст. виникає теорія політичних систем Д. Істона, що ґрунтується на теорії систем. Згідно з цим підходом, політичний процес постає одночасно і як відтворення цілісної структури, і як циклічне функціонування політичної системи у взаємодії з соціальною та поза соціальною сферами, що вміщують вплив на процеси політичних, економічних, екологічних, культурних тощо факторів. Процеси функціонування окремих державних, партійних та інших інститутів залучаються в якості елементів в політичний процес на рівні макросистеми. В ході політичного процесу інституціональна система адаптується та пристосовується в цілому та в окремих її елементах, що забезпечує відтворення та зберігання як її окремих системних якостей, так і її складових компонентів.

Підводячи підсумок, А. Циганков наводить наступне визначення політичного процесу, яке включає в себе ряд вказаних вище характеристик: «політичний процес – це такий соціальний макропроцес, який, по-перше, характеризує тимчасову послідовність цілісних станів спілкування людей з приводу влади в просторі її легітимного підтримання, по-друге, такий, що виражає рівнодіючий результат активності даної спільноти, по-третє, такий, що включає способи взаємодії держави і суспільства, інститутів і груп, політичної системи та соціального середовища, уряду та громадян, та, по-четверте, такий, що одночасно відтворює та змінює структурно-функціональну та інституціональну матрицю (ієрархію правил та форм) політичного порядку (системи)» [165, с. 148].

Після з'ясування поняття політичного процесу, яким ми будемо користуватися в межах даного дослідження, доцільно зупинитися на його внутрішніх складових. Як було доведено, процес володарювання складається із взаємодії державного управління та громадського тиску, політичної участі, або, умовно кажучи, процесів, що йдуть «зверху» та «знизу». В зв'язку з цим

політичний процес досить часто трактують як складну конфігурацію свідомої та стихійної діяльності, тобто дій, що регулюються державою, та спонтанних дій груп громадян чи окремих індивідів. Дане твердження є принциповим моментом у визначенні суті політичного процесу, оскільки висвітлює всі сторони його функціонування.

Структура політичного процесу включає систему політичних владних стосунків і політичну діяльність соціальних спільностей верств та індивідів. Аналізуючи владні стосунки як складову політичного процесу, слід зазначити, що суспільство характеризується перманентними змінами, і перш за все, змін зазнають людські стосунки. Змінюються відомі комунікаційні схеми: «.. якщо раніше в політиці комунікація виглядала як діалог одної структури влади з іншою з приводу виконання політичних завдань, потім як діалог влади з громадянином, то зараз, у вік інтернізації простору, громадяни вільно спілкуються між собою з приводу запропонованих владою чи бізнесом рішень» [168].

При цьому А. Циганков вказує на можливі два підходи до трактування взаємин між керованим та стихійним рухами в межах політичного процесу: горизонтальний та вертикальний. В першому випадку в політичному процесі держава та соціальні групи виступають на паритетних засадах, як рівноправні партнери, які свідомо прагнуть до раціонального досягнення узгоджених громадських цілей. А в другому випадку, політичний процес трактується як певна стихія, якій протистоять органи державної влади, що відіграють роль управлінської підсистеми цього процесу шляхом формулювання цілей та ухвалення рішень з приводу пріоритетних громадських проблем [165, с. 154].

Цілком природно постає питання про те, який підхід переважає в сучасній демократіях, особливо на пострадянському просторі та в сучасній Україні, зокрема. Можна наводити приклади як на користь одного, так і другого. Справа в тому, що сучасні політики, намагаючись винайти золоту середину у відносинах між органами влади будь-якого рівня та громадськими інституціями, виступають за можливість вдалого поєднання таких підходів.

Але політична теорія доводить, що вибір підходу та його реалізація в політичній практиці безпосередньо залежить від обраної моделі демократії.

Як зазначає Президент російської Академії політичної науки А. Чуміков, «від примусу суспільство поступово переходить до технологій переконання, від пригноблення – до співпраці, від ієрархії - до мереж горизонтальних зв'язків. Це не означає, що один елемент спростовує інший, але все ж таки баланс сучасної цивілізації зміщується в бік вміння переконувати та домовлятися» [168]. «Горизонтальні мережеві стосунки» та «вміння домовлятися» є по суті не стільки ознаками демократії високого рівня, скільки типовими рисами мережевого суспільства. Однак, останнє як модель суспільства для сучасних пострадянських країн та України, зокрема, виявляється такою ж перспективною моделлю, як і сама демократія. І, хоча кожна з цих країн намагається розбудовувати демократію та мережеве суспільство як невід'ємні характеристики майбутнього політичного життя, в результаті «...суспільство нормально сприймає та підтримує будь-яку модель управління – чи авторитарну, чи ліберальну, але за одної умови – якщо це суверенний політичний режим. А якщо політичний режим загрожує суверенітету держави, то народ не підтримує його ні за яких вигідних обставин» [168]. Ця теза лежить в основі нової ідеології для усього пострадянського простору, що отримала назву «суверенна демократія» та досить жваво розробляється російськими політологами.

Іншою складовою політичного процесу вважають політичну діяльність, вагомість якої деякі українські автори ставлять на перший план при аналізі політичного процесу. Зокрема, український дослідник політичної діяльності П. В. Кузьмін під політичною діяльністю розуміє «... специфічний вид людської діяльності, що базується на використанні політичної влади та спрямований на регулювання та узгодження соціальних інтересів та відносин, самозбереження та розвиток суспільства як цілісної системи» [85, с. 136]. Сутністю політичної діяльності є цілеспрямовані політичні дії її суб'єктів щодо соціального конструювання та управління суспільними

відносинами, щодо артикуляції та агрегуванню групових інтересів з метою розвитку соціальної системи та збереження її цілісності.

Політичній діяльності, на думку П. В. Кузьміна, властиві наступні три ознаки:

1. Використання політичної влади як необхідного засобу здійснення політичної діяльності. При цьому, підкреслимо, що до моменту отримання влади та легітимних повноважень політична діяльність як така відсутня. Активність громадян та їх численних інституцій може мати політичну забарвленість, але це не буде політичною діяльністю, а лише формами громадської активності, форми громадської діяльності.

2. Політична діяльність за своєю природою виявляється діяльністю щодо зміни або розвитку явища в цілому, будь то місто, село, область, чи держава. При цьому під політичними змінами розуміють процес виникнення, відтворення, видозміни та якісного оновлення політичної системи, його соціальної природи, зв'язків з іншими підсистемами суспільства. Зміни можуть стосуватися як трансформації рис, що стосуються основні структури та механізми влади, так і модифікації базових компонентів, які сприяють досягненню системою нового якісного стану. Під політичним розвитком розуміють організовану, спрямовану зміну політичного життя в бік все більшої демократизації та лібералізації. Він є національним за своєю природою та витокам, здійснюється без потрясінь та руйнування основ життя.

3. Політична діяльність – це ризикова, не гарантована своїми результатами діяльність. Під ризиком тут розуміють вірогідність несприятливих наслідків політичних рішень, що приймалися в умовах невизначеності, дефіциту ресурсів, що призвело до втрат для учасників політичних дій, а також вірогідність здійснення небажаних політичних подій. З точки зору суб'єкта політики, політичний ризик виникає внаслідок невідповідності ідеальним вимогам та наявним можливостям управління політичною ситуацією [Див.: 85, с. 137-142].

Але, незважаючи на таку новітню ідеологію, що формується на терені пострадянських країн, спробуємо виділити вертикальний та горизонтальний підходи до розгляду політичного процесу. Вертикальний підхід вимагає аналізу сформованих інститутів демократії, діяльності органів влади, правил гри тощо. Для аналізу горизонтальних зв'язків та «відгуків» самого суспільства на демократизацію більш корисним видається саме горизонтальний підхід, який акцентує увагу на самоорганізації та самоврядності суспільства. Але для всебічного розуміння самоврядного процесу як складового елементу сучасного демократичного процесу необхідно застосовувати обидва підходи, оскільки самоврядність суспільства та самоврядна активність окремих його інституцій ще не сформовані в повному обсязі, а тому, на практиці спостерігається домінування вертикального підходу.

Зазначимо також те, що застосування цих підходів відбувається до аналізу одного й того ж політичного процесу, до єдиного кола його учасників, за одних умов існування, тобто мова йде про певну політичну систему, в межах якої відбувається політичний процес, який визнано як демократичний, та всередині якого виокремлено самоврядний процес.

Апелювання до політичних інститутів, громадських організацій, окремих індивідів чи соціальних груп, які залучені в політичний процес, вимагає їх переліку та класифікації. Детальну модель, що описує функції інститутів в політичному процесі, розробили Г. Алмонд та Г. Пауел. Вони виділяють п'ять основних функціональних фаз розгортання політичної динаміки та відповідних їм носіїв у вигляді інститутів, які переважно пов'язані із здійсненням тієї чи іншої функції в політичному процесі.

На першій фазі артикуляції індивідуальних та групових інтересів носієм функції їх вираження виступають групові об'єднання (групи інтересів).

Наступна стадія та відповідна їй функція агрегування інтересів пов'язана вже переважно з діяльністю політичних партій. Тут відбувається

селекція та об'єднання в єдиній партійно-політичній позиції досить полярних інтересів різноманітних індивідів та груп.

На етапі розробки політичного курсу інтегративну роль відіграють представницькі та законодавчі інститути, які формують колективні рішення.

Стадія реалізації ухвалених рішень пов'язана головним чином з функціонуванням інститутів виконавчої влади, які організовують задля цього відповідні заходи та знаходять відповідні ресурси. Саме на цьому етапі досить часто трапляються ситуації, коли за популістські рішення, ухвалені одними особами, розплачуються їх виконавці та підлегли.

Стадія контролю та арбітражу в межах політичного процесу відноситься до діяльності інститутів судового та конституційного нагляду, які виконують функції усунення розбіжностей між іншими організаціями та групами на основі визнаних всіма норм [Див.: 165, с. 153-155].

Отже, в цій концепції кожний інститут відіграє в цілісній системі свою особливу роль. Нагадаємо, що політичні інститути, як приклад застосування інституціоналізму до аналізу політичних систем, всередині яких відбувається політичний процес, поступається місцем іншому науковому підходу – мережевому, який спроможний охопити всіх учасників політичного процесу, що випали з кола уваги інституціоналізму.

Т. Берцель вважає, що «... в ситуації зростаючої взаємозалежності між громадськими і приватними акторами ні ієрархія, ні ринок не здатні служити ефективними моделями координації інтересів і ресурсів суб'єктів, включених в процес прийняття політичних рішень, і саме тому, домінантною моделлю управління стають політичні мережі» [Цит. за: 151, с. 107].

Політичні мережі мають ряд характеристик, що відлічує їх від інших форм управлінської діяльності. Л. Сморгунов виділяє щонайменше п'ять особливостей та переваг політичних мереж. По-перше, вони являють собою таку структуру управління публічними справами, яка описується як множина різноманітних державних, приватних, громадських організацій та установ, що мають певний загальний інтерес. Необхідно зазначити, що принципове

значення має те, що це не просто коло, система акторів, а те, що їх об'єднує одна загальна мета – добробут громади в цілому та кожного її члена в окремоті.

По-друге, політична мережа складається для розробки спільних рішень в процесі обміну ресурсами, якими володіють актори. Це означає, що останні зацікавлені один в одному. Ресурси можуть бути розподілені неоднаково, нерівномірно, але, незважаючи на розбіжності в ступені забезпеченості ресурсами, всі учасники мережі вимушені вступати у взаємодію.

По-третє, важливим елементом політичної мережі виступає загальний корпоративний інтерес. Багато дослідників особливо виділяють цю рису, оскільки вона відрізняє дану регулятивну систему від ринку, де кожен учасник переслідує, перш за все, свій власний інтерес.

По-четверте, учасники мережі не утворюють ієрархії: з точки зору можливостей формування спільного рішення з проблем та питань, в яких всі зацікавлені, вони всі рівні. Інакше кажучи, тут спостерігаються не вертикальні, а горизонтальні відносини.

По-п'яте, мережа – це договірна структура, що складається з набору контрактів, що оснований на узгоджених формальних та неформальних правилах комунікації. В політичних мережах діє особа культура консенсусу [Див.: 151, с. 103-105].

В цілому, така мережа є системою державних та недержавних утворень в певній сфері політики, які взаємодіють між собою на основі ресурсної залежності з метою досягнення порозуміння в спільному для всіх політичному питанні, використовуючи при цьому, формальні та неформальні норми.

Таким чином, політична мережа постає в якості наукового інструмента аналізу нестійкості та відкритості при взаємодії великої кількості політичних акторів, об'єднаних загальним інтересом, взаємозалежністю, добровільною співпрацею та рівноправ'ям. Але найбільш вагомим наслідком застосування

мережових організаційних форм в політичній сфері є те, що вони призводять до появи нових політичних суб'єктів в політичній системі світу.

Нові організаційні схеми і технології часом просто підривають колишні інституції, змінюючи звичний вигляд влади. Починає простежуватися тенденція маргіналізації всього корпусу «легальної влади», національної публічної політики, її відчуження від вирішення ряду ключових питань, підміна соціальної регуляції альтернативною системою, владою «неформальною», транснаціональною, геоекономічною. «Паралельно відбувається природна в цих умовах експансія мережових структур – розмаїтого конгломерату «амбіційних» корпорацій, соціальних, політичних, економічних, культурних організмів. У їхньому колі присутні клуби з різним рівнем впливу і компетенції, різноманітні релігійні і квазірелігійні організації, глобалістські й антиглобалістські структури, нарешті, усіякі асоціальні, терористичні організації, весь строкатий і еkleктичний світовий андеграунд» [49, с. 230].

Серед нових форм соціальної організації, нового покоління квазіполітичних організмів сучасні соціологи виділяють дві галузі, що розрізняються досить помітно. Одна з них пов'язана з процесом економічної транснаціоналізації, яка різко підсилилася ще наприкінці XIX ст. з виходом індустріальних активів держав за межі національної території, що спричинило появу транснаціональних корпорацій, банків, інших аналогічних утворень, і, нарешті, оформлення контурів геоекономічного світоустрою.

Інша тенденція пов'язана з формуванням у рамках постіндустріального укладу динамічної і квазіекономічної культури амбіційних корпорацій, які сьогодні виступають як діючі агенти змін і мають власне історичне цілеспрямовання. Останні виникли, на думку О. Неклесси, внаслідок існування паралельного з глобалізацією процесу індивідуалізації: становлення енергійної, поліфонічної особистості чи групи особистостей, що володіють доступом до фінансових, організаційних, технічних, технологічних важелів індустріального і постіндустріального укладу, яких

люди раніше ніколи не мали. Діяльні молекули цієї соціальної субстанції створюють пластичні і перспективні організаційно-діяльнісні конфігурації. Ці різного роду амбіційні корпорації – економічні і трансеконічні, глобальні діаспори, міжнародні неурядові організації, клуби різного генезису, роду діяльності і пропорцій, кримінальні консорціуми тощо – всі вони складають нову пластичну ойкумену, картографія якої виходить далеко за межі традиційної адміністративно-політичної карти [Див.: 104, с. 119].

В політичній теорії це призводить до унеможливлення традиційного поділу на «суб'єкт – об'єкт» при аналізі політичного процесу. Більш вдалим вважається термін «політичний актор», що використовується політичною наукою досить широко. Дослідники сучасних політичних процесів вважають, що «...політичні та економічні актори в нових демократіях, замість дотримання формальних правил, нерідко віддають перевагу неформальним нормам та практикам. Функціонуванню молодих інститутів перешкоджає «довга рука минулого», що дісталася нам в спадщину від авторитарного управління та може в разі переваги неформальних практик призвести назад до автократії» [106, с. 37].

Термін «політичний актор» (actor, acteur) ввів в термінологію політичної науки французький конструктивіст П. Бурдьє і визначив його як «...носія політичних відносин, який актуалізується в багатовимірному просторі «політичного поля», що виступає в вигляді сукупності діючих в ньому сил та контрольованих ними видів ресурсів (капіталів): економічних, соціальних, символічних, культурних тощо» [Цит. за: 41, с. 137].

Виникає необхідність в класифікації політичних акторів – учасників політичного процесу. В якості прикладу такої класифікації візьмемо класифікацію, запропоновану американськими політологами Г. Алмондом та Г. Пауелом. На сьогоднішній день ця класифікація акторів політичного процесу вважається єдиною, яка вміщує всіх акторів політики. Всіх агентів політичних відносин вони розділяють на наступні групи:

1. Аномічні (від франц. *apomie* – буквально, «беззаконня») – це спонтанно та епізодично утворені групи. До таких відносять учасників бунтів, страйків, маніфестацій та інших стихійних виступів.

2. Неасоціативні – об'єднання людей, що в основному мають безпосередній персональний контакт, неформальні зв'язки, але не мають чіткої організаційної структури. До них відносяться групи споживачів, утворені для пікетування компанії товаровиробників, корпоративно-планові і неформальні, етноконфесійні угруповання та ін.

3. Асоціативні – легально існуючі об'єднання та асоціації, що мають організаційну структуру та апарат, що виражають ті чи інші приватні інтереси. До них відносять професійні (профспілки), етнічно-організовані національні рухи, демографічні (жіночі, молодіжні, дитячі), ветеранські та інші організації.

4. Інституціональні групи – це групи людей, існуючі всередині формальних структур соціально-політичних інститутів (партій, армії, бюрократії та ін.). Вони традиційно мають більшу можливість контролювати ті чи інші ресурси. Це можуть бути відомчі корпорації бюрократів, працюючих в галузевих департаментах та міністерствах, депутатські групи та фракції та ін.

5. Індивідуальні актори, але зона автономної активності індивіда, як політичного актору, в порівнянні з діяльністю попередніх груп акторів досить обмежена. Таким чином, все частіше в політиці виходить, що «один в полі не воїн» [Цит. за: 165, с. 186-187].

Політичний процес, на думку А. Дегтярьова, постає і як зміна станів, які характеризуються різним співвідношенням сил, переходом від рівноваги між ними до дисбалансу та встановлення нової рівноваги, від стану сталості до несталості, і навпаки. Стан рівноваги сил, його сталість або несталість, виявляються суттєвим параметром розгортання політичного процесу [41, с. 178].

Макрополітичний процес, як вже зазначалось, складається з численних мікро процесів, але їх виокремлення в структурі макропроцесу може відбуватися не тільки за географічним чинником. Б. Кухта пропонує в структурі макропроцесу виділяти субпроцеси, пов'язані з діяльністю окремих політичних акторів. Так, в структурі демократичного процесу можна виділити такі субпроцеси, як передвиборчий, тобто пов'язаний з процедурами обрання на посади, агітаційний, формування та функціонування політичних партій, безпосередню участь громадян в процесі прийняття рішень тощо [Цит. за: 82, с. 143]. Тобто, при аналізі політичного процесу необхідно враховувати як загальний результат, так і мікрорезультати, отримані в результаті діяльності мікропроцесу.

Для того, щоб розкрити активність окремих політичних акторів, що формують цілісний політичний процес, А. Циганков пропонує застосовувати наступні показники: (1) потенціал та статус акторів; (2) тип їх дій; (3) спосіб взаємодії між ними [165, с. 156].

Спочатку зупинимося на характеристиці потенціалу політичних акторів. По-перше, вони класифікуються від аномічних до інституціоналізованих (за Г. Алмодом та Г. Пауелом). По-друге, важливим є ступінь організованості, мобілізованості та свідомості групової дії. Наприклад, деякі невеликі, але добре ієрархізовані та дисципліновані партії інколи досягають набагато більших результатів, ніж аморфні соціальні рухи. І, по-третє, ефективність діяльності актору залежить від рівня контролю та обсягу доступних йому ресурсів (матеріальних, інформаційних, людських тощо).

Другий параметр аналізу активності акторів політичного процесу – можливих форм та типів дій, пов'язаний з характеристикою тих засобів, форм та методів політичної боротьби, якими користуються ці актори.

По-перше, вони можуть бути легальні або нелегальні, офіційні або неофіційні засоби, тобто форми політичної боротьби, що аналізуються через призму діючого законодавства. Це, наприклад, дозволені законом мітинги,

демонстрації, пікетування, або такі заборонені методи політичної боротьби, як терор, путч, збройне повстання, а також новітня форма тиску – політичне рейдерство.

По-друге, види політичної активності громадян та їх груп можуть підрозділятися на насильницькі та ненасильницькі, тобто форми боротьби, що пов'язані з відкритим застосуванням сили (громадянська війна, силове втручання тощо), або ж засоби, що спираються на переконання та авторитет (маніпулювання громадською думкою, бюрократичні методи регулювання тощо).

По-третє, парламентські форми активності, пов'язані з функціонуванням органів представницької влади, різняться від таких способів прямої, позапарламентської дії, як вулична маніфестація.

Нарешті, третій показник активності політичних акторів пов'язаний зі способами та типами взаємодії між ними. Взаємоспоровані дії різноманітних політичних акторів формують більш-менш усталені взаємодії та відносини між ними. Існує множина відтінків політичних взаємодій. Польський політолог Томас Жиро нараховує 13 найчастіше вживаних в сучасній практиці форм та методів, виділяючи консенсус як найбільш бажаний, але доводить, що конфронтація виявляється типовим видом взаємодії для більшості країн пострадянського простору [Див: 50, с. 90-129].

Російський дослідник А. Циганков вважає, що найбільш типові форми взаємодії можна звести до п'яти: конфронтація, нейтралітет, компроміс, союз та консенсус. В основу такого поділу він покладає принцип співвідношення соціальних інтересів та політичних позицій взаємодіючих акторів [Див.: 165, с. 157-159]. В результаті всі акції та інтеракції, дії та взаємодії складаються в єдиний потік політичного процесу, кожний стан якого характеризується певним розташуванням та співвідношенням соціально-політичних сил.

Таким чином, аналіз сучасного політичного процесу в межах політичної науки дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, політичний процес є видом соціального процесу, який характеризує певну сторону, механізм дії політичної системи суспільства, політичну свідомість, політичну культуру, тощо. Відображаючи реальності суспільства, політичний процес виступає сукупністю результатів переплетіння різноманітних прикладів політичної поведінки соціальних спільностей, соціальних верств та громадян, діяльності владних органів та структур, на сукупну дію яких безупинно впливає щось нове, нестандартне.

По-друге, політичний процес за своєю структурою складається з політичних відносин між його учасниками та політичної діяльності. Сучасність, що характеризується домінуванням горизонтальних мережевих форм організації взаємин, відбивається відповідним чином і на відносинах всередині політичного процесу, що характеризується мережевістю та обов'язковістю отримання владних легітимних повноважень щодо здійснення певних дій в інтересах всього суспільства, або його частини, якщо мова йде про локальний політичний процес. Політична діяльність як складова політичного процесу характеризується спрямованістю дій політичних акторів щодо зміни або розвитку політичної системи.

По-третє, політичний процес має дворівневу структуру: перший рівень уявляє собою офіційні акти та дії, які нормативно визначають розташування політичних сил та характер їх діяльності, а другий рівень – це неофіційні взаємодії політичних акторів з приводу доступу до ресурсів та важелів влади.

Якщо інтегрувати всі основні характеристики, то до числа основних компонентів, необхідних для моделювання та інтерпретації політичного процесу, входять наступні його параметри: фактори (або середовище); актори або учасники; їх дії та взаємодії; норми, що регулюють відносини; рівень рівноваги та, нарешті, континуум (простір та час) зони його протікання.

1.3. Особливості здійснення політичного процесу в умовах пострадянського простору.

Глибинні політичні зміни, що сталися в останні десятиліття (розпад СРСР, створення нових незалежних держав, процеси європейської інтеграції тощо) актуалізували в пострадянських державах проблеми формування легітимної влади, громадянського суспільства, захисту приватної власності, дотримання прав людини. Ці складні й суперечливі процеси супроводжувалися прискоренням глобалізації світового господарства з усіма її наслідками, як позитивними, так і негативними.

Зазначені вище обставини потребували розуміння світового досвіду, а також відповідності моделі розвитку суспільства, що тільки формується, рівню його соціально-економічного розвитку, особливостям культури, способу життя, національним традиціям тощо. Відтак пострадянський простір став своєрідним плацдармом, на якому апробувалися різні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі.

Основною тенденцією сучасного світового політичного процесу, як вже зазначалося раніше, є перехід до демократії. На думку С. Хантингтона, процес демократизації сучасного світу у своєму розвитку мав дві підйомні і зворотні «хвилі» і зараз знаходиться на третьому підйомі [Див.:163, с. 23-41]. Перша підйомна хвиля, спонтанного характеру, призвела до виникнення інституціональної структури та нормативної бази сучасних демократій, що дозволило через забезпечення громадянських свобод й політичних прав стимулювати соціальну активність членів суспільства і таким чином досягти передових рубежів соціального прогресу. З цієї причини ліберальні демократії «першої хвилі» стали орієнтирами політичного розвитку інших країн під час другого та третього етапів демократизації. Після краху комуністичних режимів демократичні орієнтації розвитку були впроваджені в конституції посткомуністичних країн [Див.: 86]. Проте, посткомуністичні

трансформації відбуваються складно, суперечливо, мають у різних країнах великі відмінності.

До «третьої хвилі» глобального процесу демократизації було залучено біля трьох десятків посткомуністичних суспільств. Особливості суспільно-політичної трансформації в них спричинили кризу транзитології (напрямку політичної науки, що спеціалізується на дослідженні переходів до демократії), сутність якої полягає в тім, що її первісна парадигма у посткомуністичних суспільствах не спрацювала, що, в свою чергу, зумовлює необхідність більш детального аналізу специфіки політичних процесів в посткомуністичних країнах.

В політичній науці склалися два основні підходи до інтерпретації умов формування демократичних систем та інститутів. Так, прихильники структурного підходу (а це переважно західні дослідники), виходять із того, що демократичні режими утворюються під домінуючим впливом макрофакторів – фундаментальних якісних змін в усіх системах життєдіяльності соціуму. Згідно з цим підходом, демократія має бути підготовлена відповідним соціально-економічним розвитком суспільства, виконувати функцію оформлення базових процесів, що відбуваються в соціальній сфері. С. Хантінгтон, наприклад, поєднуючи процеси модернізації та демократизації, вважає, що запорукою успіху останньої є довготривалі реформи, що ведуть до підвищення складності, адаптивності політичної системи в цілому, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структур влади, досягненню національної єдності тощо [Див.: 163, с. 151-52].

Варто підкреслити, що концептуальний базис праць прихильників цього підходу є своєрідною рефлексією досвіду країн «традиційної демократії», яка виводить «чистий тип» процесу демократизації, а тому має скоріш фундаментально світоглядне, ніж прикладне значення для інших соціально-політичних організацій.

Процедурний підхід, виходячи з постулату: «кінцевий результат залежить від шляху» [133, с. 91] ґрунтується на тім, що визначальну роль у

процесі демократичного транзиту відіграють чинники, які пов'язані з діяльністю провідних політичних сил суспільства, з їх здатністю послідовно виконувати низку певних процедур, необхідних для інституціоналізації демократичних відносин. Згідно підходу, «вибір конкретної дороги залежить від характеру скинутого недемократичного режиму» [69, с. 13], виходячи з провідної ролі чинників вихідного пункту: характеру попереднього недемократичного режиму, специфіки соціально-політичних та соціально-економічних відносин.

Прихильники процедурного підходу вважають, що головними умовами переходу до демократії є характер правлячих еліт, їх політичні цінності та ідеали, найважливіші тактики і технології володарювання, які використовуються ними. В цьому випадку успіх проекту під назвою «демократія» залежить від ступеня компетентності еліт, їх здатності і можливостей мобілізувати всі (у тому числі й людські) ресурси для досягнення поставленої мети.

У межах процедурного підходу було визначено три закономірних етапів переходів до демократії: лібералізація, демократизація та соціалізація. Кожен з них характеризується своїми завданнями, розташуванням політичних сил та процедурами інституціоналізації демократичного механізму влади.

Проте посткомуністичні трансформації не узгоджуються з винайденою у транзитології послідовністю етапів і обов'язкових процедур. В чому ж полягає проблема? Більшість комуністичних країн не пройшло через етап лібералізації [Див.: 103, с. 45], – в них лібералізація здійснювалася вже після падіння комуністичних режимів паралельно з розбудовою нового політичного механізму; було відсутнє поле громадянського суспільства, що створювало труднощі для встановлення демократичних інститутів. Всупереч висновків транзитології у тих країнах, де комуністичні режими пали під тиском «знизу», демократизація відбувається більш успішно, ніж там, де перетворення започаткувала стара еліта.

Замислившись щодо причин такого, чимало науковців дійшли висновку: головним чинником, що зумовлює специфіку посткомуністичних трансформацій є особливості їх вихідної позиції. Первісну парадигму транзитології було розроблено на підставі узагальнення переходів до демократії країн Південної Європи, Латинської Америки та Далекосхідної Азії, які здійснювали перехід від авторитарного типу політичних режимів, а комуністичні режими належать до тоталітарного [Див.: 142, с. 242-243]. Є. Мачкув наголошує: «Поza розумінням тоталітаризму неможливо побудувати переконливу теорію перетворення комуністичної системи» [103, с. 57].

Як відомо, тоталітарні режими – це режими загального монополізму, де перетинаються три види монополії: політична, економічна, ідеологічна. Натомість, за авторитарних режимів монополізм існує тільки у політичній сфері (монополія певної групи осіб на урядову владу), тоді як у позаполітичних сферах зберігається плюралізм, хоч і обмежений (у економіці його обмежує протекціонізм владної еліти приватним структурам, у яких мають капітал її представники; у сфері культури – заборона використання відносної духовної свободи для боротьби з режимом). Внаслідок цього трансформація при переході до демократії від авторитарних режимів відбувається переважно у політичній сфері, де монопольна система перетворюється на плюральну; у позаполітичних сферах відбувається лише їх адаптація до нового режиму функціонування політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм; в культурі – політичні обмеження) [Див.: 136].

Поліфонічність трансформаційного процесу зумовила посилення уваги науковців до економічних чинників. Так, розробляючи свою модель посткомуністичної трансформації, Зб. Бжезинський вирізнув три фази цього процесу, кожна з яких має свою як політичну, так й економічну мету, не тільки політичні та правові, але й економічні ознаки та передбачає певну

фінансову й економічну допомогу Заходу на кожному етапі посткомуністичних перетворень [Див.: 7, с. 7; 16].

На першій фазі, яка є переламною, започатковуються фундаментальні зміни в політичній та економічній системах, здійснюються політична трансформація найвищих органів влади, демократія встановлюється «згори», ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса, формуються перші демократичні об'єднання і громадсько-політичні рухи. На цій фазі суспільних змін важливо усвідомити важливість радикальної політичної реформи як основи ефективності економічних перетворень та досягти в суспільстві демократичного консенсусу і спільної згоди з тим, щоб дістати підтримку народу в проведенні реформ, подоланні труднощів та соціальних негараздів, які неминучі на цій стадії. В економічній галузі здійснюється лібералізація цін, зовнішньої торгівлі, стабілізація грошової одиниці, розпочинається приватизація (поки що безсистемна) одержавленої власності.

Швидка і всебічна трансформація економіки суспільства, так звана «шокова терапія», яка на думку багатьох економістів бажана, можлива лише тоді, коли є об'єктивні і суб'єктивні передумови. В іншому разі вона може спричинити економічний безлад та політичну конфронтацію.

На другій фазі відбувається закріплення демократичних процесів та інститутів на основі ухвалення нових конституцій та нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція – нова політична еліта, створюється законодавча база відносин власності і підприємництва, банківська система, здійснюється мала і середня приватизація, демонополізація виробництва, відбуваються істотні зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників і підприємців.

Розв'язання завдань другої фази дає змогу перейти до третьої, завершальної фази, якій властива політична стабілізація демократії і економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна партійна система, формується

демократична культура і підприємницька традиція, відбувається становлення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури, здійснюється велика приватизація. На основі великих іноземних інвестицій здійснюється реструктуризація виробництва [Див.: 7, с. 27-29].

Послідовність стадій посттоталітарної трансформації приблизно однакова в усіх країнах, але їх тривалість та інтенсивність великою мірою залежать від типу переходу, а тип визначається способом та швидкістю заміни старих еліт новими. Дослідники розрізняють два основних типи переходу, кожен з яких може розгортатися двома шляхами — більш і менш радикальним:

1) розрив з минулим, коли відбувається заміна старих політичних еліт контрелітами;

2) перехід шляхом компромісів і взаємних уступок, коли досягається порозуміння між елітою і контрелітою [Див.: 73, с. 102-103].

Той чи інший тип переходу не є довільним вибором суб'єктів політичного процесу. Він визначений глибиною і гостротою кризи владних структур, ступенем втрати старою політичною елітою своєї легітимності, наявністю інститутів громадянського суспільства та масових рухів, силою і згуртованістю нової еліти, її авторитетом та здатністю очолити процес трансформації.

Перший тип переходу властивий країнам, в яких стара еліта повністю втратила легітимність, значні верстви суспільства в той чи той спосіб висловлюють свою незгоду з її політикою, не бажаючи визнавати її права на здійснення владних повноважень у майбутньому. За таких умов події розгортаються двома шляхами: або стара еліта вимушено відмовляється від влади, погоджуючись на її передачу опозиції, і тоді перехід відбувається шляхом абдикації (відречення); або вона вперто намагається зберегти свої позиції, і тоді відбуваються насильницькі зміни – маси «змітають» стару еліту насильницьким способом.

Другий, «компромісний» тип переходу більше поширений. Він також відбувається двома шляхами: або через перемогу на виборах нових еліт і їхні наступні переговори зі старою елітою, що ще зберігала значні позиції; або через «вростання» старих еліт у нові структури та відносини, їх поступову трансформацію і формування «нових-старих» еліт, де часто домінують старі кадри.

Останній шлях найтриваліший і найважчий, бо стара еліта, довго зберігаючи керівні позиції, гальмує процес трансформації. І все ж, розглядаючи особливості переходу під цим кутом зору, варто зауважити, що перемога нових еліт та їх виникнення пов'язані з формуванням нових структур і нових орієнтацій людей при владі, і зовсім не обов'язково має бути пов'язана з заміною особового складу еліти. Іншими словами, ситуація перебування «тих самих людей при владі» в одних випадках означає тривалий процес стагнації і гальмування реформ (як в Україні), а в інших випадках може й не бути перешкодою для енергійного й швидкого переходу до демократії (як в Естонії чи Латвії). Все залежить від рівня прокомуністичної заангажованості старих еліт, від ступеня їх відданості тоталітарним методам керівництва і, взагалі, від рівня їх цивілізованості й культури, розуміння ними завдань, за виконання яких вони взялися, та їх історичного значення.

На думку О. Романюка, на сучасний момент постає питання вироблення нових динамічних моделей переходів до демократії. У суспільств, що переходять до демократії від авторитарних режимів, є дві основні перспективи розвитку: 1) перехід до якості ліберальної демократії; 2) повернення до авторитарного стану. Відповідно до цього, С. Хантінгтон визначив п'ять моделей переходів до демократії: 1) «циклічна»; 2) «другої спроби»; 3) «перерваної демократії»; 4) «прямого переходу»; 5) «деколонізації», які фіксували причини, послідовність і чинники руху між авторитаризмом і демократією [Див.: 164, с. 52-55]. Оскільки тоталітаризм і демократія за своїми структурними характеристиками є двома крайніми

типами політичного режиму, а авторитаризм – проміжний, то на думку О. Романюка, апіорно можна передбачити три можливі варіанти розвитку посткомуністичної трансформації: прямий перехід до демократії; перетворення тоталітарного режиму на авторитарний; повернення, в силу певних причин, суспільства до тоталітарного стану [Див.: 136, с. 74-77].

Отже, існують три базові моделі посткомуністичного транзиту (у межах яких можливі різні варіації): 1) «прямого переходу» (від комуністичного тоталітаризму безпосередньо до демократії); 2) «двофазового переходу» (від комуністичного тоталітаризму через більш-менш тривалий період функціонування авторитарного режиму до демократії); 3) «зворотного розвитку» (після комуністичного тоталітаризму і періоду стихійної лібералізації повернення до тоталітарного стану). Посткомуністичні суспільства демонструють сьогодні усі три. Вивчається залежність моделей від дії структурних чинників: походження попереднього, тоталітарного режиму (оригінальне чи інстальоване); терміну його функціонування; його жорсткості; цивілізаційного контексту.

Також постає необхідність розширення поля наукового дослідження за рахунок включення до нього новоутворених держав. При виробленні первинної парадигми транзитології з поля дослідження були вилучені країни, в яких не склалася «національна єдність». Проте з 29 посткомуністичних країн 24 (82,76 %) є новоутвореними державами, які виникли внаслідок розпаду СРСР, СФРЮ та Чехословаччини (з урахуванням Росії, Сербії та Чехії, які хоч і вважають себе спадкоємцями попередньої державності, але також мають багато проблем, пов'язаних з розпадом багатонаціональних утворень). Ця обставина, на думку О. Романюка, зумовлює бінарну структуру трансформаційного процесу, бо в новоутворених державах у межах одного процесу відбуваються дві трансформації: 1) соціально-політична (перетворення тоталітарної системи на демократичну) та 2) національно-політична (розбудова національної суверенної державності).

Обидві трансформації органічно пов'язані, бо відбуваються в одному політичному просторі, одночасно, в них беруть участь одні й ті ж актори. Вони генетично споріднені (здобуття державної незалежності зумовлене крахом тоталітарних режимів), мають характер системної трансформації та схожу структуру (розбудова сталої національної державності також пов'язана з перетвореннями як у політичній, так і в економічній та культурних сфері). Але кожен з цих процесів є відносно самостійним, бо має свої якісні характеристики вихідних позицій, цільових орієнтацій та кінцевих пунктів.

Бінарна структура породжує автономію змісту й логіки трансформаційного процесу, зумовлює специфічне розташування політичних сил, ускладнює політичний конфлікт і шляхи демократичної консолідації суспільства. В умовах бінарного транзиту до конфлікту цінностей та інтересів (що притаманне всім транзитивним суспільствам) додається конфлікт політичної ідентифікації, спричинений незавершеністю процесу формування політичних націй. У новоутворених державах простежуються чотири тенденції самоідентифікації членів суспільства: 1) громадянами нової національної держави; 2) громадянами колишнього державного утворення; 3) громадянами своєї історичної батьківщини (притаманна представникам національних меншин); 4) громадянами певного регіону країни, який (на їх переконання) має здобути політичну автономію або державний суверенітет. Останні дві породжують сепаратизм.

Незавершеність формування політичних націй зумовлює специфічну структуру політичного конфлікту, бо в ньому беруть участь не два табори (авторитарний і демократичний), а чотири: 1) національно-демократичний (прихильники політичної демократії і національної державності); 2) імперсько-тоталітарний (прихильники реанімації старої суспільної системи і відновлення багатонаціонального державного утворення); 3) юніоністсько-ліберальний (прихильники лібералізації суспільно-політичних відносин, але вони виступають за відновлення

багатонаціональної держави); 4) національно-тоталітарний (прихильники національної державності в її етнократичному варіанті). Якщо врахувати, що всередині кожного табору є свої групи помірних і радикалів, то структура політичного конфлікту уявляється архіскладною і сподівання на альянс поміркованих сил видається дуже проблематичними. Наочною ілюстрацією цього служить політична ситуація, що склалася нині в Україні.

З іншого боку, внаслідок можливості об'єднання реакційних сил обох площин трансформаційного процесу значно посилюється ймовірність сходу з колії демократичного розвитку, що потребує особливої уваги науковців. У Словенії, Латвії та Естонії вихід з такої ситуації знайшли у позбавленні мігрантів (вихідців з інших республік) права участі у політичних виборах. Хоч така міра (а вона має карантинний характер, бо діти мігрантів, які народилися в цих країнах після здобуття ними незалежності, одержать усі громадянські й політичні права за правом народження) не узгоджується із загальноприйнятими стандартами демократичного врядування. Але саме вона дозволила створити в цих країнах стабільні політичні системи демократичного (хоч і обмеженого) типу, швидко провести необхідні політичні та економічні реформи. Не випадково ці країни вже стали членами НАТО і ЄС – організацій, які застосовують до нових членів досить жорсткі вимоги щодо дотримання демократичних стандартів [Див.: 142, с. 242-244].

Таким чином, посткомуністичні трансформації являють новий тип процесу суспільно-політичних перетворень, специфіка якого полягає в тому, що :

- якісні перетворення одночасно охоплюють собою усі сфери суспільного життя;
- процес перетворень в новоутворених державах має бінарну структуру, сполучаючи у собі соціально-політичну та національно-політичну трансформації;
- ступінь руйнації тоталітарних режимів в різних країнах був неоднаковий, що зумовило різні шляхи краху режимів: поступових реформ

(Польща, Угорщина); народного повстання (Румунія); оксамитових революцій (Східна Німеччина, Чехословаччина, Болгарія); розпаду комуністичних імперій (Соціалістична Югославія, Радянський Союз).

Центральним питанням політичної трансформації є політико-правовий характер державної влади та її здатність забезпечити стійкість функціонування політичної системи. Реформи в пострадянських державах гальмувалися саме внаслідок нерозв'язаності питання про владу, демократичної за формою й авторитарної по суті (це засвідчують війна в Чечні, події в Узбекистані 2005 року та в Киргизстані у 2002 та 2005-2006 роках).

Факторами, що становлять загрозу для легітимації політичних процесів у пострадянських державах, стала й нерівновага повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади. Неефективність функціонування гілок влади сприяє посиленню авторитаризму. Управлінська й економічна влада зосереджена переважно в руках виконавчих органів, а повноваження парламенту й судів помітно обмежені. Політична еліта формувалася згори, а нові соціальні й політичні структури були слабкими й не користувалися широкою підтримкою населення. Представники центральних органів влади, в чийх руках зосереджена більша частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливали на формування нормативно-правового простору й вибір сценаріїв розвитку суспільства та держави. Відтак, постає проблема вибору моделі реалізації принципу поділу влади, оптимального розмежування повноважень органів законодавчої влади й управління, створення ефективної системи стримувань і противаг. При цьому важливо враховувати в кожному конкретному випадку історичний досвід і традиції країни, внутрішньополітичну ситуацію, рівень політичної культури населення, наявність (чи ненаявність) демократичних інститутів, завдання, які необхідно вирішувати державі на конкретному етапі її розвитку.

Історичний досвід показує, що слабкість політичних партій і громадських організацій державна влада й політична еліта низки держав

намагалася компенсувати «впровадженням політичного життя згори». Слабкість політичних партій виражалася в тім, що їх діяльність обмежувалася лише боротьбою за депутатські мандати. Реалізація короткострокових електоральних проектів покладалася переважно на адміністративний апарат органів виконавчої й представницької влади, а також на державні установи соціальної сфери. Практика свідчить, що використання адміністративного ресурсу породжує приховану форму протесту, що може призвести, як мінімум, до зростання абсентеїзму.

Можливість широкої участі громадян у політичному житті безпосередньо пов'язана, зокрема, з рівнем соціально-економічного й культурного розвитку країни. Ф. Фукуяма підкреслював, що економічна модернізація обумовлює підвищення життєвого й освітнього рівня населення і звільняє людей від того різновиду страху, що викликається існуванням на межі фізичного виживання. Це дозволяє людині розширювати діапазон цілей, актуалізувати ті з них, які залишалися в латентному стані на ранніх етапах економічного розвитку. Однією з таких раніше потенційних спонук є бажання одержати визнання своєї людської гідності, визнання, що досягається шляхом участі в роботі політичної системи [Див.: 161, с. 15-18]. Проте і нині громадяни ряду держав не мають у своєму розпорядженні будь-яких істотних економічних і політико-правових ресурсів, які б дозволили їм свідомо й активно брати участь у трансформації суспільства.

В 2003-2006 роках ситуація на пострадянському просторі стала змінюватися в бік все більшої затребуваності громадянських і політичних прав і свобод, проведення чесних і прозорих виборів, реальних зрушень в демократизації суспільства. При цьому, відзначається помітне зростання протестного потенціалу. Загалом, на пострадянському просторі як політичному утворенні точиться серйозна політична боротьба акторів різного рівня (як ззовні, так і зсередини) за владу і можливість впливати на стратегію розвитку й політику держав.

Слід зазначити, що у пострадянських державах великий вплив на політичні процеси здійснює національна політична еліта, яка в 1990-і роки мала на загал ті ж традиції і ту ж політичну практику, що й радянська. Стратегія єдиного пострадянського простору зберігала політичну еліту, яка сформувалася в країнах СНД. Але за роки політичних і соціально-економічних реформ у більшості держав сформувалося нове покоління еліти, що володіє широким спектром ресурсів для цілком успішної боротьби за владу. Це, у свою чергу, спричинило на тлі соціальних проблем, що загострилися, розкол як усередині еліти, так і в суспільстві в цілому. Не випадково, що таке розмежування призвело до серйозних політичних конфліктів у формі «революції троянд», «помаранчевої революції» тощо. На думку Гульнар Іскакової, прикметною рисою цих подій є високий ступінь їх «інтернаціоналізації», втручання зовнішніх сил – західних, російських, ісламських та інших. Помітне прагнення Росії в країнах, де спостерігається процес зміни політичної еліти, підтримувати еліту стару попри її політичну неспроможність [Див.: 65, с. 131-133]

До міжнародних факторів впливу на трансформаційні процеси, характер політичних режимів, що формуються, можна також віднести політику іноземних інвесторів. Їх діяльність та діяльність міжнародних фінансових інститутів спрямовувалася переважно на створення сприятливих умов для інвестицій та запобігання певним видам корупції. На загал, міжнародні політичні інститути (ООН, ОБСЄ, Рада Європи та інші), фінансові й економічні структури (МВФ, ЄБРР та інші) серйозно впливали на реформування політико-правових і фінансово-економічних систем пострадянських держав. Та, незважаючи на те, що вплив міжнародного фактора на якість пострадянського простору досить помітний, вирішальним чином на нього впливали й продовжують впливати внутрішньополітичні процеси.

Особливістю інституціонального простору пострадянських держав є нестабільність законодавства, постійне відтворення адміністративно-

командних методів управління, соціальна інертність і слабкість протестного потенціалу громадян, залежність особи від держави. Так, влада Туркменістану намагалася довести наявність «третього шляху» розвитку, а заперечення багатопартійності, вільних виборів і свободи слова пояснювала «особливостями туркменської моделі демократії».

У посттрадиційних суспільствах Центральної Азії, як правило, державне керівництво очолює політичний лідер харизматичного типу, наділений часто необмеженими повноваженнями (Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Перевага державно-адміністративних інститутів над суспільством має тут практично абсолютний характер. Для політичного режиму, наприклад, Узбекистану характерні широкі повноваження президента як глави держави, парламент не має реальних контрольних повноважень, існує цензура ЗМІ, діяльність політичних організацій обмежується. Сукупність міжнародних, політичних, соціально-економічних, культурних факторів розширює можливості для посилення авторитаризму.

Події 1990-х років, що розгорнулися в Центральній Азії, показали, що для країн цього регіону характерні конфлікти, спричинені низьким рівнем життя, нестачею води, землі, придатної для обробітки тощо. У регіоні за цих обставин виникли серйозні ризики й загрози (наприклад, релігійний екстремізм, тероризм, контрабанда наркотиків і зброї). Вони обумовлюються як традиційними факторами (особливості соціально-політичної структури місцевих суспільств, суперництво еліт тощо), так і відносно новими. Всі вони, взяті разом у різних варіаціях, можуть викликати (й викликають) гострі соціально-політичні конфлікти (наприклад, події в Киргизстані й Узбекистані у 2005-2006 роках).

Тим часом посилюються «відцентрові» (від Росії) настрої в країнах Балтії, в Грузії, Україні, Молдові, на політику яких стали більше впливати держави Європи, а на політику Узбекистану, Туркменістану, Таджикистану - ісламські держави. Такі тенденції не могли не вплинути на баланс інтересів у

міждержавних відносинах у межах не тільки СНД і центрально-азійського регіону, але й на міжнародній арені.

Слід відзначити, що під впливом сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин відбувається розмивання пострадянського простору на окремі субрегіональні комплекси, які поступово набувають системних рис. Формування цих підсистем міжнародних відносин – прикаспійської, чорноморської, центральноазійської, на південному Кавказі – визначає серед іншого і створення субрегіональних структур співробітництва. Розширення сфер дії цих структур за географічні межі регіонів і призводить до появи міжрегіонального (трансрегіонального) співробітництва.

Багатостороннє співробітництво пострадянських держав має ті самі проблеми та недоліки, що і подібні структури в інших регіонах світу – надмірна бюрократизація, розмивання сфери дії та компетенції, надмірна кількість напрямків співробітництва, призводять до зниження ефективності такої співпраці. Разом з тим, для малих та середніх держав, до яких належить і більшість пострадянських держав, багатосторонні структури є реальною можливістю вплинути на процес прийняття рішень на міжнародній арені.

Факторами внутрішнього характеру, які спонукали до розвитку багатостороннього співробітництва нових незалежних держав, є історичний, економічний, політичний, етнічний та соціально-демографічний та фактор безпеки. Ці чинники створюють передумови та середовище для створення інституцій багатосторонньої співпраці. Деякі з цих чинників мають подвійний характер впливу. Значення окремих факторів співпраці еволюціонує (економічні, культурно – історичні чинники), проте їх сутнісні характеристики не змінюються. Значну роль у розвитку багатостороннього співробітництва відіграє політичний чинник: інтеграційні процеси вимагають політичної волі урядів, проте, в багатьох випадках, політична вмотивованість переважає економічну від реальної економічної інтеграції. Окрім того, наявність конфліктів на території майже усіх учасників СНД визначає необхідність пошуків авторитетних посередників для їх врегулювання, а

також забезпечує можливість налагодження зв'язків між конфліктуючими сторонами.

До чинників зовнішнього характеру, що вплинули на створення регіональних структур в пострадянському регіоні можна віднести: комплекс проблем, пов'язаний із розпадом СРСР і попередньої системи міжнародних відносин, необхідність міжнародно-правового врегулювання відносин між новими незалежними державами; виникнення вакууму і пошук механізмів забезпечення стабільності і безпеки; діяльність провідних акторів міжнародних відносин глобального та регіонального рівня [Див.: 71].

Саме внутрішньо регіональні чинники є визначальними для розвитку багатостороннього співробітництва пострадянських республік більшою мірою, аніж діяльність позарегіональних та світових лідерів.

Нові незалежні держави по різному сприймають необхідність співробітництва, віддаючи перевагу тим чи іншим моделям співробітництва – інтеграційній чи міжурядового співробітництва. Перша модель реалізується Росією та її союзниками, яка нагадує інтеграційну модель Європейського Союзу, проте без урахування історичного досвіду останнього. Значна кількість інтеграційних проектів з однаковим складом учасників та завданнями і спричинили тенденцію до інкорпорації деяких міждержавних утворень. Серед країн, що інтегруються, наявні країни з різним рівнем економічного розвитку, що ускладнює та перешкоджає ефективній взаємодії. Інтеграційні проекти реалізуються здебільшого у форматі економічного співробітництва, проте є проекти і політичного характеру – Союзна держава Росії та Білорусії, яка діє на двосторонній основі, проте має перспективи до розширення складу учасників.

В цілому, Росія є системоутворюючою державою для багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору, виступаючи ініціатором і джерелом фінансування більшості інтеграційних проектів, а також у системі військового співробітництва. У той же час, Азербайджан, Грузія, Молдова та Україна намагаються дистанціюватись від

російського впливу, тому обережно ставляться до участі у діяльності міжнародних структур у складі нових незалежних держав. Щодо визначеності української політики в регіоні загалом помітним залишається її фрагментованість та акцентування на окремих аспектах і формах співробітництва. Україна дотримується проголошеного 1991 р. небажання брати участь у структурах з наднаціональними повноваженнями, що зумовило обмеженість її участі в СНД та пріоритет розбудови двосторонніх відносин з новими незалежними державами. Реалізуючи прагнення до регіонального лідерства, Україна активно долучилась до створення ГУАМ, де саме від її позиції більшою мірою, залежить від об'єднання.

Співдружність Незалежних Держав стала історично першою структурою багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору, основи її функціонування закладались у момент здобуття власної державності всіма пострадянськими державами та обґрунтовувалась необхідністю створення норм і принципів співіснування колишніх радянських республік. Намагаючись надати нового імпульсу цій структурі, країни-учасниці трансформували її цілі та призначення, визначили її інтеграційний характер. Невідповідність заявлених у статуті цілей реальним прагненням цих держав спричинили кризу в її діяльності. Різні держави по-різному сприймають участь у процесах співробітництва, тому відбувається поступове розшарування, що відображається у концепції різношвидкісної інтеграції, яка заклала підґрунтя для створення інших міжнародних об'єднань. Отже, зв'язок між процесом еволюції СНД та створенням субрегіональних структур співробітництва має причинно-наслідковий характер. Стагнація у розвитку співробітництва в рамках Співдружності призводить до втрати інтересу до неї з боку держав-учасниць, перетворення на формалізований консультативний форум.

Найпоширенішою формою розвитку співробітництва в економічній сфері стало створення зон вільної торгівлі, що проголошено в усіх проектах регіональної кооперації. Зона вільної торгівлі є початковим етапом інтеграції,

проте на відміну від наступних стадій, не передбачає створення наднаціональних регулюючих органів. Це приваблює усі пострадянські держави, що усвідомлюють переваги від розвитку економічного співробітництва. На практиці виявилось, що країни не здатні реалізувати всі ці домовленості у повному обсязі через позицію окремих сторін та прагнення захистити власні економічні інтереси. Поступово набула поширення ідея створення спільних економічних просторів (ОЦАС, ЄврАзЕС, ЄСП тощо). Однакові цілі та склад учасників обумовили інкорпорацію ОЦАС до ЄврАзЕС.

Еволюція категорії безпеки, на думку О. Ковтун, призвела до того, що цей напрям співпраці присутній у діяльності всіх без винятку багатосторонніх структур співробітництва пострадянських держав, що ускладнює спроби класифікації форм багатосторонньої співпраці нових незалежних держав. Так у регіоні наявні багатосторонні структури економічного співробітництва – ЄврАзЕС, ЄСП, ОЦАС; політичного спрямування – насамперед, Союзна держава Росії та Білорусії; безпекового характеру – ОДКБ, а також організації змішаної компетенції – СНД, ОДЕР-ГУАМ. При цьому, через заплутаність системи відносин між учасниками цих організацій, одним з найслабших місць у їх функціонуванні є оперативна діяльність та реагування на різного роду загрози. До сфери безпеки належать також чисельні ініціативи по створенню антитерористичних центрів, що майже паралельно були запропоновані в СНД, ОЦАС, ЄврАзЕС і ГУАМ [Див.: 71, с. 18-19].

Співробітництво пострадянських держав у політичній площині на багатосторонньому рівні здійснюється на різних рівнях, формах і напрямках, насамперед, через координацію позицій держав на міжнародній арені, яка заявлена як одне із завдань співробітництва в установчих документах майже всіх організацій даного простру, проте на практиці, подібне співробітництво відбувається лише на субрегіональному рівні з окремих питань міжнародного розвитку.

В основу прийняття рішень більшості структур багатостороннього співробітництва пострадянських держав покладено міжурядовий підхід. Це зумовлено становленням і розвитком державотворчих процесів у нових незалежних державах. Разом з тим, зацікавлення у ефективній реалізації інтеграційних проектів має призвести до посилення тих механізмів прийняття рішень, які ґрунтуються на наднаціональному підході чи врахуванні фінансових внесків тієї чи іншої держави. Створення наднаціональних структур має наслідком запровадження рішень з обов'язковим їх виконанням різнонаціональними сторонами, що викликає певну занепокоєність серед урядів нових незалежних держав. Узалежнення процедур прийняття рішень від фінансових внесків держав-учасниць призводять до легітимізації монопольного впливу найпотужніших держав об'єднання, де діє цей механізм прийняття рішень (наприклад, ЄврАзЕС). З іншого боку відсутність обов'язкового характеру рішень є однією з найбільших вад у функціонуванні організацій пострадянських держав, що зменшує рівень їх ефективності.

В цілому можна очікувати, що одним з найпоширеніших методів багатосторонньої дипломатії пострадянських держав залишатимуться саміти голів держав, як формальні, так і неформальні. Співдружність Незалежних Держав трансформується у консультативний форум, поступово зосереджуючись на питаннях гуманітарної, соціальної, культурної, правової та освітньої взаємодії. Євразійське економічне співтовариство і Організація договору про колективну безпеку становитимуть основу взаємодії РФ з її союзниками. Проект Єдиного економічного простору Росії, Білорусії, Казахстану та України нині не має перспектив для реалізації, проте періодично використовуватиметься тими чи іншими політичними силами всередині цих держав. Розвиток ОДЕР-ГУАМ значною мірою залежатиме від позицій її учасників, а також відносин по лінії США – Європа - Росія.

Розкриваючи сутність демократичних перетворень в посткомуністичних країнах, О. Романюк виокремлює ще одну особливість –

посткомуністичні революції. Він стверджує, що демократичний перехід у більшості країн колишнього соцтабору на певному етапі супроводжується мирними революціями, що дозволяє більш прогресивній демократичній частині політичної еліти прийти до влади та розпочати новий етап впровадження демократичних цінностей [Див.: 139, с. 18-20].

Отже, демократизація у посткомуністичних суспільствах має відмінні риси від демократичного переходу в країнах Латинської Америки та Західної Європи. Вони зумовлені насамперед тим, що відбуваються із іншої відправної точки – не з авторитаризму, а із тоталітаризму. Це, звичайно, впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень. Перетворення мають подвійний, а подекуди й потрійний характер – поряд із розбудовою демократії потрібно розбудовувати державу та створювати політичну націю. Однак, виокремлюючи особливості посткомуністичних трансформаційних перетворень, треба пам'ятати, що ці суспільства різняться між собою. Це зумовлено, насамперед, часом перебування та характером тоталітарного політичного режиму в цих країнах.

Аналіз особливостей здійснення політичного процесу в умовах пострадянських країн свідчить про наступне:

По-перше, політичний процес в даних країнах відбувається в межах загальносвітового політичного процесу, який відбивається на них через сприйняття країнами-учасницями основних тенденцій розвитку світового політичного процесу, а саме демократизації, глобалізації, тощо. Саме демократизація, як головна тенденція розвитку політичного процесу планетарного масштабу, стала причиною виникнення цілої низки нових демократій наприкінці ХХ ст., які отримали спільну назву країни пострадянського простору. Як зворотна реакція, світовий політичний процес з появою цих країн отримав новий поштовх власного розвитку, що дістало назву третьої хвилі демократизації.

По-друге, дослідження політичного процесу в умовах демократії можливо за допомогою двох підходів: структурного та процедурного.

Політичний процес в країнах третьої хвилі демократизації доцільно аналізувати саме в межах процедурного підходу, який ґрунтується на ролі національних еліт, встановленні демократичних процедур, а не акцентує уваги на самій сутності демократії. Саме ця обставина і є головною особливістю політичного процесу в країнах пострадянського простору.

По-третє, ще одною особливістю політичного процесу в країнах пострадянського простору є його спрямованість на трансформацію в бік демократизації, однак, дещо в інших в порівнянні з іншими країнами світу стартових умовах, а саме тоталітарне, а не авторитарне минуле як вихідна позиція подальшої трансформації.

По-четверте, на якість політичних трансформації в країнах пострадянського простору істотно вплинула політична еліта, яка визначила успіх таких трансформації та загальний характер політичного процесу в кожній з країн, що вдалися до демократичних перетворень. Ситуація перебування «тих самих людей при владі» в одних випадках призвела до тривалого процесу стагнації і гальмування реформ (як в Україні), а в інших випадках навпаки сприяла швидкому переходу до демократії (як в Естонії чи Латвії).

По-п'яте, посткомуністичні трансформації являють новий тип процесу суспільно-політичних перетворень, специфіка якого полягає в тому, що: якісні перетворення одночасно охоплюють собою усі сфери суспільного життя; процес перетворень в новоутворених державах має бінарну структуру, поєднуючи у собі соціально-політичну та національно-політичну трансформації; ступінь руйнації тоталітарних режимів в різних країнах був неоднаковий, що зумовило різні шляхи краху режимів: поступових реформ; народного повстання; оксамитових революцій; розпаду комуністичних імперій.

Висновки до розділу.

Аналіз теоретико-методологічних засад здійснення політичного процесу в сучасному світі дозволяє зробити наступні висновки, які мають наукове та практичне значення:

По-перше, політичний процес як основна категорія політологічного дискурсу є досить розробленою в науковому сенсі, однак сучасність призводить до численних змін в змісті, структурі та вимірах аналізу політичного процесу, що зумовлює постійну актуальність наукового пошуку в даному напрямку політологічних досліджень. Особливої уваги в даному аспекті потребує новостворена сукупність новітніх демократій, що виникли в результаті розпаду СРСР та отримали спільну назву «країни пострадянського простору». В межах даного простору відбувається специфічний, притаманний тільки даній групі країн політичний процес, який є досить нерозвинутим і малодослідженим в межах політичної науки.

По-друге, сучасний політичний процес в межах теоретичних досліджень постає як різновид соціального процесу, який характеризує особливу сферу життєдіяльності людства – політичну систему та її учасників. Структура політичного процесу характеризується двома складовими – політичними відносинами між акторами політичного процесу, які мають легітимні повноваження на здійснення влади, та політичною діяльністю, яка на відміну від громадської активності та дій, має всезагальний масштаб дії, охоплює інтереси всього суспільства та спрямована на зміну або розвиток політичної системи та суспільства в цілому.

По-третє, сучасний політичний процес можна досліджувати в горизонтальному та вертикальному вимірах, але сучасність з її глобалізаційними процесами та мережевими формами організації взаємин, актуалізує саме горизонтальний вимір політичного процесу, який охоплює всіх акторів та всі формальні та неформальні зв'язки між ними. Однак, досвід країн пострадянського простору свідчить про вагомість офіційних інституцій в даному процесі, а саме органів влади різного рівня та відсутність довіри до них з боку суспільства.

По-четверте, політичний процес в умовах пострадянського простору свідчить про наявність як загальносвітових тенденцій свого розвитку (глобалізація, демократизація, тощо), так і специфічних, притаманних тільки даній групі країн рис. Саме пострадянські країни своєю появою завдячують новому поштовху в розвитку політичного процесу світового масштабу, що отримало назву третьої хвилі демократизації.

По-п'яте, головною особливістю політичного процесу в пострадянських країнах стало тоталітарне, а не традиційне для транзитології авторитарне минуле даних країн, де кардинальних змін потребувала не тільки політична сфера суспільства, а й всі інші, перш за все, економічна. Це призвело до унеможливлення структурного аналізу перетворень, а породило процедурний підхід, за умов якого найголовнішим є встановлення демократичних процедур, а не досягнення демократії за суттю.

По-шосте, на зміст та послідовність політичного процесу в даних країнах суттєво вплинули національні еліти, а саме їх спроможність до зміни свідомості та відмови від минулого. В тих країнах, де мирним шляхом до влади пришла нова прогресивна, демократично налаштована еліта, процес демократизації відбувся швидко та якісно, а в тих країнах, де влада залишалася старою і не змінилася, процес демократизації уповільнився і на практиці призвів до появи нового типу авторитаризму, а не демократії, як того вимагало суспільство.

По-сьоме, політичний процес завжди має свій вектор розвитку, який уособлює спільну мету, спільний інтерес та потребу суспільства у подальшому розвитку. В якості механізму зміни вектора політичного процесу, тобто певного набору процедур, учасників та дій, країни пострадянського простору обирали різні форми політичної діяльності – легітимні вибори, перевороти, революції тощо. Однак, саме останнім сучасність віддає переваги.

Розділ 2

Революція та її місце в політичному процесі: історичні та теоретичні аспекти

2.1. Еволюція уявлень про революцію в світовій суспільно - політичній думці

Уявити суспільний розвиток без якісних змін неможливо, але чи виступають революції невід'ємною складовою цих змін - питання актуальне. Розуміння можливості наукового дослідження цих змін приходять у філософію досить пізно, тільки в Новий час. При цьому зміни розуміються як політичні зміни, тому слово «революція» спочатку відноситься тільки до сфери політики. Зараз термін «революція» широковживаний. Виділяють наукову, технічну, торгову, фінансову, аграрну, соціальну, культурну, сексуальну революцію, революцію в моді тощо. Основний критерій визначення – вплив на суспільство [Див.: 128, с. 21-23].

В Новий час поняття «революція» знаходить основне застосування, яке застосовується до цього дня: коли говорять про революційну ситуацію, революційні настрої і мається на увазі політичне життя суспільства. Так само важливо, що в ужитку слово «революція» означає видимий переворот в будь-якій сфері. Між тим, історичний досвід показує, що якісні зміни суспільства - соціальні революції – майже завжди тривалі і їх не можна звести до своєї політичної, надбудовної частини.

Соціальні революції (перехід до нового ладу, що відбувається через перехід влади до нового панівного класу) часто не мають сучасників, оскільки їх течія непорівнянна з ходом людського життя. Особливо це стосується докапіталістичного періоду історії, з його повільним, іноді - оманливо повільним прогресом.

Політичні перевороти, особливо захоплення влади, як складова частина соціальних революцій - продукт діяльності людей. Їх сліди незгладимі для

сучасників і їх добре бачать дослідники. Те ж відноситься до революційних змін в культурі. Правда термін «революція» проник в дослідження неполітичних сфер надбудови тільки в ХХ столітті. Тому не дивно, що історія поняття «революція» починається як історія поняття «політична революція» [51].

Як вже зазначалося, розуміння та вжиток поняття «революція» в різні історичні періоди мало свої особливості. Звернемося до історії виникнення та еволюції уявлень про революцію в суспільно-політичній думці.

Латинське слово «*revolutio*» уперше з'являється в християнській літературі пізньої античності і застосовується до таких явищ, як відвалений камінь у поховання Христа або до мандрів душі. В середні віки воно починає означати астрономічний феномен кругового руху світил навколо Землі. Свідченням цього є використання терміну «революція» у латинській назві книги М. Коперника «Про революцію небесних тіл» (1543 р.). В астрономії, цей термін означав обертальний рух, рух по колу небесних тіл. Тобто рух, в основі якого лежить принцип повернення рано чи пізно в ту саму точку, з якої починався рух. Тому, на думку О. Бобіної, перша згадка про революцію в політичному житті – це згадка про реставрацію (від лат. *restautio* – відновлення) політичного режиму, що можна простежити в роботі Франсуа де Греналя, в якій йдеться про реставрацію старої династії в Португалії (1643 р.) [Див.: 11, с. 89-90].

На думку Артемія Магуна, ще у XII ст. слово «революція» в його астрономічному значенні виникає і в розмовних європейських мовах, проте вже досить скоро, в XIV столітті, починає застосовуватися в політичному сенсі для вказівки на цивільний безлад і зміну влади (це сталося в Італії де такі зміни були звичайними подіями в житті міст-держав). Так, перше з відомих вживань слова «революція» (італійське «*rivoluzioni*») в політичному сенсі належить італійському письменникові або хроністові Джованні Віллани: «...che in così piccolo tempo la citta nostra ebbe tante novita e varie rivoluzioni (за такий короткий термін в нашому місті сталося багато нових

подій і різних потрясінь)». Приблизно в той же час і саме у зв'язку з італійською політикою це слово з'являється у французькому як «*revolucion*» або «*revolution*». Важко сказати, чи був такий політичний термін свого роду метафоричним перенесенням астрономічного поняття або розвивався незалежно. Останнє припущення також виглядає цілком правдоподібно, бо політичне трактування добре відповідало середньовічному баченню мирської історії у вигляді циклічної, руйнівної і мінливої долі. У будь-якому випадку очевидно, що використовуючи це слово в політиці, мали на увазі і його астрономічне значення. Чи був сам термін «революція» похідним від уявлення про кругообертання планет або змішувався з ним в подальшому вживанні він у будь-якому випадку застосовувався просто для позначення зміни в часі і посилав швидше до деякого хронологічного проміжку, чим до раптової події [Див.: 95].

Наріжним етапом в історії поняття «революція» вважається Англійська революція XVII століття, що зовні виглядала чергою політичних переворотів, останньою з яких була «славна революція» 1688 року. Це «революція» поки що в старому реставраційному сенсі - повалений король-католик, що прагнув замінити англіканство католицизмом. Але з часом простежується новий сенс того, що сталося – Англія в XVII столітті безповоротно змінилася. Тепер «революцією» назвуть усю сукупність змін. Само слово починає зближуватися з раніше протилежними поняттями «заколоту», «бунту», «повстання», відрізняючись від них глибиною перетворень. Проте за межами Англії, на думку А. Магуна, політичне використання цього слова було табуіровано, оскільки передбачало природний і неминучий характер зміни і підносило її як факт, що вже відбувся.

Німецький дослідник Р. Козеллек вказує на те, що внаслідок масштабних політичних зрушень з 1794 р. кристалізується уявлення про політичну революцію. Втім, зазнало змін і саме слово «революція», яке спочатку було запозиченим з описів природи, і в процесі свідомого

метафоричного вживання почало вживатися до позначення довготривалих або особливо несподіваних переворотів.

В той же час поняття «революція» притягнуло до себе увагу філософів. Томас Гоббс в «Левіафані» ще пам'ятає астрономічне значення слова «революція» будуючи ваговитий каламбур: «Хоча революції в державах не є сприятливим розставлянням світил при народженні істин такого роду (бо ці істини здаються зловісними для руйнівників старого порядку, а ті, хто будує новий порядок бачать тільки їх зворотну сторону), проте я не можу вважати, що розвинені мною положення були нині засуджені тими, хто поставлений державою судити про різні навчання, або ким-небудь охочим збереження світу в державі» [32, с. 544].

Положення, які розвиває Т. Гоббс, покликані зміцнити владу держави - Великого Левіафана – і не припуститися нових революцій. Проте він добре бачить, що революція полягає в руйнуванні старого порядку і будівництві нового.

Джон Локк в книзі другої «Двох трактатів про правління» вже використовує термін «революція» як синонім терміну «повстання». Відповідаючи опонентові, який вважає, що право народу створювати законодавчий орган призведе до повстань, він пише: «такі революції не відбуваються при будь-якому незначному безладі в громадських справах... ця доктрина про те, що народ владен наново забезпечити свою безпеку за допомогою нового законодавчого органу, коли його законодавці порушили надану їм довіру, зазіхнувши на його власність, є кращою гарантією від повстання і найбільш вірогідним засобом перешкодити йому» [93, с. 392-393].

Консервативна спрямованість поглядів Локка зрозуміла, але в даному випадку важливо, що слово «революція» остаточно звільняється і від астрономічного, і від реставраційного навантаження.

Серед англійців, які вживали цей термін, слід відзначити також Уолтера Мойла, Адама Фергюсона, Джеймса Гаррингтона, який першим

звернувся до пошуків причин революції. На його думку, викладену в праці «Республіка Океанія» поштовхом до англійської революції стали зміни в земельній власності, які відбувались з XVI ст. Ці зміни порушили «баланс власності» в країні на користь громад, тому влада така, який «баланс власності» в країні. Оскільки знать втрачала землю, рано чи пізно вона мала втратити і владу. За переміщенням власності змінюється влада: зміна монархії республікою. «Влада йде за власністю» – оголосив Джеймс Гаррингтон. Можливо, Дж. Гаррингтон був першим представником економічного детермінізму, народженого, таким чином, Англійською революцією [Див.: 149, с. 95-100]

Натомість, учасник революції Едуард Гейд – граф Кларендон називає революцію «потурання Господа». Революція відбулась без явних причин. У ній винні честолюбство та зрадництво вождів [Див.: 11, с. 92-93].

Проте іноді старе значення слова «революція» давало про себе знати. Уолтер Мойл в «Нарисі про облаштування римського правління» використовує слово «революції імперій» як синонім загибелі імперій [Див.: 150, с. 106-107]. Адам Фергюсон у книзі «Нарис історії громадянського суспільства» згадує поняття «революція» виключно в негативному контексті як причину регресу: революції «змітають або витісняють на задній план усі предмети творчих досліджень або ліберальних спрямувань ... знищують дух і принижують почуття» [157, с. 306] суспільства і так далі. Останнім з великих мислителів, хто використовував слово «революція» в значенні «загибель держави» (не обов'язково із-за повстання народу) був Константен Франсуа Шосбеф, який писав під псевдонімом Вольней в книзі «Руїни, або роздуми про революції імперій» [51].

У XVIII ст. Д. Юм вже застосовує поняття «революція» в його сучасному значенні, користуючись звичним для нас слововжитком «війни і революції». Відношення Д. Юма до революції ґрунтується на помірно-консервативній традиції його попередників: вважаючи правомірним

повалення тиранії, він не менше побоюється анархії і з підозрою дивиться на бунтарів, вбачаючи в них нових потенційних тиранів. Відповідно до загального духу своєї філософії Д. Юм знаходить існуючі порядки найкращими вже тому, що вони існують. Це не виключає їх поліпшення, але виключає злам. Буржуазна революція для Англії стала далеким минулим, а ідеологи «низів», що мріяли про новий перерозподіл власності, з числа егалітаристски налаштованих сектантів відштовхували Д. Юма релігійним фанатизмом і відсутністю політичної культури. Позиція Д. Юма по відношенню до революції є типовою для прибічників буржуазії, що вже перебуває при владі.

У Франції нове розуміння старого слова приживалося повільніше - через осмислення чужого досвіду. Перша праця з використанням терміну «революція» з'явилася там у 1670 р. Це була робота Франсуа Берн'є «Історія останніх політичних революцій в державі Великого Могола». «Революціями» ним названі міжусобні розбрати спадкоємців Аурангзеба. Потім, з 1688 по 1789 роки, вийшло близько 90 історій революцій. Серед відомих французів, які досліджували революцію: Антуан Буланже, Луї де Жокур, Жан-Жак Руссо, Нікола Кондорсе. Відомий французький правник та філософ Шарль-Луї Монтеск'є, виступаючи у ролі пророка зауважував, що у Франції революції здійснюються кожне десятиліття [Див.: 11, с. 89].

На думку Р. Коззелека, з ужитком слова «революція» щодо подій 1688 року його значення почало радикально трансформуватися: воно усе більш вказувало на унікальну подію цієї революції, а не на меланхолійну картину руйнівної зміни взагалі. Ця революція була фактом, що відбувся, сталим, і тим самим заборона на символічне визнання заколоту, що вдався, була успішно ліквідована. Впродовж XVIII століття «революція» стає «модним» словом - і вже американська революція виразно усвідомлювала себе в якості такої. Щодо французької революції, то вона була передбачена філософами: Вольтер, Маблі, Руссо, Дідро – усі вони говорили про свою надію і/або страх відносно майбутньої революції. Більше того, в їх дискурсі само слово зазнало

нової трансформації, яку остаточно закріпили події 1790-х років: «революція» стала означати швидше відкритість невідомому майбутньому, чим повторення або повернення минулого. «Якими будуть наслідки цієї революції? Ми не знаємо», – писав Дідро в 1774 році.

Зміна значення слова від повернення минулого до відкритості майбутньому і було, згідно Козеллеку і його співробітників по німецькому «Словнику основних історичних понять», головним і вирішальним зрушенням – але, на думку А. Магуна, «ними перебільшується міра новизни цього звернення до нового. Вже поняття циклічного кругообігу долі, *fortuna*, завжди мало на увазі елемент непередбачуваності і неясності» [95].

У вивченні історії Французької революції дослідники виділяють два періоди. Перший період, це дослідження французької революції самими учасниками або сучасниками, свідками цих подій. Другий період починається в 30-40 роки ХІХ ст., коли починає діяти принцип, за яким велич подій, їх наслідки можна побачити і зрозуміти через деякий час. Нове покоління дослідників робить свої висновки. Більше того революція ХVІІІ ст. у Франції починає аналізуватись через призму і порівняння нового типу революцій, революцій ХІХ ст., в яких приймають участь нові політичні сили, класи і соціальні групи.

Одним із перших у дослідженні французької революції був Антуан Барнав – учасник революції і автор праці «Вступ до Французької Революції» (1792-1793 рр.). Згодом з'являються праці Антуана Феррана «Міркування про соціальну революцію» (1790 р.) та «Теорія революцій, порівняння головних подій, їх джерело і послідовність, з загальною аналітичною таблицею» (1801 р., тт. 1-4), Ж. Кондорсе «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1794), Едм. Берка «Роздуми про Французьку революцію» (1790 р.), Жозефа де Местра «Міркування про Францію» (1797 р.). Характерною особливістю цих праць є те, що вони написані по гарячих слідах революції, або безпосередньо в її умовах.

Французька революція не лише дала імпульс розвитку революційної ідеології, але і зробила революції предметом наукового вивчення. Саме тоді виникла теорія прогресу людського суспільства, викладена в праці Марі Жана Антуана Нікола Кондорсе «Нарис історичної картини прогресу людського розуму» (1794). Надавши свою, дуже довільну, періодизацію всесвітній історії, Кондорсе чітко сформулював положення про місце революцій в історичному процесі: «Усе говорить нам про те, що ми живемо в епоху великих революцій людського роду. Хто може краще за нас освітити те, що на нас чекає... ніж картина революцій, що передували і підготували справжню? І для того, щоб щастя, яке ця революція нам обіцяє, було куплено можливо менш дорогою ціною, щоб воно поширилося з більшою швидкістю на як можна більшому просторі... хіба не необхідно вивчити в історії прогресу людського розуму перешкоди, яких належить побоюватися, і засоби, якими нам вдасться їх здолати?» [76].

Отже, вивчення прогресу підводить до вивчення революцій. Проте обіцяної «картини революцій» в книзі Кондорсе немає. Теорія революції не була ним створена і причина криється не лише в екстремальних умовах написання книги (жирондист Кондорсе ховався від якобінської поліції). Для того, щоб серйозно поставити питання про таку теорію, потрібно було дивитися на революцію з іншого боку барикади.

Для революціонерів того часу проблема розуміння революції не нагальна. Революція природна: вона повертає людині те, що відібрав неприродний соціальний порядок. Тому марно чекати від них теорії революції. Їх думка швидше починає працювати при аналізі причин поразки або відсутності революцій. Пояснення революції прогресом думки, дане Кондорсе, по суті нічого не пояснює і заважає вивчати революцію як форму історичного розвитку оскільки має на увазі нез'ясовну епоху неуттва до революції. Прагнення ж зрозуміти революцію властиво тим, хто її не розуміє і не приймає, т. е. мислячим нереволуціонерам і контрреволюціонерам.

Тому пояснення Французької революції стали шукати люди, що не бажали її, у тому числі відкриті супротивники [Див.: 51].

Слід відзначити в цьому ряду Антуана Барнава, депутата Засновницьких зборів в 1789-1791 роках, прибічника конституційної монархії, страченого якобінцями. Йому належить унікальний за своїм значенням «Вступ до Французької революції».

Якщо коротко сформулювати його концепцію Французької революції, то в найзагальнішому вигляді вона полягає в наступному: революція не була виключно політичним переворотом, який підготовлений розумом. Вона стала лише політичним вираженням причин різного порядку: економічних, ідейних, соціальних, тобто була підготовлена цілим рядом обставин, а не тільки розкріпаченням розуму шляхом просвіти.

Революція – закономірна форма розвитку суспільства, викликана тими ж причинами, що і еволюція. В питанні щодо рушійних сил історичного розвитку Барнав дотримується плюралізму (економічний, географічний, демографічний, ідейний чинники), але вирішальну роль віддає економіці. «З тієї миті, як промисловість і торгівля почали проникати в народ і створювати нове джерело збагачення для трудящого населення, – пише він, – готується революція в політичних установах; новий розподіл багатства робить новий розподіл влади. Так само, як володіння землями прославило аристократію, промислова власність прославляє владу народу» [6].

Барнав – єдиний сучасник буржуазної революції, що бачив в ній саме буржуазну революцію, проте він не створив картини історичного процесу, заснованої на ідеї існування громадських класів і класової боротьби. Це зробили тільки історики епохи Реставрації. З них слід виділити Франсуа Огюста Мари Минье, який продовжив в роботі «Історія французької революції» лінію Барнава. Він бачить, що «під час революції зруйнувалося старе суспільство і на місці його створилося нове», причому перешкодити цьому було неможливо. Опір же об'єктивному ходу історії веде до важких жертв; якби люди усвідомлювали історичну необхідність «тоді революції

відбувалися б мирним шляхом, і історикам не доводилося б згадувати ні про надмірності, ні про лиха. Але і досі літописи народів не дають нам прикладів подібної розсудливості: одна сторона постійно відмовляється від принесення жертв, а інша їх вимагає, і благо, як і зло, вводиться за допомогою насилля і захоплення. Не було ще досі іншого володаря, окрім сили» [51].

Першим, хто висловився щодо можливості створення загальної теорії революції, був французький рояліст, публіцист і політик, граф Антуан Франсуа Клод Ферран, автор книг «Міркування про соціальну революцію» (1794) і дослідження «Теорія революцій, порівняння головних подій їх джерела і послідовності, із загальною аналітичною таблицею» (1801). Він вважав, що основні події революцій можуть бути зведені до загальних ідей та ґрунтуючись на них можна створити теорії революції, подібно до того як створена теорія законів, тому що і революції мають свої закони. Ферран виділяє революції в природі і в суспільстві; до останніх відносяться усі відомі йому великі соціальні потрясіння, починаючи з епохи Древнього Сходу і до Французької революції. На думку Г. А. Завалько, він першим сказав про революції в Древній Греції - революції Солона і революції Лікурґа [Див.: 51].

А. Ферраном запропонована перша в історії суспільної думки класифікація політичних революцій за засобами здійснення:

- (1) на основі попередніх змін;
- (2) законною владою;
- (3) насильницьким шляхом.

Перші два способи фактично зливаються. «Революції першого типу завжди корисні, іноді потрібні, тому що вони – зрілий результат попередніх змін. Революції другого типу добре обдумані, зміцнюють владу і тривають стільки, скільки влада їх дотримується і підтримує. Революції третього типу завжди небажані, рідко корисні, ніколи не можуть бути тривалі. У двох перших головна ідея торкається того, що спорудять; у третьому – головна, навіть єдина ідея торкається того, що зруйнують» [51]. Незважаючи на

зрозумілу нелюбов рояліста до революцій третього типу – «знизу», А. Ферран вважає, що і вони можуть бути корисні, проявляючи гідну уваги наукову об'єктивність.

З цього моменту потрібно ведеться відлік теорії революції як гілки соціальної філософії. На перших дослідах її створення, природно, лежить друк політичних пристрастей авторів, тим паче, що перед їх очима проходили події Французької революції, яку вони прагнули зрозуміти.

Представниками нового періоду в дослідженні французької революції у Франції стали класики французької історико-політичної школи: Франсуа Гізо, Франсуа Міньє, Алексіс де Токвіль, Адольф Тьєр, Огюстен Тьєррі, Е. Берк тощо. Незважаючи на хрестоматійність їх поглядів, сучасні дослідники постійно звертаються до методологічної цінності їх аналізу і досліджень революції. Це такі відомі праці, як «Про уряд у Франції після Реставрації і про сучасний уряд», «Етюди з історії Франції» (він же), «Історія англійської революції», «Історія цивілізації в Європі» Ф. Гізо; «Історія Французької революції», «Листи з історії Франції», «Десять років історичних досліджень» О. Тьєррі та ін.

Найбільш поверхневий погляд на сутність революції був висловлен англійським філософом Едмундом Берком в книзі «Роздуми про французьку революцію». Ця книга виявилася дуже популярною в широких колах. Пов'язано це з чітко поставленою і виконаною автором ідеологічною задачею боротьби з революцією - підготувати людей, які люблять порядок, до опору цій силі. У передмові до російського перекладу книги Берка (1993) вона справедливо названа «маніфестом контрреволюції».

Берк протиставив Англійську і Французьку революції. Вирішивши йти до кінця у відмові від раніше властивих йому демократичних поглядів, він оголосив результатом Англійської революції вічну відмову народу, «скотоподібної маси», від права обирати короля і уряд. Революція здійснена заради того, щоб увічнити поневолення. Так оцінка Французької революції Берком стала класикою контрреволюції, а в якості інтерпретатора

Англійської революції він виступив в ще цікавішій якості – першого ідеолога революції як консервації, «консервативної революції» віддаленого попередника цієї сторони ідеології нацизму.

Таким чином, Берк надав абсолютний зразок контрреволюційної ідеології, удосконалити який навряд чи можливо. Але серйозного пояснення причин революції у нього немає: адже у розкладання правлячого класу і всевладдя знахабнілих масонів теж мають бути причини.

На відміну від Берка, Граф Жозеф Мари де Местр в роботі «Міркування про Францію» (1797), підкреслював об'єктивну зумовленість ходу Великої французької революції. Він зауважив, що французька революція управляє людьми більше, ніж люди управляють нею. Де Местр вважав, що в цьому видно божественний задум: революцією, як і усім іншим, керує рука Провидіння. Врешті-решт воно перестане здійснювати свої невідомі людям плани за допомогою «лиходіїв» і обере благородніші знаряддя. Революція повинна завершитися урочистістю контрреволюції, яка буде «не протилежною революцією, але протилежністю Революції».

Аналогічні висловлювання зустрічаються і у Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля в «Філософії історії» (1822-1831), тільки більш поглиблені та систематизовані. Він вважав, що французька революція – не безглузда випадковість, не свавілля змовників; вона - необхідний елемент історичного процесу, що направляється Абсолютною Ідеєю. Гегель, на відміну від де Местра, навіть засуджує старий режим, уникнувши тим самим трагікомічного приписування революції «сатанинського характеру», але на цьому його симпатії до революції вичерпуються. Там, де реформація мала місце, революція не потрібна. Свобода здійснена без неї. Революцій в майбутньому, судячи з усього, Гегель не бачить.

Алексис де Токвіль в роботі «Старий порядок та революція» (1856) в закінченій формі виразив те ж, що і Гегель, відношення до революції. Так само він визнає невдоволення «старим порядком» виправданим і так само вважає революцію «небезпечними ліками», яких слід уникати, віддаючи

перевагу реформам. Причина революції - не масони і адвокати, а повалений уряд, провина якого полягає в тому, що його політика породила зло, гірше чим зловживання – революцію. Цікавим є висновок політика щодо випадковості Французької революції та її значення. Він вважав, що хоча вона застала світ зненацька, вона була підсумком довгої праці, швидким і бурхливим закінченням справи, над якою працювали десять поколінь. Не будь революції, суспільна будівля все одно б зруйнувалась. Зненацька, хворобливо різко революція підвела підсумок справі, яка б мало-помалу закінчилась так само. Причини революції і взагалі громадських явищ де Токвіль шукає в економічній сфері, тому він проявляє той максимум науковості у вивченні революції, який можливий для її супротивника [51].

На відміну від крайніх консерваторів Берка і де Местра, прагнучих прямої реставрації старого порядку, Гегель і де Токвіль – помірні консерватори. Вони бачать закономірність революції, що відбулася, не забуваючи підкреслювати її надмірність, і готові користуватися її плодами але їх поблажливість обмежена минулим. В майбутньому – тільки плавний еволюційний розвиток без стрибків. Так закінчилися спроби побудови теорії революції її супротивниками. Буржуазія задоволена сьогоденням; тепер революція – її ворог.

XIX ст. з його нескінченим динамізмом – індустріалізацією, урбанізацією, розвитком капіталізму - було також «золотим віком» для ідеї революції, яка проникла в повсякденне мислення, так само як і в політичні, і соціальні теорії. Вважалося, що суспільство зазнає необхідні прогресивні зміни, що розум або історія ведуть його до кращого, ідеальнішого майбутнього порядку. Революції розглядалися як неминучі, вирішальні процеси на цьому шляху, які спонукають і прискорюють раціональні процеси. З роботами Карла Маркса концепція революції увійшла до сфери ідеології, як потужного інструменту критики капіталізму і як основу для альтернативного комуністичного проекту.

Загальновідомо, що всі політичні революції містять в собі й соціальні моменти. Соціальні революції являються могутнім рушієм суспільного прогресу. К. Маркс називав їх «локомотивами історії». Таким чином, соціальна революція стає регулятивним принципом і для пізнання, і для дій та вчинків усіх людей, охоплених її виром. Її мета – емансипація всіх людей, трансформація самої структури суспільства [Див.: 99, с. 29].

З моменту 1830 року дедалі частіше зустрічаються тези про те, що постерігається тенденція від політичної до соціальної революції (Лоренц фон Штайн, Радовіт). К. Маркс у 1844 р. висловив таке твердження про походження соціальної революції: «кожна революція приходить на зміну старому суспільству, з чого випливає її соціальний характер. Кожна революція веде до повалення старої влади, з чого випливає її політичний характер» [99, с. 19-21].

Міф про революцію починає рушитися в ХХ ст. Замість прогресу лейтмотивом епохи стає тема кризи. На думку П. Штомпки, міф про революцію підривається трагічним образом реальних революцій. Два питання не можуть не виникнути в суспільній свідомості. По-перше, чому ці революції ніколи не закінчуються тим, про що мріяли революціонери? По-друге, чому розум так часто замінюється силою, тиском, безглуздим знищенням? Чому на зміну революціонерам прометеївського типу завжди приходять агресивні, ірраціональні, терористично налаштовані натовпи? Революції вже не сприймаються як втілення вищої логіки історії, їх не вважають більше прогресивними.

Поширені метафори – вулканічне виверження, степова пожежа, землетрус – показують, що революції розглядаються швидше як нещастя, а не як порятунок або спокутування людства. У більшості своїй люди вже не мріють про революції, а бояться їх. У такій ідеологічній ситуації історики і соціологи починають задаватися питанням: чи так вже світлий і героїчний образ минулих революцій? І з'являється хвиля «ревізійністських» міркувань [Див.: 175].

Таким чином, досліджуючи еволюцію уявлень про революцію як соціально-політичне явище, можна зробити наступні висновки:

По-перше, розуміння та вжиток поняття «революція» в різні історичні періоди мало свої особливості, що зумовлює необхідність вивчення еволюційного процесу виникнення та трансформації поняття.

По-друге, слово «*revolutio*» латинського походження уперше з'являється в християнській літературі пізньої античності і застосовується до таких явищ, як відвалений камінь у поховання Христа або до мандрів душі.

По-третє, в епоху Середньовіччя термін «революція» поступово трансформується: спочатку вживається в астрономічному значенні, означаючи феномен кругового руху світил навколо Землі (М. Копернік), а потім переноситься в політичне життя і використовується в значенні «реставрація», відновлення політичного режиму (Франсуа де Греналь), а ще пізніше – застосовується в політичному сенсі для вказівки на цивільний безлад і зміну влади (Дж. Віллані).

По-четверте, після Англійської революції XVII ст. зміст поняття «революція» починає охоплювати усю сукупність змін і зближується з раніше протилежними поняттями «заколоту», «бунту», «повстання», відрізняючись від них глибиною перетворень, тому цей період вважають переламним в еволюції поняття.

По-п'яте, з кінця XVII ст. слово «революція» стає більш вживаним і привертає увагу філософів (Т. Гоббс, Дж. Локк), які відзначають, що революція полягає в руйнуванні старого порядку і будівництві нового, хоча і не є сприятливим явищем, їх взагалі краще не припускати. Відтепер «революція» остаточно звільняється і від астрономічного, і від реставраційного навантаження.

По-шосте, вперше до пошуку причин «революції» звернувся англієць Дж. Гаррингтон, який вбачав їх в зміні «балансу власності», ставши першим представником економічного детермінізму.

По-сьоме, XVIII ст. привносить в розуміння поняття «революції» нових трансформацій на основі ґрунтовних наукових досліджень: слово «революція» застосовується в його сучасному значенні із звичним для нас слововжитком «війни і революції» (Д. Юм); виникає теорія прогресу людського суспільства (Марі Жан Антуан Нікола Кондорсе), в якій автор формулює положення про місце революцій в історичному процесі і пов'язує його з прогресом; Барнавом сформулювало концепцію Французької революції: революція не була виключно політичним переворотом, вона стала лише політичним вираженням причин різного порядку: економічних, ідейних, соціальних, т. е. була підготовлена цілим рядом обставин. Поняття «революція» поступово перетворювалося на ідеологічну цінність та починає означати одиничну історичну подію, зі значними онтологічними і епістемологічними наслідками.

По-восьме, новацією XVIII ст. стало ущільнення терміну «революція». Революція перетворюється на згусток збірної однини, котрий, сконцентрував у собі всі різновиди перебігу окремо взятих революцій. Тим самим, «революція» повністю відокремлюється від своїх природних витоків і спрямовується відтепер на впорядкування в соціальному плані досвіду, що перевертає існуючі уявлення. Сам термін із політичної площини вживання переходить у соціальну, набуває соціального контексту.

По-десяте, в кінці XVIII – на початку XIX ст. поглиблюється наукове дослідження поняття «революція». Першим, хто вказав на можливість створення загальної теорії революції, був граф Антуан Франсуа Клод Ферран, ним же запропонована перша в історії суспільної думки класифікація політичних революцій.

По-одиннадцяте, революції в Європі XIX ст. позначаються все більшою участю пролетаріату, проте антагонізми, властиві капіталістичному засобу виробництва, породжують в XIX столітті нові концепції революції, тепер уже майбутньої, антикапіталістичної.

2.2. Політологічні теорії революції.

Останнім часом дослідження причин, закономірностей розвитку і результатів революції широко розповсюджено в багатьох дисциплінах: соціології, філософії, політології, що зумовлює багатогранність бачення цих процесів в суспільно-політичному розвитку. Тому узагальненні міждисциплінарне знання про революцію можна представити у вигляді теорії революції, концепції революції, ідеології революції.

Під теорією революції розуміється увесь комплекс ідей, накопичений соціогуманітарним знанням. Характерними рисами теорій революції є спроба сформулювати закономірності революції; застосування наукового інструментарію для аналізу революцій, певна об'єктивність і обґрунтованість висновків щодо конкретної революції і явища в цілому.

Під концепцією революції розуміється набір поглядів, ідей, знань, які дозволяють використати знання про революцію як інструмент конкретних соціальних перетворень або змін. Концепція революції може дорівнювати поняттю технології революції і передбачає знання про конкретні прийоми, способи, формалізовані операції щодо революції, як соціальної технології. Концепція знаходяться на озброєнні політичних сил, груп, лідерів, еліт і можуть бути реалізовані, враховуючи ті чи інші обставини.

Під ідеологією революції розуміються знання для так званого «широкого вжитку», яке постійно циркулює в суспільстві на рівні різних соціальних і політичних груп. Характерними рисами ідеології революції є догматизм, апологетичність, спекулятивність, ілюзорність. Ідеологія революції використовується в різних умовах, для впливу на ті чи інші соціальні групи, класи, які виступають як рушійні сили революції. Часто ідеологія революції виступає як міф революції, направлений на формування «атмосфери революції», «справи революції» тощо.

Ми ж детально зупинимося на ґрунтовних знаннях, які передбачає надати нам теорія революції. Значення теорії як науки полягає в тому, що

виходячи з загальних посилок, вона дозволяє сформулювати закономірності та передбачити нові результати.

Найбільш загальна класифікація теорій революції, яку ми знаходимо у П. Штомпки, базується на певних образах, або моделях. Одні теорії ставлять в центр своїх моделей діяльність, мобілізацію людей, інші - структурний контекст, умови у яких відбуваються революції.

Серед перших традиційною можна вважати «вулканічну модель», згідно якої революції прориваються знизу, стихійно, в результаті накопичення загальної напруги, невдоволення, ворожості, що перевищують відому межу. Рушійними силами є маси людей, що зневірилися, які не можуть жити по-старому. Це – образ вибухів, що періодично повторюються через соціально-психологічну напругу.

У другій «змовницькій моделі» акцент ставиться на діяльності «змовників», які спочатку не представляють ніякі маси, а виступають як сторонні агітатори, які підштовхують маси до революційних дій. Люди стають жертвами маніпулювання пропаганди і ідеології, за допомогою яких професійні революціонери підбурюють їх до дії. Революції, звідси, - це робота підривних елементів, які просто геніально обманними обіцянками і примусом провокують маси на насильство. Іншими словами, революції є результатом змови.

Моделі другого типу зосереджують увагу на структурному контексті. Вони припускають, що в кожному суспільстві завжди є великий запас невдоволення, яке виливається в революцію лише при певних сприятливих структурних умовах. Революції не «створюються», а «вивільняються». Згідно моделі «запобіжного клапана для випуску пари», вони «прориваються» тільки тоді, коли відбувається зрив урядового контролю, послаблюються репресивні заходи, настає крах держави.

Інший різновид цього підходу можна назвати моделлю «знайденого скарбу». Революції виникають в умовах появи нових ресурсів і можливостей.

Серед них вирішальну роль визнають за «можливостями політичних структур», які надають шанси для колективних дій [Див.: 175].

Нарешті, на думку, деяких авторів соціальна дезорганізація і неврівноваженість, викликані швидкими соціальними змінами, створюють сприятливі структурні передумови для революційної мобілізації.

На сучасний момент існує багато теорій революції, серед яких хотілося б виділити та розглянути основні. Петро Штомпка виділяє чотири головні «школи» теорії революції – біхевіористську (поведінкову), психологічну, структурну і політичну.

1. Перша сучасна теорія революції запропонована в 1925 р. Пітірімом Сорокіним. Він робив свої висновки, виходячи передусім з досвіду російської революції 1917 р., в якій брав участь. Його теорію можна вважати біхевіористською, оскільки він зосередився на причинах, що «породжують революційні відхилення в поведінці людей», і шукав причини цього «відхилення» в області основних, базових потреб і інстинктів людини. «Безпосередньою передумовою всякої революції завжди було збільшення пригнічених базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімального їх задоволення» [153, с. 272].

Сутність цієї версії теорії революції у викладі самого П. Сорокіна: «Коли ж умови середовища змінюються так, що викликають утиск основних інстинктів у безлічі осіб, тоді ми отримуємо масову дезорганізацію поведінки, масовий вибух і соціальний землетрус, що носить назву бунту, заколоту, смути, революції» [153, с. 42]. Революція кардинально перевтілює типову людську поведінку – революція в поведінці людей відбувається негайно: умовно прийняті правила цивілізованої поведінки миттєво зриваються, і на зміну соціуму на волю випускається «бестія». П. Сорокін простежує і документує подібні зміни в різних сферах людського життя і поведінки. До таких змін відносяться: «пригнічення власницького інстинкту мас», «пригнічення імпульсу до змагальності, творчій роботі, набуттю

різноманітного досвіду» тощо. Усе це призводить до дисфункції умовних інстинктів і обертає людей в орди божевільних.

Таким чином, передумовами революції, на думку П. Сорокіна виступає:

- 1) ріст утиску головних інстинктів,
- 2) масовий характер цього утиску,
- 3) безсилля груп порядку урівноважити пропорційно посиленням гальмуванням збільшений тиск ущемлених рефлексів - такі необхідні і достатні умови настання революцій [Див.: 153, с. 323].

Автора цікавить основне теоретичне питання «чому»? і в якості відповіді на нього він висуває дві головні гіпотези. Перша відноситься до рушійних сил, які стоять за революційними масами. Збільшується число незадоволених базових інстинктів маси або пригнічення великого їх числа, що неминуче приводять до революційного вибуху. До базових інстинктів П. Сорокін відносить потребу в житлі, одязі, сексуальний інстинкт; інстинкти власності, особової ідентифікації. Пригнічення потреби у свободі спілкування, монотонність життя і пригнічення творчості вказуються в якості додаткових. Як відмічає автор, репресії і обмеження набувають різної мотивуючої сили в залежності від звичного і стандартного рівнів задоволеності.

Друга гіпотеза відноситься до реакції влади: «... для революційного вибуху необхідно також, щоб соціальні групи, виступаючі на варті існуючого порядку, не мали б достатнього арсеналу засобів для пригнічення руйнівних намірів знизу» [153, с. 370]. П. Сорокін вважає, що атмосфера передреволюційних епох завжди вражає спостерігача безсиллям влади і виродженням правлячих привілейованих класів. Вони часом не здатні виконувати елементарні функції влади, не говорячи вже про силовий опір революції.

Отже, якщо обидві умови – тиск «низів» і слабкість «верхів» - співпадають, революція стає неминучою. Як свідчить історія, революції не усувають умови пригнічення інстинктів, навпаки, післяреволюційний хаос

посилює труднощі в задоволенні основних, базових потреб. Люди прагнуть до порядку і стабільності. В той же час революційний запал видихається оскільки відбувається «прискорене виснаження енергетичного запасу людського організму». У реальності дуже великі шанси перемогти у контрреволюції. «Населення, що є інертною масою — зручний матеріал для соціального «формування» новим репресором» [153, с. 410]. Настає година тиранів і деспотів. Таке іронічне завершення усіх революцій.

П. Сорокін відмічав, що у життєвому циклі усіх революцій простежується три фази. «Перша – відмічена радістю висвободження від тиранії старого режиму і очікуваннями обіцяних реформ. ... На зміну їй приходить друга, деструктивна фаза. Велика революція перевтілюється в жахливий шквал, який нерозбірливо змітає все на своєму шляху. Вона безжалісно викорінює не тільки застарілі, але і все ще життєздатні інститути та цінності суспільства і тим самим знищує не тільки віджилу свій вік політичну еліту старого режиму, але і багато творчих осіб та груп. ... І якщо трапляється, що торнадо другої фази не встигає до основи зруйнувати націю, тоді революція поступово вступає в третю фазу. Знищивши всі контрреволюційні сили, революція починає створювати новий соціальний та культурний порядок. ... цей новий лад ґрунтується не тільки на нових революційних ідеалах, але і реанімує найжиттєздатніші дореволюційні інститути, цінності та засоби діяльності, тимчасово зруйновані у другій фазі революції, але які відроджуються і знову стверджують себе незалежно від волі уряду. У післяреволюційному порядку нові моделі та взірці поведінки тим самим гармонізують зі старими, але які ще не загубили життєву силу взірцями дореволюційної дійсності» [154, с. 543].

На думку Володимира та Віктора Мейтусів, схема революції, запропонована Сорокіним, занадто проста, щоб відповідати реальності, але чітко відображає етапи її розвитку. Будь-яка революція, що займає доволі тривалий проміжок часу, який визначається необхідністю заміни однієї системи управління іншою, завжди відбувається в вигляді декількох етапів.

Кожний етап, в свою чергу передбачає декілька кроків. Не завжди ці кроки виконують одні й ті ж самі люди. Часто одних з керівників революції заміщають ті, хто знаходився в другому, третьому ешелоні або своєчасно перефарбувався з ворогів в союзники, вчасно уловивши момент свого просування вперед [Див.: 105, с. 458].

Такою є сучасна оцінка теорії П. Сорокіна з чим не погодитися важко. Звичайно, не тільки його структура революції породжує сучасну критику а й бачення «необхідних і достатніх умов», як вони виглядали в першій чверті минулого століття, представляються сьогодні дуже наївними. Можна навести тільки один приклад: 1940-і роки в радянській історії практично ідеально відбивали сорокінський перелік «ущемлених «інстинктів» і «рефлексів». Проте ніякої «революційної ситуації» в сталінському СРСР не виникло, а післявоєнне «бродіння», що намітилося, було жорстоко придушено превентивними репресіями. Але справа не лише в «пропорційно посиленому гальмуванні», а в тому, що подальші теорії революцій значно більше увагу приділяють не стільки ущемленим рефлексам і потребам, скільки сукупності економічних, соціальних, політичних, культурних чинників поєднанню зовнішніх і внутрішніх умов для революції, ніж це робив П. Сорокін слідами російської смуті. Так, зрозуміло, сьогодні такий погляд може здатися дещо одностороннім і застарілим. Але він був по-своєму новаторським для першої чверті ХХ ст. Підхід П. Сорокіна до аналізу причин і витоків соціальних революцій знаходився в руслі пануючою тоді біхевіористської парадигми.

2. Психологічні теорії залишають сферу поведінкових рефлексів, або базових (фундаментальних) інстинктів і концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій. Подібні теорії більш раціональні, тому не дивно, що вони отримали велику популярність, і зараз їх можна вважати найбільш розробленими з усіх підходів. Найбільш впливова запропонована Джеймсом Девісом і Тедом Гарром під назвою теорії «відносної депривації». Революції викликаються хворобливим синдромом свідомості, який розповсюджується серед населення. «Убогість несе

переворот», або, точніше, убогість, яку люди усвідомлюють і яку вони визначають як несправедливість, штовхає їх на бунт.

В загальному вигляді міра відносної депривації є мірою відмінності між бажаною ситуацією і тим, як людина її собі уявляє. У формулюванні Теда Гарра вона виглядає наступним чином – це «сприймана різниця між ціннісними очікуваннями (речами і умовами життя на які, як вважають люди, вони заслуговують по справедливості і ціннісними можливостями (речами і умовами, які вони дійсності можуть отримати)» [27, с. 24].

Якщо люди навіть украй убогі, але сприймають це як належне, як припис долі або як відповідність зумовленому соціальному статусу, то революційного бродіння не виникає. Лише коли вони починають ставити питанням про те, що вони повинні мати по справедливості, і відчувати різницю між тим, що є і що могло б бути, тоді і з'являється почуття відносної депривації. Це відчуття тісно пов'язане з почуттям несправедливості, що виникає в результаті порівняння того, що люди мають насправді, і чого вже досягли інші, схожі на них. Тема поневіряння і несправедливості проникає в соціальну свідомість в період, безпосередньо передуючий революції.

Виникає питання про походження такого синдрому. Якщо вимірювати часом, то можна розрізнити три шляхи історичного розвитку, які призводять до появи загостреного почуття відносної депривації, що досягає революційного рівня.

Суть першого полягає в тому, що в результаті виникнення нових ідеологій, систем цінностей, релігійних або політичних доктрин, що встановлюють нові стандарти, яких люди заслуговують і в праві очікувати, або завдяки «демонстраційному ефекту» поневіреність стає нестерпною. Люди «озлобляються, оскільки відчувають, що у них бракує засобів для того, щоб змінити своє життя, реалізувати свої очікування» [27, с. 55]. Така ситуація може викликати «революцію пробудження надій».

При другій, прямо протилежній, ситуації надії залишаються приблизно на тому ж рівні, але неминуче відбувається істотне падіння життєвих

стандартів. Це може статися в результаті економічної або фінансової кризи неспроможності держави забезпечити громадську безпеку, із-за повороту до автократичного або диктаторського режиму. Розрив між тим, що люди заслуговують, і тим, що вони мають в насправді може стати нестерпним. «Людина озлоблюється сильніше в тих випадках, коли втрачає те, що має, чим тоді, коли вона втрачає надію придбати те, що ще не отримала» [27, с. 50]. «Революція відібраних вигод» є більш поширеною ніж «революція пробуджених надій».

Третій шлях, відомий як «прогресивна депривація», досліджений Джеймсом Девісом. Тут поєднуються механізми, діючі в перших двох випадках. Надії і можливості досягнення ростуть паралельно впродовж деякого часу. Період процвітання і прогресу в реальних умовах життя супроводжується розповсюдженням надій і очікувань на майбутнє. Потім вони несподівано розходяться, надії продовжують рости а реальні можливості досягнення блокуються або навіть повертають назад (хвороби, війни, економічний занепад). Це призводить до того, що усе більш поглиблюється розрив. Вирішальним чинником, на думку Дж. Девіса, є смутний або явний жах, що ґрунт, набутий за довгий час, буде швидко втрачений і станеться те, що можна назвати «революцією краху прогресу». Треба відмітити, що для пояснення насильницьких дій, Дж. Девіс використовував два поняття – революція і бунт, хоча стисло визначення цих понять не запропонував. Єдиною відмінністю революції від бунту є те, що революція «охоплює більший сегмент населення ніж бунт».

Аналізуючи декілька класичних революцій, а також прихід до влади фашистів в Німеччині у 1933 р. та негритянські і студентські бунти 60-х рр. ХХ ст. у США, Дж. Девіс запропонував цікаву гіпотезу пояснення революції. За Дж. Девісом, революція найбільш ймовірна тоді, коли тривалий період зростання очікувань та реального задоволення потреб змінюється коротким періодом різкого розчарування, протягом якого розрив між сподіваннями та реальними можливостями задоволення потреб поглиблюється і стає

нестерпним. Якщо незадоволення (фрустрація) викликане діями уряду, то воно може проявитися в насильницьких діях у формі бунту, якщо ж незадоволення набуває крайньої форми і поширюється на все суспільство, то воно набуває ознак революції.

Розрив між очікуваним задоволенням і реальними можливостями задовольняти свої потреби має вигляд перевернутої англійської літери J. За характерним вигином цієї літери, гіпотеза Дж. Девіса стала відома як «крива J». Дж. Девіс наголошував на тому, що імовірність соціального вибуху не є найбільшою тоді, коли ситуація широких мас населення постійно погіршується. Це спостереження свідчить про те, що вимоги населення зменшуються в міру погіршення ситуації. Таке пояснення «... відповідає політичній дійсності досить умовно можна застосовувати до країн Центрально-Східної Європи, адже економічне становище громадян мало стійку динаміку до погіршення. Перші виступи «Солідарності» у Польщі були зумовлені підняттям цін урядом, однак не привели до революційних змін» [40, с. 98].

З моделі Дж. Девіса можна зрозуміти, чому радикальні реформатори намагаються на перших, шоківих етапах реформ зробити життєвий рівень більшості населення як можна нижчим. Чим нижче стартовий рівень життя, тим менше вірогідність його різкого падіння на подальших етапах. Навіть при настанні невеликого спаду спогаду про жахливі умови недавнього минулого паралізують масові акції протесту. З усіх теорій революції теорія «відносної депривації» породжує найбільше число специфічних, таких, що піддаються перевірці гіпотез. Тед Гарр перераховує майже 100, підкріплюючи їх численними ілюстраціями, статистичними і історичними свідченнями. Основне обвинувачення на адресу цієї теорії торкається заперечення нею структурних змінних. Революції розглядаються як прояв неконтрольованого процесу краху надій і агресії або когнітивного дисонансу, при цьому ігнорується макроструктурний контекст факт нерівності в достатку, владі і статусі між різними групами [Див.: 175].

3. Альтернативні концепції зосереджують увагу на макроструктурному рівні, заперечуючи психологічні чинники. Згідно з так званими «структурними теоріями» революції є продуктом структурних обмежень і напруженостей і характеризуються специфічними стосунками між громадянами і державою. Стверджується, що причини революції слід шукати на соціальному рівні, в контексті класових і групових стосунків (національних і інтернаціональних), а не в головах громадян, їх менталітеті.

Структурна теорія революції виходить з того, що держави мають різну структуру і тому піддатливі різним впливам, що можуть призвести до розпаду держави. Ця теорія наголошує на тому, що революції починаються з поєднання різних чинників, в першу чергу, конфлікту між державою та елітами, виявом громадського невдоволення і змагання між державами на міжнародній арені. Теда Скокпол – провідна сучасна прибічниця цієї теорії звернула увагу на те, що держави з відсталою економікою відчують значний тиск міжнародного середовища, що виявляється у розпаді державних інститутів і революції.

Причини і результати соціальних революцій, на думку Т. Скокпол, слід шукати в нерівномірному поширенні капіталістичної економіки та утворенні національних держав, а також в несприятливому становищі держави на міжнародній арені в умовах конкуренції, в прагненні контролювати свою територію і населення, брати участь у військовому суперництві, в появі нових моделей політичної дії. Дослідниця вказує на опосередкований вплив міжнародного контексту на положення усередині країни: не безпосередньо на населення і соціальні структури, а через державних керівників.

Причини соціальної революції, що кореняться у внутрішньому житті суспільства і в міжнародному контексті, взаємообумовлюють один одного. Найбільш загально автор формулює це як нездатність старого режиму відповісти на виклик тієї, що змінюється міжнародній ситуації. Ця причина у свою чергу розпадається ряд під причин. Описуючи структурний характер конфлікту, що став одним з причин революції, Т.Скокпол вказує на те, що він

виникає не з протистояння різних груп між собою, а більшою мірою із-за протиріч вагомих соціальних груп та держави (в даному випадку землевласників і держави, з одного боку, і класом, що виробляє, і домінуючим класом з державою, з іншого боку). Ці протиріччя взаємозв'язані з прагненням держави конкурувати або воювати з іншими державами, що має своїм наслідком відтік ресурсів з внутрішньої економіки та необхідність прискорення темпів виробництва. Якщо влада не зуміє мобілізувати необхідні для реалізації такої зовнішньої політики матеріальні і соціальні ресурси, то революція неминуча.

Окреме місце в розгляді причин революції Т. Скокпол відводить аналізу селянських хвилювань, вважаючи що саме вони більшою мірою, а не робочі рухи, є індикаторами і каталізаторами революційних змін. Структурними умовами селянських бунтів Т. Скокпол називає солідарність, відносну автономію від землевласників і послаблення репресій держави [Див.: 190, с. 327-330].

Таким чином, на підставі ретельного аналізу історичних фактів, порівнюючи французьку, російську і китайську революції, дослідниця приходиться до наступних висновків.

По-перше, старий режим переживає політичну і економічну кризу. «Зазначаючи подвійного тиску з боку внутрішніх класових структур і міжнародного співтовариства, автократичне правління та армія розпадаються, відкриваючи шлях для революційних перетворень, що спрямовуються виступами знизу» [190, с. 47].

По-друге, криза режиму сприяє масовим повстанням селян і міських робітників. Падіння старого режиму – необхідна, але не достатня умова для революції. «Селянські повстання грали найважливішу роль в усіх реальних (тобто успішних) соціальних революціях аж до наших днів» [190, с. 112-113].

По-третє, обов'язковим для перемоги революції є усунення консолідації, що існувала раніше, реорганізація та реінтеграція держави і уряду новою політичною елітою, що приходять до влади після успішного

повалення колишнього режиму. Для теорії Т. Скокпола є характерним акцентування на політичних та міжнародних чинниках. Вона передбачає: «В майбутніх революціях, як і у минулому сфера держави стане швидше за все центральною» [190, с. 293].

Структурну теорію критикують за односторонність, нехтування психологічними і мотиваційними аспектами, апелюючи до того, що люди є середньою ланкою між структурними умовами і соціальним результатом. Причому структурні умови просто накладають певні обмеження на людські дії або визначають деякий діапазон можливостей. Як найкращий варіант - потрібно прагнути до синтетичної, багатовимірної позиції.

4. Політичні теорії розглядають революцію лише як політичний феномен, що виникає з процесів, що відбуваються виключно в політичній сфері як результат порушення балансу влади і боротьби суперників за управління державою. Так, на думку Чарльза Тіллі, революції - це не екстраординарні, виняткові явища, а швидше – якщо перефразувати відомі слова Клаузевіца – «продовження політики іншими засобами, тобто різновид нормального політичного процесу, в якому різні групи прагнуть реалізувати свою мету шляхом завоювання влади. Революції представляють собою крайні форми суперництва за політичний контроль (звідси модель «змагання революції») і відбуваються тільки тоді, коли протиборчі сторони здатні мобілізувати значні ресурси необхідні для завоювання влади у старого режиму [194, с. 193]

Чарльз Тіллі відкинув пояснення революції з точки зору модернізації, запропонувавши теорію мобілізації ресурсів. Він звернув увагу на те, що саме незадоволення не може призвести до революції, якщо незадоволене населення залишається неорганізованим та без достатніх ресурсів. Стверджуючи, що незадоволення і конфлікт є невід'ємними явищами політики, дослідник наголошував на тому, що політичне насилля можливе лише тоді, коли незадоволені групи мають достатні ресурси та організацію

для здійснення своїх намірів. З тієї точки зору, модернізація може породити незадоволення, проте вона не обов'язково призводить до революції.

Ширший контекст, в який мають бути концептуально поміщені революції, характеризується поняттям «модель політичної організації». Це ряд взаємозв'язаних компонентів, куди, серед інших, входять «уряд - організація, яка контролює основні сконцентровані в її руках засоби пригнічення населення; і суперник - будь-яка група, яка впродовж певного періоду часу прагне отримати ресурси для впливу на уряд. Суперники вміщують опонентів і членів політичної організації. Членом є будь-який суперник, який має звичайні, не великі у витратах доступи до ресурсів, контрольованих урядом; опоненти - це усе інші суперники» [194, с. 52]

Революція є особлива форма колективної дії, яка характеризується деякими попередніми умовами: революційною ситуацією та результатами революції. Іншими словами, це множення політичних організацій.

«Революційна ситуація складається тоді, коли уряд, що знаходився раніше під контролем однієї, суверенної політичної організації, стає об'єктом ефективних, змагальних, взаємно виключних, двох або більше різних політичних організацій. Вона закінчується, коли єдина суверенна політична організація отримує право контролю над урядом» [194, с. 191].

Тіллі виділяє чотири різновиди цієї ситуації:

1. Одна суверенна політична організація намагається підпорядкувати іншу суверенну політичну організацію.

2. Підлегла політична організація (наприклад держава під управлінням федерального уряду або колонія, підпорядкована іноземній владі) набуває суверенітет.

3. Опоненти мобілізуються та отримують контроль над фрагментами урядового апарату.

4. Політична організація розпадається на два або більше блоків, кожен з яких отримує частковий контроль над урядом [Див.: 194, с. 191-192].

Революція перемагає, коли відбувається зміна влади і одні її носії замінюються іншими.

Відносно причин революції висувається декілька гіпотез, які можна розділити на дві групи: причини революційної ситуації і причини результату революції. Революційна ситуація виникає тоді, коли:

1) з'являються досить помітні супротивники опоненти (політична опозиція, дисиденти), які виступають з домаганнями на контроль над урядом (виникає революційне лідерство і формується нова ідеологія). На цій стадії особливо важливу роль грають харизматичні лідери і інтелектуали;

2) вони отримують підтримку на словах і (в першу чергу) насправді (маси мобілізуються). Це трапляється або тоді, коли уряд виявляється нездатним виконати вимоги населення, або коли воно посилює власні вимоги до нього;

3) уряд не може або не хоче пригнічувати супротивників (носії влади втрачають управління інструментами насилля). Типовий випадок - залучення до зовнішніх воєн, ще один - міжнародний тиск, що змушує уникати крайніх форм насильства по відношенню до опонентів, навіть якщо ці інструменти доступні.

Сутність революційного результату залежить від:

1) розміру і жорсткості конфлікту між носіями влади і опонентами. Коли розкол між ними набуває форми простої, взаємовиключної альтернативи, він вимагає прихильності населення одній стороні і перешкоджає контактам колишніх утримувачів влади з постреволуційним урядом. Таким чином відбувається повна передача;

2) діапазони коаліцій між членами політичної організації і опонентами до та під час революції. Чим їх менше, тим більш повною є післяреволюційна передача влади. Але з іншого боку, якщо їх немає зовсім, то революція може претерпіти невдачу і тоді передачі влади зовсім не станеться;

3) контролі над силовими структурами з боку опонентів. «Якщо уряд зберігає повний контроль над збройними силами, то швидше за все в

результаті революційної ситуації передачі влади не станеться» [194, с. 214]. Для того, щоб перемогти, революціонери повинні отримати доступ до засобів примусу: зброї і підтримці деякої частини поліції та армії. Ось чому лояльність армії доволі часто є вирішальним чинником у більшості революцій та взагалі більшість революцій перемагають тоді, коли армія переходить на бік супротивника.

Тіллі пропонує типову, «ідеальну революційну послідовність», що складається з семи стадій: поступове виникнення опонентів і оформлення їх домагань на владу; мобілізація тих, хто схвалює і підтримує ці домагання; спроби уряду провести насильницьку, репресивну демобілізацію провалюються; супротивники і їх коаліції успішно встановлюють частковий контроль над деякими підструктурами уряду (регіонами, підрозділами, частинами персоналу); вони борються за розширення цього контролю; супротивники перемагають, терплять поразку або входять в правлячу коаліцію з колишніми утримувачами влади; відновлюється єдиний, суверенний, урядовий контроль. Лише на цій стадії, на думку Тіллі, можуть відбуватися подальші структурні трансформації суспільства (економічні, культурні, правові, моральні), і якщо вони відбуваються, ми можемо говорити про «великі» революції.

Однією із слабких сторін теорії, висуненої Тіллі, являється є недостатня специфічність. Стен Тейлор вказує на те, що автор не пояснює, «чому одні групи приймаються політичною організацією, а інші відкидаються», чому в одних випадках армія залишається лояльною, а в інших переходить на бік революціонерів, зумовлюючи тим самим результат справи. Нажаль, згадані недоліки властиві не лише теорії Тіллі, але і іншим теоріям революції [Див.: 175].

Немає потреби говорити, що саме серед опонентів відбувається революційна мобілізація – передумова колективної дії по досягненню спільних цілей. На сучасний момент існує багато теорій революції серед яких хотілося б виділити та розглянути основні. Почнемо з теорії пролетарської

революції, розробленої К. Марксом в середині XIX ст. на основі дослідження економічних процесів, які мали місце в Англії XVIII-XIX ст. і притаманних капіталістичному способу виробництва.

Окрім проаналізованих вище теорій революції поза увагою залишилися цінні для наукового дослідження теорії, які за основу брали інші критерії у баченні проблеми революції. Так, в основу марксистської моделі революції лягло уявлення про провідну роль економічних процесів в розвитку суспільства та про політичну боротьбу, як боротьбу класів, і, що найголовніше, про постійний характер соціальних процесів.

К. Маркс сформулював революційний перехід наступним чином: «Монополія капіталу стає кайданами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва та усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріюють» [105, с. 450].

За марксистською теорією буржуазія повинна повністю вичерпати свій потенціал розвитку виробничих сил та основна маса народу дійти загальної бідності та крайньої нужди, причому одночасно в усіх країнах. Проте пролетаріат, позбавлений всіх засобів для нормального існування, повинен стати класом-могилянником буржуазії. «Обравши базисом суспільства економіку, а визначальним елементом капіталізму пролетаріат, марксизм побудував зовнішньо несуперечливу теорію, начебто забувши, що від істинності аксіом залежать всі інші, що виводяться з них результати» [105, с. 450].

Згідно К. Маркса, революція – це «локомотив історії», за допомогою якої придушує опір повалених експлуататорських класів та створює умови для будівництва комунізму – вищої стадії суспільного розвитку в історії людства; отримавши політичну владу, пролетаріат встановлює свою диктатуру. Використовуючи ідею «прогресивного насилля» в боротьбі проти

буржуазії, марксистки зв'язували її з класовою боротьбою пролетаріату. За комунізму відімре держава – зупиниться і насилля.

На думку Н. І. Міхальченка, «зовнішньо їх теорія була доволі логічною, якщо не враховувати «маленької» помилки – пролетаріат не може по суті своїй бути гегемоном комуністичної революції» [111, с. 78]. Більш того, суспільство зазнало кардинальних змін як соціальних так і структурних. Теорія революції К. Маркса не підтвердилася в світі., тому її розглядають як одну із багатьох не втілюваних моделей розвитку та можливого перетворення суспільства.

Оскільки модель К. Маркса не можливо було використати в Росії, тому що на пролетаріат припадав незначний відсоток населення, а змінити владу хотілося, В. Ленін запропонував свою теорію революції, в якій заперечується марксистська ідея необхідності домінування в суспільстві пролетаріату. Щоб вирішити цю проблему, теорію В. Леніна було названо «розвитком ідей К. Маркса в російських умовах». На російському ґрунті марксизм набуває своєрідних рис – тема насилля посилюється в російському варіанті. «Вчення К. Маркса та Ф. Енгельса про неминучість насильницької революції відноситься до буржуазної держави. Воно зміниться державою пролетарською (диктатурою пролетаріату) не може шляхом «відмирання», а може, за загальним правилом, лише насильницькою революцією» [91, с. 10]. Для В. Леніна насилля заради творення є основним мотивом наукової творчості.

Слід відмітити, що під «насильницькою революцією» В. Ленін розумів не просто захоплення влади пролетаріатом, але й корінні перетворення на соціалістичний манер, тобто під «поваленням панування експлуататорського класу» розумівся цілий комплекс заходів, як в політичній, так і в економічній сфері. «Головною трудностю пролетарської революції є здійснення у всенародному масштабі якнайточнішого контролю за виробництвом та розподілом продуктів» [91, с. 123], – наголошував В. Ленін, додаючи, що стосується державного апарату тісно пов'язаного з банками, синдикатами

«його потрібно вирвати з-під підпорядкування капіталістам, від нього треба відрізати, відсікти, відрубати капіталістів з їх нитками впливу, ...він нам потрібен для здійснення соціалізму та який ми беремо готовим у капіталізму», роблячи його більш демократичнішим та всеохоплюючим [91, с. 121]. Досягнення цієї мети бачиться автором через «одержавлення» маси банківських, синдикатських, торгових та інших службовців – «річ цілком здійсненна і технічно (завдяки попередній роботі, виконаній для нас капіталізмом та фінансовий капіталізмом) і політично, за умови контролю та надзору Рад» [91, с. 122].

Спираючись на марксистську теорію і осмислюючи революційну боротьбу інтелігентних класів в першу чергу в Росії, В. Ленін розробляє вчення про революційну ситуацію, яка формується в процесі загострення соціальних антагонізмів до такого стану коли вирішення протилежних інтересів стає можливим тільки через соціальний вибух: «Основний закон революції, – писав В. Ленін, – підтверджений усіма революціями і зокрема усіма трьома росіянами революціями в ХХ столітті, полягає ось в чому: для революції не досить, щоб експлуатовані і пригнічені маси усвідомили неможливість жити по-старому, і зажадали зміни; для революції необхідно, щоб експлуататори не могли жити і управляти по-старому. Лише тоді коли «низи» не хочуть старого і коли «верхи» не можуть по-старому, лише тоді революція може перемогти. Інакше ця істина висловлюється: революція неможлива без загальнонаціональної кризи» [98].

Отже, згідно В. Леніна, необхідною умовою для здійснення соціальної революції є наявність в країні загальнонаціональної кризи: «Революції не робляться за замовленням, не приурочуються до того або іншого моменту, а дозрівають в процесі історичного розвитку і вибухають в момент, обумовлений комплексом цілого ряду внутрішніх і зовнішніх причин» [91, с. 10]. Без неї ні політична партія, ні передовий клас не можуть завоювати політичну владу і здійснити революційні перетворення. Революція же, на думку В. І. Леніна – «таке перетворення, яке ламає старе в найосновнішому і

корінному, а не переробляє його обережно, повільно, поступово, намагаючись ламати якомога менше...» [98].

Звідси випливає межа розуміння різниці між реформою та революцією. З ленінського визначення революції вже стає зрозумілим, що він ці поняття протиставляє і підтвердження цьому знаходимо в його роздумах: «Поняття реформи, поза сумнівом, протилежно поняттю революції; забуття цієї протилежності, забуття тієї грані, яка розділяє обидва поняття, постійно призводить до найсерйозніших помилок в усіх історичних міркуваннях. Але ця протилежність не абсолютна, ця грань не мертва, а жива, рухлива грань, яку потрібно уміти визначити в кожному окремому конкретному випадку» [98]. Реформами В. Ленін називає такі зміни, які «не віднімають влади в державі з рук старого панівного класу», а будь-яка «революція (на відміну від реформи) означає кризу і дуже глибоку кризу, як політичну, так і економічну, сама по собі». Таким чином, революція є не що інше, «як ломка старих надбудов та самостійний виступ різних класів, які прагнуть по-своєму створити нову надбудову» [98].

Отже, даний висновок В. Леніна сьогодні вважається однією з основних ознак революції, що відрізняє її на від інших соціально-політичних перетворень. Взагалі, теорія революції, розвинута В. Леніним, була сприйнята мільйонами людей у всьому світі протягом усього ХХ століття; не відкинута вона і зараз, незважаючи на гостру критику. Звичайно, багато ідей Леніна, особливо тих, що стосуються миттєвих політичних задач, сьогодні не актуальні, проте деякі з питань не втратили своєї гостроти і сьогодні. Так, зокрема, до таких вічних питань відноситься проблема насилля, її припустимості, значення у суспільному розвитку та державотворенні.

У 30-і роки ХХ століття, після вивчення досвіду усіх великих революцій минулого, а також російської революції і націонал-соціалістичної революції в Німеччині, народилася принципово нова теорія згідно якої першим об'єктом революційного руйнування ставала надбудова суспільства, причому її найбільш «м'яка» і піддатлива частина – ідеологія і установки

суспільної свідомості. Пов'язана вона з ім'ям Антоніо Грамши засновника і теоретика Італійської компартії.

А. Грамши створив нову теорію держави і революції – для міського суспільства, на відміну від лєнінської теорії, створеної для умов селянської Росії. Ключовий розділ праці А. Грамши – вчення про культурну гегемонію. Положення, при якому досягнутий достатній рівень згоди громадян і влади, автор називає культурною гегемонією.

Якщо головна сила держави і основа влади – гегемонія, то питання стабільності політичного порядку і, навпаки, умови його зламу (революції) зводиться до того як досягається або підривається гегемонія. Гегемонія – не застиглий, одного разу досягнутий стан, а динамічний, безперервний процес. Її потрібно безперервно оновлювати і завойовувати.

За А. Грамши, і встановлення, і підрив гегемонії - процес «молекулярний». Він протікає не як зіткнення класових сил (А. Грамши заперечував такі механістичні аналогії, які притягає історичний матеріалізм) а як невидима зміна думок і настроїв у свідомості людей. Гегемонія спирається на «культурне ядро» суспільства, яке включає сукупність уявлень про світ і людину, про добро і зло, безліч символів і образів, традицій тощо. Доки це ядро стабільне у суспільстві є «стійка колективна воля», спрямована на збереження існуючого порядку. Підривання цього «культурного ядра» і руйнування цієї колективної волі – умова революції.

Головна дійова особа у встановленні або підриванні гегемонії - інтелігенція. Саме створення і поширення ідеологій, встановлення або підривання гегемонії того або іншого класу – головний сенс існування інтелігенції в сучасному суспільстві. Це якраз добре видно на прикладі «оксамитових» революцій кінця ХХ століття.

Вчення А. Грамши про гегемонію стало важливою главою в сучасній політології. З використанням запропонованої їм методології ведеться багато прикладних досліджень і розробок. У багатьох випадках супротивні політичні сили свідомо планували свою кампанію як боротьбу за гегемонію в

суспільній свідомості з конкретного питання. «Виходячи з положень цієї теорії була «спроектована» і гласність в СРСР як програма по підриванню гегемонії радянського ладу. Коли «криза гегемонії» дозріла і виникає ситуація «війни», потрібні вже, зрозуміло, не лише «молекулярні» дії на свідомість але і швидкі цілеспрямовані операції, особливо такі, які завдають сильного удару по свідомості, викликають шок (типу провокації в Румунії в 1989 р. або «путчу» в Москві в серпні 1991 р.)» [68, с. 30].

Вершиною «роботи за А. Грамши» (краху супротивного Заходу радянського блоку) була, перебудова в СРСР – грамшианська революція. Вона була інтенсивною програмою по руйнуванню ідей-символів, якими легітимувалася ідеократична радянська держава. Тією властивістю, завдяки якій символи виконують свою легітимуючу роль, є авторитет. Символ, позбавлений авторитету, стає руйнівною силою – він отруює навколо себе простір, вражаючи цілісність свідомості людей.

Важливою відмінністю теорії революції А. Грамши від марксистської і ленінської теорій було те, що А. Грамши здолав властивий історичному матеріалізму прогресизм. І К. Маркс, і В. Ленін відкидали саму можливість революцій регресу. Такого роду історичні процеси в їх концепціях громадського розвитку виглядали як реакція або контрреволюція. Як видно з вчення про гегемонію, будь-яка держава, у тому числі прогресивна, може не впоратися із завданням збереження своєї культурної гегемонії, якщо історичний блок його супротивників має нові, ефективніші засоби агресії до культурного ядра суспільства [68, с. 31-32].

Таким чином можна стверджувати, що:

По-перше, сучасне наукове знання про революцію можна представити у вигляді концепції революції, ідеології революції та теорії революції, як увесь комплекс ідей, накопичений соціогуманітарним знанням.

По-друге, значення теорії як науки полягає в тім, що виходячи з загальних посилок, вона дозволяє сформулювати закономірності та передбачити нові результати.

По-третє, найбільш загальну класифікацію теорій революції в залежності від того, що теорії ставлять в центр своїх моделей - діяльність або структурний контекст, пропонує відомий польський науковець П. Штомпка. Він же виокремлює найбільш відомі теорії революції в так звані школи: біхевіористську (поведінкову), психологічну, структурну і політичну.

По-четверте, яскравим представником біхевіористичної школи є П. Сорокін, який зосередився на причинах «революційного відхилення в поведінці людей» в сфері основних, базових потреб і інстинктів людини. Критикують його теорію за нехтування іншими важливими чинниками: економічними, культурними тощо.

По-п'яте, психологічні теорії концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій (Джеймс Девіс і Тед Гарр, теорія «відносної депривації»), проте ними ігнорується макроструктурний контекст.

По-шосте, структурні теорії революції є продуктом структурних обмежень і напруженостей і характеризуються специфічними стосунками між громадянами і державою, шукаючи причини революції на соціальному рівні (Теда Скокпол). Ці теорії критикуються за односторонність, нехтування психологічними і мотиваційними аспектами.

По-сьоме, в політичних теоріях революцію розглядається лише як політичний феномен, що виникає з процесів, що відбуваються виключно в політичній сфері як результат порушення балансу влади і боротьби суперників за управління державою (Ч. Тіллі). До недоліків відносять недостатню специфічність, неповну обґрунтованість.

По-восьме, окрему роль відводять теоріям революції К. Маркса та В. Леніна, які істотно вплинули на хід історії ХХ століття. Якщо в основу марксистської моделі революції лягло уявлення про провідну роль економічних процесів в розвитку суспільства та про політичну боротьбу, як боротьбу класів, то в ленінському варіанті, пристосованому до російського ґрунту, диктатура пролетаріату не була домінуючою, а революція бачилася

на соціалістичний манер. Марксизм ліг в основу ленінізму, який практично втілювався в російському варіанті.

По-девяте, теорія революції А. Грамши стала важливою подією в сучасній політології. Вчення про гегемонію, що є не застиглим, одного разу досягнутим станом, а динамічним, безперервним процесом, який потрібно безперервно оновлювати і завойовувати, в основі якого є «культурне ядро», підірвання якого і є умовою революції, дало основу для розуміння багатьох політичних перетворень, зокрема, перебудови в СРСР (грамшианська революція), «оксамитових революцій».

2.3. Механізм здійснення революцій.

Якщо причини і, якоюсь мірою, результати революційних потрясінь привертають увагу фахівців з теорії революції, то революційний процес припадає на долю фахівців з механізму революції. З цього питання науковці сходяться в думках стосовно наявності необхідних складових механізму революції (революційна ситуація, революційний поріг, фази, стадії) проте бачать їх по-різному.

Серед перших найбільш відомих робіт, присвячених цій проблематиці вважається книга Крейна Брінтона «Анатомія революції» (1930-і роки). На основі аналізу чотирьох революцій - англійської, французької, російської 1917 року і американської війни за незалежність – він запропонував концепцію стадій революційного процесу. К. Брінтон виділив: перші стадії революції, безпосередньо пов'язані з падінням старого режиму, період влади помірних, «царство терору і доброчесності» і, нарешті термідор. Надалі ці категорії увійшли до лексики фахівців і, з деякими модифікаціями, – використовувалися для опису ширшого круга революцій.

Чіткіше сферу використання схеми К. Брінтона визначив С. Хантінгтон, який виділив два типи революційних процесів – західні і

східні. Перш ніж звернутися до їх характеристики слід зауважити, що для С. Хантінгтона революція порівняно з іншими видами суспільно-політичних перетворень (повстань, заколоту, бунту, переворотів і воєн за незалежність) – «це швидка, фундаментальна і насильницька, зроблена внутрішніми силами суспільства зміна пануючих цінностей і міфів цього суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, урядової діяльності і політики» і характерна для періодів модернізації [163, с. 270].

«Переворот як такий міняє лише керівництво і, можливо, політику; повстання або заколот можуть привести до зміни політики, структур лідерства і політичних інститутів, але не соціальної структури і цінностей; війна за незалежність є боротьба одного співтовариства проти влади над ним іншим співтовариством і необов'язково пов'язаний зі змінами в соціальній структурі якого-небудь з двох співтовариств», – зауважує автор. Багато суспільств ніколи не переживали революції, і багато століть, що передували сучасній епосі, не знали революцій: «Підйом та падіння династій в стародавніх імперіях і почергове затвердження олігархій і демократій в грецьких містах-державах були прикладами політичного насильства, але не соціальних революцій» [163, с. 271].

Революції відбуваються тоді, коли поєднуються певні стани політичних інститутів з певними конфігураціями громадських сил. З цієї точки зору двома передумовами революції, на думку С. Хантінгтона, є:

по-перше, нездатність політичних інститутів бути каналами для входження нових громадських сил в політику та нових еліт в сферу управління;

по-друге, прагнення громадських сил, відсторонених від участі в політиці, брати участь в ній. Це прагнення зазвичай виникає від властивого групі почуття, що вона потребує якихось символічних або матеріальних придбань, набути яких вона може тільки за рахунок висунення своїх вимог в політичній сфері.

У «західній» моделі політичні інститути старого режиму руйнуються, що спричиняє за собою мобілізацію та залучення до політики нових груп і подальшого створення нових політичних інститутів. «Східна» революція, навпаки, розпочинається з мобілізації в політику нових груп і створення нових політичних інститутів, а закінчується насильницьким поваленням політичних інститутів старого режиму» [163, с. 266].

Західні революції, на думку автора, викликаються слабкістю традиційних режимів; східні революції – вузькістю режимів, що модернізуються. У західній революції основна боротьба зазвичай відбувається між помірними і радикалами; у східній революції вона відбувається між революціонерами і урядом. Проте і в таких схемах можуть виникати визначені модифікації, що викликаються, наприклад, активним зовнішнім втручанням в хід революційного процесу, як це було у Мексиці з боку США.

Тому для аналізу того, наскільки універсальний хід революційного процесу в різні періоди історії, в різних країнах, російські дослідники І. В. Стародубровська та В. А. Мау пропонують визначити своєрідну «революційну криву». Враховуючи основні чинники, що впливають на хід революції, роль економічних процесів у формуванні траєкторії «революційної кривої» демонструє принципову роль. «Фінансова, а потім і ширша економічна криза супроводжує революцію на усьому її шляху і виступає найважливішою детермінантою діяльності революційного уряду. Вплив економічних зрушень на положення різних прошарків та груп у вирішальній мірі зумовлює конфігурацію прореволюційних коаліцій. Нарешті, революційний процес підходить до завершення лише тоді, коли в результаті перерозподілу власності та економічної влади в суспільстві зможуть сформуватися нові елітні групи. В цілому саме схожість протікання революційних процесів в різні часи і в різних країнах багато в чому визначається спільністю економічного циклу революцій» [155, с. 139].

І. В. Стародубровська та В. А. Мау в роботі «Великі революції від Кромвеля до Путіна» виділяють стадії революційного процесу, спираючись на дослідження К. Брінтона та С. Хантінгтона. Перша стадія революції, яку традиційно пов'язують з приходом до влади революційного уряду, - це влада поміркованих. В трактуванні цієї стадії у К. Брінтона можна помітити, що вона має складну внутрішню структуру і включає різні за своїм характером етапи: починаючи з моменту загальної єдності, названого К. Брінтоном «медовий місяць» (і формально віднесеного їм до перших стадій революції до наступу влади помірних), і закінчуючи ситуацією двовладдя. Первинний момент загальної єдності, який настає після перемоги першого революційного натиску має швидкоплинний характер, оскільки учасники боротьби об'єднані лише невдоволенням старим режимом і короткочасним зльотом революційного ентузіазму, але мають абсолютно різні позитивні програми. Більшість науковців цей етап недооцінюють, проте, на думку І. В. Стародубровської та В. А. Мау, «будучи за своєю природою швидкоплинним і скороминущим, він залишає після себе ілюзії, які живуть незрівнянно довше його самого і серйозно впливають на усю політику помірних. Оскільки при першому натиску революційних сил старий режим розсипається як картковий будиночок створюється враження, що у нього не залишалось ніяких внутрішніх ресурсів, ніякої серйозної опори» [155, с. 140].

Два процеси активно протікають в цей період. З одного боку, відбувається швидка структуризація революційного суспільства, його диференціація відповідно до інтересів тих, що входили спочатку в блок соціальних сил. З іншого боку, йде радикалізація інтересів учасників революції, виразно формуються два протилежних полюси, до яких тяжіють нещодавно ще єдині соціальні угруповання. Ці центри російські дослідники умовно називають «партією кінця революції» та «партією радикалізації революції».

В чому ж причини слабкості влади поміркованих в першому періоді революції? Тут відбувається складне переплетення об'єктивних і

суб'єктивних чинників. Суспільство входить в революцію таким фрагментованим і гетерогенним, що його в принципі неможливо утримати у рамках якої-небудь єдиної політичної лінії «причому саме тоді, коли виникає абсолютна необхідність консолідації соціальних сил для захисту завоювань революції та подолання економічних труднощів, структуризація і диференціація суперечливих інтересів заявляють про себе з особливою гостротою» [155, с. 149].

І сама влада поміркованих виявляється дуже погано пристосованою до виживання в умовах різноманіття цілей і вимог, нездатною маневрувати між різними соціальними прошарками, формувати коаліції для підтримки власної соціальної бази. Сили, що прийшли до влади на хвилі широкої єдності та передової для старого режиму ідеології, так до кінця і не можуть звільнитися від ілюзії, що вони і тільки вони здатні виражати інтереси усього суспільства. Але того суспільства, інтереси якого вони прагнуть виражати, вже не існує. Один одному протистоять два ворожих, діаметрально протилежних табори, компроміс між якими стає усе менш можливим. Саме результати зіткнення між цими двома таборами і визначають подальший хід революції. Перемога радикалів означає перехід революції на нову фазу [Див.: 155, с. 145-149].

Другий етап – «радикальний» – розпочинається з того, що після перемоги радикалам протистоїть внутрішня і зовнішня контрреволюція, вони вимушені справлятися з ще більш складною економічною ситуацією. Проте самі радикали більше за інших пристосовані діяти в умовах роз'єднаності соціальних інтересів. Вони використовують комплекс заходів, які насильно стягують суспільство в єдине ціле, що дозволяє їм утримуватися при владі. Ще одна причина пристосованості радикалів до реальних обставин, на думку І. В. Стародубровської та В. А. Мау, криється в тому, що ідеологія, для них грає іншу роль. Досить жорстка система ідеологічних догм, дійсно проповідуваних радикалами, на практиці не стає внутрішнім обмежувачем дій влади: «ідеологія радикалів - це в першу чергу «зовнішня ідеологія», оскільки служить засобом не для внутрішнього (внутрішньопартійного)

застосування, а як інструмент для зовнішнього застосування, для дії на суспільство. Нав'язування суспільству ідеологічних догм (які, до речі, в цілому завжди знаходяться в руслі громадських настроїв) є одним з важливих важелів насильницького забезпечення його єдності» [155, с. 151].

Іншим подібним методом виступає пряме політичне насильство, яке на радикальному етапі нерідко набуває форми революційного терору. Залякування інакодумців стає одним з найважливіших інструментів зміцнення радикальної влади.

В практичній політиці радикали виступають як прагматики, оскільки вони набагато менш поміркованих обмежені власною програмою і ідеологією та здатні враховувати реально існуючі інтереси та співвідношення соціальних сил, що склалося. Перед радикалами завжди стоять два головні завдання, і обидва вони надзвичайно прагматичні: «забезпечити соціальну базу власного режиму та знайти фінансові ресурси». Ця сторона їх діяльності тісно пов'язана із забезпеченням соціальної підтримки, в поточному плані може вступати з останньою в протиріччя «практичне вирішення цього питання завжди представляє собою компроміс між цими двома цілями, але компроміс з явним ухилом у бік однієї з них» [155, с. 159].

Таким чином, російські науковці, проаналізувавши діяльність радикалів в різних революціях, дійшли висновків, що радикали приходять до влади у кризових умовах, коли конче необхідно забезпечити єдність суспільства; для досягнення цієї єдності вони використовують усі доступні їм засоби: насильство, нав'язування загальних ідеологічних установок, активне фінансове і соціальне маневрування, обираючи їх згідно завдань сучасного моменту. Проте ці кроки, що робляться радикалами з кон'юнктурних міркувань з метою підтримки нестійкого балансу інтересів має принципово важливе значення для формування вигляду післяреволюційного суспільства «саме на цьому етапі остаточно складаються нові стосунки власності, формуються основи для укріплення нових елітних груп». І остаточний результат усієї сукупності рішень, що приймаються, складається стихійно, як

підсумок безлічі різноспрямованих і часто суперечливих дій. «Ось чому результати революції такі непередбачувані та часто такі далекі від первинних задумів» [155, с. 161-162].

Взаємозв'язок радикальної фази з післяреволюційним розвитком багато в чому пояснює масштабність змін, які можуть бути здійснені в ході революції. Коли в ході революції виникає криза: економічні труднощі, що загострюються на тлі вичерпання зовнішніх джерел єдності - це знаменує про закінчення радикальної фази революції. Складається ситуація, коли активні маневри пануючого режиму призводять до того, що усі виявляються ним невдоволені, тоді настає термідор - остання стадія революційного процесу, назву якій дав переворот 9 термідора 1794 року у Франції, що знаменував собою падіння Робесп'єра.

«Завершення влади радикалів означає, що революція пройшла свій пік, і починається процес «пониження революційної кривої» [155, с. 163]. Проте сам по собі аналіз термідорианського періоду будь-якої революції є непростим завданням. З одного боку, досить складно позначити його часові межі. З іншого боку, залишається дискусійним питання про соціальний зміст цього періоду. Зіткнулися дві позиції: прибічники одної вважали, що термідор обов'язково є контрреволюційним переворотом, пов'язаним з різкою зміною політики, що раніше проводилася; прибічники іншої розглядали його як результат внутрішнього переродження влади радикалів, коли зміна декількох найбільш одіозних фігур нічого не міняє в загальній тенденції еволюції влади.

Принципово іншою була позиція Н. Устрялова, одного з авторів збірки «Зміна віх», для якого суть термідора полягала не у поваленні влади радикалів, а в її поступовій трансформації до поміркованості, реалізму і опори на корисливі інтереси. І. В. Стародубровська та В. А. Мау вважають, для того, щоб визначити схожість і відмінності термідора і інших стадій революції, необхідно передусім розглянути, чи змінювалася ця соціальна

ситуація і в чому суть змін, якщо вони відбувалися. Автори виділяють декілька чинників, що відрізняють інтереси і настрої різних соціальних груп в умовах термідора від попередніх стадій:

по-перше, соціальна втома і орієнтація окремих осіб і соціальних груп переважно на власні, приватні інтереси, які, у міру завершення перетворень в стосунках власності, все більше укорінюються в економічній структурі суспільства:

по-друге, деякі соціальні прошарки досягли власних цілей і не зацікавлені у продовженні боротьби, інші ж вичерпали свою революційну енергію і втратили вождів, а тому перестали представляти реальну загрозу для влади, яка може дозволити собі все менше на них зважати;

по-третє, в результаті структуризації суспільства, з'являються нові елітні групи, специфічні для кожної країни, зазвичай, вони включають нових власників розпроданого в революційний період майна, нову політичну еліту як результат активності мас, армійську верхівку, що зміцнилася в процесі захисту «завоювань революції»;

по-четверте, визначальну роль починають відгравати інтереси еліти, саме в цьому прошарку влада і повинна забезпечити собі соціальну базу.

Отже, термідор - це період консолідації цих груп, їх активної боротьби за сфери впливу і придбання власності. Послаблення суспільства супроводжується виходом на перший план і посиленням ролі еліти у визначенні політики влади і конкуренцією її різних груп за контроль над урядом. Термідор характеризується поступовим зміцненням влади: зменшується її залежність від поточних коливань громадських настроїв, зростає здатність підтримувати порядок, збирати податки і взагалі здійснювати основні функції держави. Проте відсутність базового суспільного консенсусу, глибоко конфліктні і навіть взаємовиключні інтереси різних елітних груп не дозволяють сформувати стійку інституціональну структуру постреволюційного суспільства. Тим самим влада залишається надзвичайно нестабільною.

Таким чином, соціально-політичні реалії термідора у чомусь схожі, а в чомусь відмінні від умов радикальної фази. Схожість визначається тим, що термідоріанський режим, як і його попередники, вимушений активно маневрувати між різними групами інтересів і може вижити, лише проводячи жорстку політику. Відмінність же полягає в тому, що ці групи в основному відносяться до еліти, відбувається їх поступове укрупнення та їх інтереси вже чітко оформлені і визначені. Що стосується типів політичних лідерів і форм політичних дій, необхідних у цей період, то вони принципово не відрізняються від попереднього етапу. Тому не дивно, що у ряді революцій лідери радикальної фази виявлялися в змозі пристосуватися до нових умов.

Процеси послаблення суспільства, консолідації нових еліт і посилення держави, що йдуть паралельно, поступово створюють передумови для зміцнення політичного режиму. Саме з цим моментом зазвичай прийнято вважати, що відбувається завершення революції.

У будь-якому випадку лише після закінчення періоду післяреволюційної стабілізації, який зазвичай триває декілька десятиліть, можна вважати, що прямі наслідки революційних катаклізмів здолані. І тільки тоді стає видно, до яких довготривалих результатів привела революція: чи відкрила вона нові перспективи економічного розвитку або, навпаки, поставила на його шляху додаткові бар'єри; чи дозволила адекватніше погоджувати інтереси, що склалися в суспільстві, або закріпила їх непримиренність; чи виявилось нове суспільство більш справедливим і соціально спрямованим, ніж старий режим [155, с. 165-170].

Вже згадані дослідники Віктор та Володимир Мейтуси по-іншому представляють механізм революції, передбачивши певну структуру цього процесу, що порівняно з попередньою моделлю дає більш чіткіше його розуміння, хоча не відкидає їх змісту. Як буде зазначено далі, всі складові механізму революції, запропоновані Мейтусами, наявні, проте дещо розмиті в стадіях революційного процесу І. В. Стародубровської та В. А. Мау.

Для Мейтусів поняття «революція» має дещо відмінний від попередніх визначень контекст. Вони розглядають її як «масовий народний виступ проти існуючої системи влади, спрямований на зміну цієї влади і який закінчується її якісними змінами» [105, с. 452]. Якщо перетворення, яке очікувалося від революції не відбулося, тоді і революції не було.

Загальний механізм революції, на їх думку, однаковий для всіх країн, хоча скрізь має свої особливості розвитку та використання засобів здійснення революцій та закріплення її результатів. Основною умовою виникнення революції є революційна ситуація.

Революційна ситуація - поняття, сформульоване В. Леніним в статті 1915 р. «Крах II Інтернаціоналу» для позначення об'єктивних і суб'єктивних умов, що складаються в суспільстві напередодні революції. Філософський словник містить таке визначення цього поняття: «... це – сукупність об'єктивних умов, що виражають економічну і політичну кризу цього суспільного устрою, що визначають можливість революції соціальної» [158, с. 323].

В. Ленін виділив три головні об'єктивні ознаки революційної ситуації:

- 1) неможливість панівного класу зберігати в незмінному вигляді своє панування, ситуація, коли верхи не можуть правити по-старому;
- 2) різке загострення вище звичайного нужди і лих пригнічених класів, коли низи не хочуть жити по-старому;
- 3) значне підвищення активності мас, їх готовність до самостійної революційної творчості.

Суб'єктивною умовою, що перетворює революційну ситуацію на революцію є здатність революційних класів до масових дій, досить сильних, щоб зломити старий уряд та наявність досвідченої революційної партії, що здійснює правильне стратегічне і тактичне керівництво.

Глибинна основа революційної ситуації - конфлікт між продуктивними силами і виробничими стосунками. Проте цей конфлікт заломлюється крізь призму складної системи соціально-політичних класових стосунків.

Протиріччя способу виробництва визначають її лише в кінцевому випадку. Безпосередньо вона витікає з взаємин класів.

Час виникнення революційної ситуації її форми і темпи розвитку залежать від всієї системи соціально-політичних стосунків: від стану державної машини, міцності позицій панівного класу, від сили революційного класу, його зв'язків з іншими верствами населення, накопиченого їм політичного досвіду. Загострення протиріч соціально-політичного життя, протиріч між панівними і пригнобленими класами - такі причини, які безпосередньо визначають виникнення і розвиток політичної обстановки (революційної ситуації). Також вона відрізняється наростаючим динамізмом. У своєму розвитку революційна ситуація проходить ряд стадій, починаючи з явних ознак масового бродіння і закінчуючи загальнонаціональною кризою, що переростає в революцію. Чим вище стадія революційної ситуації, тим більшої ролі в її подальшому розвитку набуває зрілість суб'єктивного чинника, тобто здатність і готовність революційних класів здійснити назрілі перетворення, повалити владу панівного класу. В період загальнонаціональної кризи роль суб'єктивного чинника стає вирішальною. Не завжди революційна ситуація досягає вищої стадії і перетворюється на революцію, якщо прогресивні класи за тих або інших причин не готові до активних і організованих дій, то в її розвитку настає спад, масове революційне збудження гасне, панівний клас знаходить засоби утримання влади в своїх руках. Таким було радянське бачення політичної обстановки.

На відміну від радянського варіанту, В. і В. Мейтуси пропонують своє розуміння революційної ситуації, визначення та бачення її передумов. Революційна ситуація, на їх думку, - «нестійкий суспільний стан, за якого достатньо невеликого поштовху в потрібному напрямку, щоб «процес пішов, виникли зміни, що свідчать про початок революції» [105, с. 452].

Дослідники виділяють чотири умови, які безпосередньо пов'язані з революційною ситуацією:

По-перше, обов'язковою умовою революційної ситуації виступає незадоволеність широких верств населення та груп в політичних процесах держави, що проявляється у вигляді постійних протестів цих верств та груп. Незадоволення визначається невідповідністю результатів діяльності влади з надіями, бажаннями, прагненнями об'єктів соціальної системи – індивідів, груп тощо. Невдоволення – явний вираз протиріч, що склалися у суспільстві, які необхідно вирішувати і частіше всього поза межами, покладеними на існуючу систему.

По-друге, невдоволеність стимулюється, розростається, організується, охоплює більшість структур соціальної системи. Це продовжується до того часу, доки не виливається у організовані або спонтанні дії, що спрямовані на руйнування існуючої системи влади чи її частини та мимовільне виникнення нових керуючих утворень. Наявність ідеології сприяє їх розповсюдженню. Тут вагома роль належить ЗМІ як каналу розповсюдження та поширення інформації.

По-третє, наявність умов для об'єднання всіх невдоволених соціальних груп у єдину силу, що контролює владу і визначає можливість здійснення революційних процесів за рахунок прямої дії на владу, навіть до її зміни. Ці умови визначаються готовністю окремих груп до збільшення ролі об'єднуючих їх чинників та зменшення значення існуючих протиріч.

По-четверте, розповсюдження невдоволеності на усі верстви населення. Революційна ситуація створює обставини, які сприяють прямому протистоянню народу та влади. Якщо влада слабка, вона може розвалитися навіть при найслабшому поштовху з боку невдоволених мас. Якщо ж влада сильна, то спочатку потрібно її послабити за рахунок впливу на всі складові глобальної системи, а також на нижні рівні владних структур.

На думку В. і В. Мейтусів, загальна невдоволеність рано чи пізно захопить родини з різних соціальних рівнів, родичів, близьких, знайомих, які допоможуть послабити протистояння представників влади народу. Не має необхідності збройного зіткнення з владою. «Люті повстання можуть

спричинити жорстокі репресії, які роблять населення ще більш безпорадним, ніж раніше» [173]. Проте масовість – це перевага народу, яку забрати неможливо. Розповсюдження невдоволеності населення на усі верстви населення виступає завершальною фазою революційної ситуації.

Наступною фазою в механізмі революції виступає безпосереднє здійснення виступу народних мас. Цікавою є думка Мейтусів стосовно саме ненасильницького характеру даного виступу в сучасних умовах. Вони вважають, що в фактичному створенні народних мас, в прямому тиску на вищих представників влади, у руйнуванні зв'язків між рівнями влади, в демонстративному переході на бік народу окремих компонент ієрархії влади вищі органи вже непрацюючої влади самі відмовляються від повноважень на користь народу і таке положення закріплюється рішеннями існуючих законодавчих та судових органів або ж референдумом. Така думка дійсно актуальна, зважаючи на механізм «кольорових революцій».

Революція не здійснюється невеличкою групою військових, її народжують великі народні маси, «що ізолюють вищу владу від важелів управління державою, владу, що представляє собою повітряний пухир, готовий з тріском луснути в будь-який момент» [105, с. 455]. Чи змінить влада, що прийшла в результаті революції, соціальні відносини, соціальні структури, чи все закінчиться черговим перерозподілом матеріальних ресурсів, залежить від того, яким буде розвиток революції надалі.

На цій стадії, коли всі ступені владної ієрархії вже захоплені народом, висувуються основні задачі:

- 1) замінити новими вже зруйновані частини системи влади, що дозволить трансформувати, зняти фактори, які викликали невдоволеність мас чи спрямувати їх в інше русло. Тоді вже починає формуватися нова еліта, пов'язана з організаторами революції, і, якщо цього не станеться, тоді все повернеться в початковий стан;

2) продовжити трансформацію структури владної системи доки не розповсюдиться на всю структуру влади, що існувала. Тут можливі варіанти часткового вливання старої еліти в нову, заміна революційних кольорів тощо;

3) пам'ятати, що застосування правових норм знаходиться в руках тих, проти кого революція спрямована.

Наступну фазу революційного процесу, яка пов'язана з перетвореннями після захоплення влади, В. і В. Мейтуси пропонують розділити на п'ять етапів.

Перший етап – це здійснення революційних змін – перехід від загальної незадоволеності до перетворень та реорганізації системи управління. Відбувається створення нових органів управління, проголошуються та виконуються принципи та ідеї, що спрямовані на зменшення невдоволеності і що найголовніше – здійснюється ефективний контроль за діями влади, що прийшла в результаті революції.

На другому етапі приймаються нові рішення про зміни в соціальному просторі, в економічних та культурних відносинах, які б відповідали надіям революційних мас. Це дозволяє зняти соціальну напруженість, пробуджує надії мас та дозволяє навіть використовувати і поза правові дії.

Третій етап – це створення нових або трансформація старих органів влади за рахунок поповнення їх революціонерами, але згідно їх професіоналізму, оскільки потрібні чесні фахівці, які допоможуть уникнути порушень, що можуть виникнути в результаті зламу старої машини управління.

Четвертий етап характеризується посиленням порушень в роботі системи управління, неможливістю впоратися з поточними проблемами, що призводить до реанімації раніше існуючих органів, хоча і під новими назвами. Тут вже починає простежуватися тенденція невідповідності революційних ідей та принципів можливостям суспільства.

На п'ятому етапі відбувається поступова заміна кадрів серед тих, хто не може впоратися з керівною роботою та перерозподіл влади між кланами та

групами, що виникли в результаті революції. Частіше за все перемогу отримує той з них, хто в ході самої гри змінює правила на свою користь.

Проте цими етапами революційний процес не закінчується, оскільки зазвичай в суспільстві залишаються старі або виникають нові причини для незадоволеності, так як до влади приходять індивіди, яких в більшій мірі цікавить сама влада та її ресурсні можливості, ніж суспільні перетворення. «Жодна країна не має стільки ресурсів, щоб після революції усунути всі свої проблеми, хоча деякі країни можуть на деякий час суттєво уповільнити їх прояв у своїх громадян» [105, с. 457].

Таким чином, головною передумовою революції є високий рівень невдоволеності в суспільстві, без якого не можливо вивести на боротьбу з владою маси людей, оскільки не має бази, де могли б розгорнутися революційні процеси. А ось ступінь незадоволеності в суспільстві, за якого можуть у випадку відповідної організації виникнути спонтанні процеси, які спрямовані проти існуючої влади, В. і В. Мейтуси називають порогом революції. Цей поріг визначає властивість системи сприймати та накопичувати спрямовані на неї дії, щоб в якийсь момент дестабілізація системи виявилася руйнівною.

Революційна ситуація ж складається в результаті взаємодії двох протилежних процесів. Один з них – поступове об'єднання народу в загальну масу, що незадоволена владою і готова вести з нею боротьбу усіма силами. Другий – постійний тиск на владу та її послаблення за рахунок сил, що приєдналися до народу.

Отже, революція починається тоді, коли в умовах сформованої революційної ситуації влада на місцях починає переходити з рук старих правителів до рук народних представників. Сам же революційний процес охоплює декілька фаз, які мають свої особливості від яких залежить результат революції.

Таким чином, аналіз механізму революції дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, сучасна революція – це певна послідовність конкретних дій суспільства, спрямована не просто на зміну влади в особі певної еліти, а якісне зрушення старого режиму, заміна його на новий, з іншими цінностями та ідеалами розвитку.

По-друге, визначення революції та механізму її здійснення в суспільстві зазнали певної еволюції, рухаючись від розуміння революції як відмінного від заколоту та війн за незалежність процесу, при цьому з яскраво визначеними особливостями їх протікання в західних та східних країнах (Хантінгтон), до спроб сформулювати єдину концепцію революції та механізму її здійснення для всіх сучасних країн.

По-третє, політична теорія для визначення механізму здійснення революції пропонує розгляд її як певної послідовності стадій (етапів) протікання чітко визначених подій, які змінюють одна одну та спрямовані на досягнення єдиної мети – ствердження ідеалів революції в політичній системі даного суспільства.

По-четверте, сучасні автори (І. В. Стародубровська та В. А. Мау, Віктор та Володимир Мейтуси) виділяють різну кількість стадій протікання революції та по-різному тлумачать зміст подій, що відбувається на кожній з стадій. Однак, жодна з теорій не заперечує наявності так званої революційної ситуації, хоча й відрізняються тлумачення причин її формування, всі вони передбачають можливість повернення до старого режиму та визнають вагомість не самих невдоволь, а тих дій, які нові еліти привнесуть в суспільство. Саме останні й є ознакою дійсного здійснення революції, а не простого заколоту чи захоплення влади новою елітою.

По-п'яте, механізм сучасної революції передбачає поступову зміну наступних фаз: революційна ситуація – безпосереднє здійснення виступу народних мас (отримання влади) – перетворення після захоплення влади.

По-шосте, на сучасному етапі поняття «революційна ситуація» визначається як нестійкий суспільний стан, за якого достатньо невеликого поштовху в потрібному напрямку, щоб «процес пішов», виникли зміни, що

свідчать про початок революції. Революційна ситуація має свої внутрішні фази протікання: (1) незадоволеність широких верств населення та груп в політичних процесах держави, що проявляється у вигляді постійних протестів цих верств та груп; (2) невдоволеність розростається, охоплює більшість структур соціальної системи, доки не виливається у організовані або спонтанні дії, що спрямовані на руйнування існуючої системи влади; (3) об'єднання всіх невдоволених соціальних груп у єдину силу, що контролює владу і визначає можливість здійснення революційних процесів за рахунок прямої дії на владу, навіть до її зміни, і (4) розповсюдження невдоволеності на усі верстви населення.

По-сьоме, на стадії безпосереднього здійснення виступу народних мас в сучасних умовах спостерігається ситуація, коли вищі органи вже непрацюючої влади самі відмовляються від повноважень на користь народу, і таке положення закріплюється рішеннями існуючих законодавчих та судових органів або ж референдумом, як це було, наприклад, в Україні в грудні 2004 року під час помаранчевої революції.

По-восьме, найбільш вагомою фазою (стадією) протікання революції вважається остання – стадія здійснення перетворень в суспільстві після захоплення влади. В межах даної стадії виділяють п'ять етапів: (1) здійснення революційних змін; (2) прийняття нових рішень про зміни в соціальному просторі, в економічних та культурних відносинах, які б відповідали надіям революційних мас; (3) створення нових або трансформація старих органів влади за рахунок поповнення їх революціонерами, але за професійною, а не політичною ознакою; (4) посиленням порушень в роботі системи управління, що призводить до реанімації раніше існуючих органів, хоча і під новими назвами; (5) поступова заміна кадрів серед тих, хто не може впоратися з керівною роботою.

Висновки до розділу:

Дослідження історичних та теоретичних аспектів революції як механізму зміни політичного процесу дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, розуміння та вжиток поняття «революція» в різні історичні періоди мало свої особливості. Уперше з'являється в християнській літературі, в добу Середньовіччя трансформується, відмовляючись від астрономічного значення та переноситься в політичне життя і використовується в значенні «реставрація», відновлення політичного режиму, а пізніше - для вказівки на цивільний безлад і зміну влади.

По-друге, на історію та теорію революції значно вплинули Англійська та Французька революції, які визначили нове місце революцій в історичному процесі і пов'язує його з прогресом. З цього часу поняття «революція» поступово перетворюється на ідеологічну цінність та починає означати одиничну історичну подію, зі значними онтологічними і епістемологічними наслідками.

По-третє, у XVIII ст. цей термін із політичної площини вживання переходить у соціальну, набуває соціального контексту, починає використовуватися в описі епохальних проривів, фундаментального «перетворення суспільства суспільством». На початку XIX ст. поглиблюється наукове дослідження поняття «революція», вводиться класифікація політичних революцій, з'являються перші спроби сформуванню ґрунтовну, універсальну теорію революції та розробити дієвий механізм її здійснення.

По-четверте, найбільш загальну класифікацію теорій революції пропонує відомий польський науковець П. Штомпка, який виокремлює наступні теорії (школи) революції: біхевіористську (поведінкову), психологічну, структурну і політичну, кожна з яких має свої позитивні та негативні риси. Біхевіористська школа (П. Сорокін) зосереджується на причинах «революційного відхилення в поведінці людей» в сфері основних, базових потреб і інстинктів людини. Психологічні теорії (Дж. Девіс, Т. Гарр), концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій. Структурні теорії революції є продуктом структурних обмежень і

напруженостей і характеризуються специфічними стосунками між громадянами і державою, шукаючи причини революції на соціальному рівні (Т. Скокпол). В політичних теоріях революцію розглядається лише як політичний феномен, що виникає з процесів, що відбуваються виключно в політичній сфері як результат порушення балансу влади і боротьби суперників за управління державою (Ч. Тіллі).

По-п'яте, окрему роль відводять теоріям революції К. Маркса та В. Леніна, які істотно вплинули на хід історії ХХ століття. Якщо раніше метою політичних революцій було встановлення капіталізму та буржуазного суспільства, то в їх теорії революція мала антикапіталістичну мету. Якщо в основу марксистської моделі революції лягло уявлення про провідну роль економічних процесів в розвитку суспільства та про політичну боротьбу, як боротьбу класів, то в ленінському варіанті, диктатура пролетаріату не була домінуючою, а революція бачилася на соціалістичний манер. Саме остання концепція революції стала домінуючою в ХХ ст. та сформувала цілу низку країн, що отримали назву соціалістичного табору.

По-шосте, кінець ХХ ст. привніс нові тлумачення революції, звернувши увагу на культурний контекст революцій та культурну гегемонію країн, де революції мали місце. Уособленням такого роду революцій вважається грамшинська революція. Будь-яка держава, у тому числі прогресивна, може не впоратися із завданням збереження своєї культурної гегемонії, якщо історичний блок його супротивників має нові, ефективніші засоби агресії до культурного ядра суспільства. Саме руйнування культурних символів, що втратили авторитет (радянський спосіб життя), і пояснює появу цілої низки «оксамитових революцій» на теренах пострадянського простору. Таким чином, країни, народжені соціалістичними революціями, змінили вектор свого політичного процесу також в наслідок революції, але вже оксамитової, і сутність революцій була вже не економічного, а культурного змісту.

По-сьоме, механізм сучасної революції передбачає певну послідовність дій з боку суспільства, які можна групувати в залежності від цілей та завдань, однак спрямованих на досягнення спільної мети – встановлення нових ідеалів, нових цінностей та умов життя. Структурно механізм здійснення сучасних революцій виглядає як набір фаз (стадій, етапів), що послідовно змінюють та продовжують один одного: революційна ситуація – безпосереднє здійснення виступу народних мас (отримання влади) – перетворення після захоплення влади.

Така послідовність фаз революції свідчить про те, що спочатку революція відбувається в свідомості певної частини суспільства, потім мають місце революційні події щодо отримання влади, і потім вирішальна стадія – це реалізація, втілення ідеалів революції в реальне життя через трансформацію діючої системи влади та зміну всього політичного процесу в країні, зокрема й основного його діючого актора – еліти.

По-восьме, про результати революції судять не по факту здійснення революційних подій, пов'язаних зі зміною (отриманням) влади насильницьким, або ненасильницьким шляхом, а за результатами втілення в життя ідеалів революції, якості здійснених перетворень. Політична теорія в даному випадку передбачає деталізацію дій та рішень революційних кіл щодо трансформаційних перетворень, значно конкретизуючи тим самим механізм здійснення сучасних революцій, а саме передбачаючи щонайменше п'ять кроків: (1) здійснення революційних змін; (2) оновлення рішень про зміни в соціально-економічних та культурних відносинах, (3) поповнення органів влади професіоналами (4) загроза реанімації раніше існуючих органів, хоча і під новими назвами; (5) поступова заміна кадрів серед тих, хто не може впоратися з керівною роботою та перерозподіл влади між кланами та групами, що виникли в результаті революції.

Розділ 3

Місце та роль «кольорових революцій» в політичному процесі сучасних пострадянських країн

3.1. Основні політологічні підходи до вивчення «кольорових» революцій.

Падіння авторитарних режимів у посткомуністичних країнах у 1996-2005 рр. (Румунії у 1996, Словаччині – у 1998, у Сербії – в 2000, у Грузії – 2003, в Україні – у 2004, у Киргизстані – у 2005 роках) надихнули вчених на низку досліджень, які зосередилися на «другій хвилі» перетворень у Центрально-Східній Європі, ще відомій як «кольорові революції». Ці перетворення вплинули на еволюцію поняття революція, додавши нового відтінку, а саме в масштабності та спрямованості революцій. Як зауважив Е. Гобсбаум, їх особливістю стали дві характерні риси: «атрофія усталеної революційної традиції й відродження мас» [Цит. за: 72]. Масові політичні акції, спрямовані проти авторитарних і тоталітарних правителів, були названі «оксамитовими», тобто м'якими, ненасильницькими, безкровними революціями. Вони «не скидали самі по собі режимів та й не могли їх скидати. Їх можна навіть було зупинити примусом і кулями, от як зупинено масову мобілізацію за демократію в Китаї, у 1989, на площі Тянаньмень у Пекіні» [181, с. 212]. Але в ланцюгу інших подій вони забезпечували перехід влади від правлячих авторитарних еліт до демократично налаштованих контреліт, які у перспективі мали забезпечити заміну політичних, а у випадку тоталітаризму – і економічних інституцій, перехід до демократії і ринкових відносин.

Тобто, «оксамитові революції» були вплетені в канву переходу і тільки в контексті переходу набували значення і сили. Кількасоттисячні акції громадянського протесту доводили нелегітимність режимів. А далі все залежало від прагматизму, політичної і загальної культури тих, що були при владі, їх здатності враховувати нові обставини та інтереси суспільства, а

також від стійкості та винахідливості протестуючих. У низці випадків таких протестів вистачало, щоб авторитарні правителі здавалися, відкриваючи шлях ліберально-демократичним змінам.

Існує багато підходів до вивчення даної проблематики, однак, першочерговим для їх аналізу має стати саме обрання методологічної основи їх дослідження. Найпоширенішими в даному аспекті підходами вважають інституціональний та неінституціональний підходи.

При вивченні переходів інституційний підхід у його традиційному варіанті орієнтує нас на розгляд двох важливих проблем: державного будівництва та складностей, які виникають через відсутність стійких державних інституцій та державницької налаштованості громадянства; трансформації тоталітарного режиму в демократичний на рівні створення формальних, закріплених Конституцією і законами, інституційного дизайну. На його основі в політологічній україністиці опрацьовано концепцію почетвірного переходу (Т. Кузьо) [Див.: 185, с. 145-147], сформульовано оригінальні висновки про те, що творення політичних інституцій з чистого аркуша за певних умов є виграшним для демократії (О. Мотиль) [195].

Водночас, значно менше уживаними були концептуальні підходи неінституціоналізму, який прийшов на зміну традиційному інституціоналізму наприкінці 60-х – початку 70-х років, хоч обидві ці методології продовжують співіснувати. Традиційний інституціоналізм використовував поняття «політичні інституції» в значенні майже тотожному поняттям політичні установи чи організації, а неінституціоналізм відмовився від такого підходу, зосередившись на правилах. Він називає інституціями будь-які набори правил, що спрямовують і обмежують поведінку індивідуальних акторів. Новизна неінституціоналізму проявляється і в тому, що він розглядає інституції не в статиці, а в динаміці, не цілісно, а фрагментарно, не як незалежні, а як системні, «вбудовані» феномени [Див.: 74, с. 210].

Один з представників цього напрямку – Даглас Норт визначає інституції як певні «правила гри в суспільстві», «придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище». Він ділить інституції на офіційні (формальні) та неофіційні (неформальні), підкреслює велике значення останніх [Див.: 114, с. 11-14]. Згідно з поглядами неоінституціоналістів, неофіційні обмеження, які беруть свій початок у культурі, не змінюються негайно у відповідь на запровадження офіційних правил і впливають на суспільну ситуацію значно більше, ніж зазвичай прийнято думати.

Тому стосовно перехідних суспільств неоінституціоналізм найкраще пояснює, яким чином поряд з утвердженням демократичних форм правління і громадянської поведінки зберігаються або й народжуються недемократичні зразки практики. Якщо формальні й неформальні інституції подібні за змістом, то вони взаємно підсилюють одні одних, і процес політичної інституціалізації відбувається успішно. Якщо ж ні, то неформальні інституції можуть здеформувати чи й повністю зруйнувати формально встановлені правила та процедури. Сила неформальних інституцій особливо зростає в умовах інституційного вакууму, слабкості або недостатньої легітимності формальних інституцій, відсутності заінтересованості в них головних політичних акторів, що дуже влучно характеризує сучасну політичну ситуацію в Україні.

Отже, при дослідженні кольорових революцій в країнах пострадянського простору ми будемо дотримуватися саме неоінституціонального підходу, доцільність вжитку якого доведено не тільки його можливостями, а тим фактом, що більшість відомих політології теорій та підходів до аналізу даних революцій ґрунтується саме на неоінституціональному підході.

Західні науковці (С. Левицьки, В. Банс, Ш. Волчик) розглядають кольорові революції, зосереджуючись на вивченні наслідків регіональної дифузії, стратегії керівництва та народних протестів. Прибічники цього

напрямую заявляють, що падіння посткомуністичних авторитарних лідерів на початку 2000-х років було викликано поширенням особливого набору опозиційних стратегій, які були розвинуті у Болгарії, Румунії та Словаччині між 1996 і 1998 рр. та у Сербії у 2000 р. Ці стратегії були пізніше успішно вжиті у Грузії, Україні та Киргизстані, однак, із іншого боку, зазнали поразки, коли авторитарні лідери Білорусі, Росії та інших країн вигадали кращі способи послаблення опозиції.

Фактично всі прибічники дифузії визнають важливу роль, яку відігравали глибші структурні чинники у колапсі авторитарних режимів, проте вони роблять насамперед наголос на дифузії як опозиційних, так і авторитарних стратегій. В. Банс та Ш. Волчик припускають, що дифузія виборчої моделі, найімовірніше, є вирішальним чинником у вибуху революції, коли режими, не беручи до уваги інші чинники, стають вразливими до економічних криз. «Виборча модель» переходу охоплює використання таких засобів, як вибори, об'єднання опозиції, ненасильницькі народні протести проти фальсифікації результатів, молодіжні рухи, гумор, іноземну допомогу, а також різні форми спостереження за виборами та паралельного підрахунку голосу, щоб завдати поразки авторитарним лідерам.

У свою чергу, авторитарні лідери у таких країнах, як наприклад, Білорусь і Росія навчилися протистояти цій моделі, зриваючи спостереження за виборами та вдаючись до репресій, – із успішним результатом, адже усі правлячі авторитарні лідери з моменту відмови від влади президента Киргизстану Аскара Акаєва у березні 2005 року, залишилися при владі.

Дифузія превалювала у дослідженнях нещодавніх революцій, адже фактично перед ними та під час них тривав величезний обмін ідей, навичок та людей у межах посткомуністичного регіону. І дійсно, кожна успішна революція породжувала нові кадри революціонерів для поширення ідей та навчання опозиційних рухів, які боролися з іншими посткомуністичними авторитарними режимами – починаючи з Румунії та Словаччини та поширюючись на Сербію, і з останньої вже до Грузії, а потім до України.

Активісти часто і навмисно пов'язували свої революції із подібними подіями в регіоні. І тут належне треба віддати Валері Банс та Шерон Волчик за визнання важливості значної підтримки США, яку ті надали опозиційним рухам у Центральній Європі.

Уважне вивчення кожної революції свідчить, що дифузія була іноді слабшою, ніж вважається. Наприклад, попри навчання активістів сербських молодіжних рухів методам ненасильницької боротьби, у 2000 році лідери сербської опозиції поклалися насамперед на насильство. Групи молоді, озброєні коктейлями Молотова, підпалили будівлю парламенту федерації. Крім того, безліч поліцейських і військових ветеранів організувалися в збройні загони з метою штурму ключових урядових будівель. Тому тоді насильство не було просто випадковим, а радше вважалося основним елементом стратегії опозиції. Так само й у Киргизстані, зв'язки між місцевими неурядовими організаціями та західними донорами не могли перешкодити тамтешній революції скотитися до масових грабунків. Дуже мало осіб загинули в обох революціях, проте, не тому, що опозиція покладалася на ненасильницькі методи боротьби, а тому, що військові та поліція швидко розсіялися, зіткнувшись із масовими протестами.

В Україні, тим часом, опозиція успішно застосувала стратегію ненасильницького опору у 2004 році. Проте, в нас рішення щодо відмови від застосування насильства найменше залежало від іноземних радників, а більше від факту, що вуличне насильство упродовж попередніх антикучмівських демонстрацій у 2001 році серйозно дискредитувало опозицію. До того ж, революції часто зазнають поразки навіть коли опозиції обирають правильні стратегії, випробувані успішно за кордоном.

Найбільш вражаючим прикладом такої поразки є невдала революція у Білорусі, в якій місцевій опозиції під час виборчої президентської кампанії 2006 р. приділяли серйозну увагу та допомогу сербські, словацькі, українські та інші активісти. Здається, опоненти Лукашенко зробили все, що мали зробити, і, як стверджують, дотримувалися «моделі» чіткіше, ніж переможна

опозиція у Киргизстані у 2005 році. Як і в Сербії у 2000 р. та в Україні у 2004 р., головні опозиційні лідери Білорусі відклали свої особисті політичні амбіції, щоб підтримати єдиного кандидата – Олександра Мілінкевича. Опозиція також мала власний молодіжний рух – «Зубр», який отримав значну підтримку від своїх колег із Сербії та інших країн. Опоненти режиму сконцентрували свої зусилля на виборах, залишалися послідовними прибічниками ненасильства, використовували гумор, мали власний колір, і встановлювали наметові містечка після фальсифікації виборів, так само, як це робили українські активісти. Попри це, опозиція не здобула значної підтримки у суспільстві, і Лукашенко ніколи навіть не наблизився до точки, в якій можливою була його відставка.

Як і білоруська опозиція, у 2004 році та у черговий раз у 2008-му опозиція у Вірменії свідомо моделювала свою діяльність, маючи за приклад Революцію Троянд, проте в обох випадках зазнала поразки. З іншого боку, Леонід Кучма втратив владу навіть після того, як ретельно вивчив грузинський досвід і доклав усіх зусиль, щоб уникнути долі Е. Шеварднадзе. Тому зовсім не очевидно, що дифузія досвіду з-за кордону має сильний вплив на перемоги чи поразки авторитарних режимів.

Насамкінець, на думку Лукана Вея, найважливішим є те, що хоч дифузія, ймовірно, й збільшила силу протестів, у певних випадках масштаби мобілізації суспільства були на диво поганим індикатором успіху опозиції. Якщо авторитарні лідери у Сербії та Україні втратили владу внаслідок надзвичайно великих протестів, інші режими дійшли до колапсу, зіткнувшись із малими та спорадичними демонстраціями. Е. Шеварднадзе, наприклад, подав у відставку, коли йому протистояв «невеликий» натовп (за загальними оцінками, демонстрантів було десятки тисяч, але не більше), значною мірою через те, що він «більше не контролював військових та сили безпеки» і був тому «занадто слабким політично», щоб розігнати демонстрантів [Див.: 196, с. 57]. Так само розвивалися події у Киргизстані у 2005 році, коли кількох сотень демонстрантів вистачало, щоб зайняти

будинки регіональних адміністрацій. Акаєв залишив владу під час антиурядової демонстрації у столиці, в якій брали участь близько десяти тисяч осіб. Тому мобілізація опозицією суспільства по суті не може пояснити відносного успіху опозиційних рухів.

Однак для того, щоб розуміти, чому одних посткомуністичних авторитарних лідерів скинули, а інші втрималися на посадах, слід підійти до цієї проблеми ширше, беручи до уваги не лише явище регіональної дифузії, стратегії лідерства та здатність опозиції мобілізувати суспільство. Спільно зі Стівеном Левіцкі, Лукан Вей розробив засади іншого підходу для вивчення гібридних або конкурентних авторитарних режимів, які ставлять на перше місце два ключові структурні чинники, які пояснюють, чому деякі посткомуністичні авторитарні режими більш вразливі, ніж інші, до загроз з боку опозиції.

На стабільність авторитарних режимів, на думку Вей, насамперед впливають:

- 1) міцність зв'язків країни із Заходом;
- 2) міцність правлячої партії авторитарного режиму або міцність держави.

Цей підхід передбачає, що посткомуністичні авторитарні лідери міцно тримаються влади, коли їхні країни мають слабкі зв'язки із Заходом та коли вони мають доступ до таких джерел авторитарного організаційного ресурсу: єдина, добре організована правляча партія; міцний апарат примусу, який виграв серйозний збройний конфлікт; державний ручний контроль над економікою, який здійснюється або відкрито, або через захоплення важливих мінеральних ресурсів, наприклад, нафти чи газу тощо.

Міцні економічні, політичні та соціальні зв'язки із Західною Європою та США створюють надзвичайно серйозні перешкоди для зміцнення авторитаризму, підвищуючи бажання Заходу інвестувати у зміну режиму. Там, де зв'язки є міцними, як, наприклад, у Центральній і Південно-Східній Європі, жоден авторитарний режим не вижив у період після закінчення

Холодної війни. Там, де зв'язки є порівняно слабкими, як у країнах колишнього Радянського Союзу, відданість Заходу справі демократизації була менш інтенсивною. У цій зоні при владі залишилася майже половина усіх недемократичних лідерів або обрані ними наступники – починаючи з 1992 року. У таких випадках слабких зв'язків із Заходом, перемога або поразка авторитаризму залежить більшою мірою від місцевих чинників.

Дослідники нещодавніх посткомуністичних революцій переважно роблять наголос на схожості участі Заходу у підтримці демократизації у всіх випадках у формі присутності іноземних спостерігачів за виборами, допомоги США місцевим групам громадянського суспільства та активістам політичних партій. Однак така схожість, на думку Лукана Вея, не дозволяє побачити величезну невідповідність у інтенсивності зовнішнього тиску для демократизації, який пережили країни Центральної та Південно-Східної Європи – з одного боку, та пострадянські держави – з іншого. Зокрема, ЄС запропонувала членство першим, але не останнім. Ці рішення майже напевно були пов'язані з географією.

Наприклад, у 1993 році ЄС запропонувала перспективу членства Румунії, хоча Білорусь, Росію та Україну вважали тоді більш демократичними. Сама перспектива членства в ЄС, з його суворою демократичною обумовленістю, створила величезні перешкоди до розвитку або виживання авторитарних режимів. Це означало, що авторитарні зловживання загрожували шляху країни до процвітання, таким чином зміцнюючи імунітет еліт і народу проти авторитарного правління.

Щоб зрозуміти відносну вразливість авторитарних лідерів у країнах колишнього Радянського Союзу, наголошує Лукан Вей, потрібно дослідити міру міцності державного та партійного апарату, які надають їм змогу зберігати лояльність союзників та розряджати, кооптувати або придушувати форми протесту. Високу міцність авторитарного режиму можна пов'язати а ргіогі із присутністю однієї, надзвичайно добре організованої правлячої партії; великого та добре фінансованого апарату примусу, який перемиг у

серйозному збройному конфлікту; або державним (ручним) контролем над економікою.

Режими, які мають одну або більше із цих ключових ознак, почуваються у значно більшій безпеці, ніж ті, яким бракує усіх трьох ознак. У колишньому Радянському Союзі загальна заборона на діяльність комуністичної партії після невдалого перевороту прибічників жорсткого курсу у серпні 1991 року, разом із відсутністю революційної боротьби, позбавила більшість авторитарних лідерів будь-якої організаційної опори, яка б їх пов'язувала. У випадках, скажімо, Киргизстану за часів Акаєва, України часів Кучми чи Молдови у 1990-х рр. лідери або не мали жодної партійної організації, або залежали від вільного альянсу конкуруючих партій. Єдиною річчю, яка тримала разом ці альянси була їх короткострокова підтримка з боку авторитарного лідера [Див.: 196, с. 63-68].

У таких випадках старі союзники з готовністю залишали свого авторитарного лідера, щойно вони програвали внутрішню боротьбу за ресурси, або лідер починав виглядати слабким. Опора Кучми на вільну коаліцію конкуруючих олігархічних партій вирішальним чином ускладнила його зусилля зміцнити свій політичний контроль. Навіть, коли він мав тверду народну підтримку на початку 2000-х років, суперечки між союзниками завадили йому посилити повноваження президента. Після оприлюднення плівок, які вказували на корупцію та причетність до нелегальної торгівлі зброєю, популярність президента впала, а йому бракувало економічних або організаційних ресурсів, що зробило їх особливо вразливими до переходу представників еліт на бік опозиції або незначної мобілізації опозиції – навіть на піку швидкого економічного зростання, як у Грузії чи Україні. На відміну від режимів цих країн, авторитарні лідери в інших пострадянських країнах можуть покладатися на одне або кілька важливих джерел авторитарної сили – єдину, добре організовану правлячу партію; великий, перевірений у бою, та добре оплачуваний апарат примусу; державний ручний контроль над економікою – це дає змогу цим лідерам

придушувати протести, позбавляти опозицію засобів до існування та знеохочувати союзників від втечі на бік ворога.

Безумовно, цей підхід дає змогу виявляти ймовірні тріщини в фундаментах авторитарних пострадянських режимів, які донедавна були або є ще стабільними. Хоча нинішні авторитарні лідери у пострадянських країнах, на перший погляд, мають вигідні позиції, на відміну від своїх колишніх партнерів у Грузії, Киргизстані чи Україні, їм бракує поєднання добре організованої єдиної правлячої партії та потужного державного апарату, які можна побачити у Китаї, в Малайзії чи на Кубі, де успіх авторитарних режимів та їхніх правлячих партій ґрунтується на їх внеску у збройну боротьбу або на постійних перемогах на виборах, що дало змогу авторитарним урядам у цих країнах вистояти важкі кризи. Жоден із режимів у пострадянських країнах, на думку Лукана Вея, не володіє усіма джерелами організаційної сили, щоб належним чином протистояти опорові [Див.: 196, с. 69].

Згідно з концепцією Х. Арендт, революції є втіленням фундаментальної потенційної здатності людини творити політичні зміни. А їх успіх вимірюється тим, наскільки вони створюють «інституційну базу для постійної активної участі громадян у вільній дорадчій діяльності, яка становить справжнє (автентичне) людське співіснування» [182, с. 124].

Один із послідовників Х. Арендт, Брюс Акерман наголошує, що ліберальні політичні революції цінні тим, що спонукають людей «вкласти свою енергію і самосвідомість у колективний процес політичного переоблаштування (redefinition)». На його думку, «якщо велика кількість людей з глибокою серйозністю беруться за здійснення революційної політики, то така трансформація політичної свідомості є виразною ознакою революційної дійсності, незалежно від здатності політичної системи трансформувати той чи інший вид соціальних відносин» [181, с. 203]. Б. Акерман стверджує, що недоречно наполягати, щоб революцією називались лише ті події, які ведуть «до абсолютної зміни існуючих засад».

Він вважає революцією «увінчані успіхом зусилля, оперті на колективній і свідомій мобілізації, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя» [181, с. 207].

Саме у контексті політичних, ліберальних, «оксамитових» революцій кінця XX – початку XXI ст. може розглядатися український народний порив листопада-грудня 2004 р. Початок їм було покладено Португальською революцією гвоздик 1974 року. Потім це була Співоча революція 1988 р. в Естонії, потім революція саме з цією назвою у Чехословаччині у 1989 р. Їх мета – здобуття свободи та створення можливостей залучення мас до політичної участі.

«Оксамитові революції» кінця XX – поч. XXI ст. дають потужний імпульс наступним суспільним змінам, які досягаються через втілення радикальних реформ в усіх царинах суспільного життя, у процесі демократичного переходу.

Проте революції передували переходу, відкривали шлях для демократичних і ринкових перетворень. Тому їх безпосереднім продовженням і найпершим наслідком був злам старих суспільних інститутів (хоча й при певному збереженні, як уже було сказано, правової неперервності), що підтверджувало революційний характер мирних виступів. Їх завданням було привести до влади нових людей, створити нові інституції, а це означало перехід до нового демократичного режиму.

У випадку Грузії та України послідовність була іншою. Тут ліберально-демократичні революції запізнилися. Формально нові інституції були створені до того, як вони відбулися. Тому завдання цих революцій було дещо відмінним, а саме: привести до влади нових людей і надати вже створеним інституціям реального змісту, зробити так, щоб і ринок і демократія запрацювали.

На перший погляд, обсяг завдань революцій «другого ешелону» начебто вужчий, але насправді їх виконання вимагає не менших, а часом і більших зусиль і нової еліти, що приходить до влади, й усього суспільства.

Адже сила опору старих еліт, які вже зжилися з новими ринковими умовами й навчилися використовувати їх у своїх приватно-корпоративних інтересах, багатократно збільшилася. На їх боці не тільки «приватизований» адміністративний ресурс, але й величезні капітали, що дозволило їм оволодіти інформаційною сферою і маніпулювати свідомістю певної частини народу. Отже, очевидно, що боротьба буде дуже серйозною й у післяреволюційний період. Але вирвавшись із Сірої зони до Кольору сонця, вони в майбутньому вже не почуватимуться приреченими. Реформи перехідного періоду продовжаться і можна сподіватись – завершаться утвердженням консолідованої демократії.

Оцінку цих подій з ширшої перспективи краще здійснювати крізь призму транзитології. Саме в період «третьої хвилі демократизації» і появи транзитології як галузі політичної науки відбулося остаточне розмивання революційної парадигми в її класичному варіанті. Не лише теоретики, але й суспільна свідомість у цілому, принаймні в індустріально розвинених країнах з освіченим населенням, перестали покладатися на революції як «локомотиви прогресу».

Соціальна революція як докорінний та відносно швидкий (завдяки застосуванню насильства) спосіб заміни одного суспільного ладу іншим перестала розглядатись як бажане чи навіть неминуче явище; більше уваги, ніж раніше, було надано присутнім у ній елементам деструкції та антигуманності.

З прагматичної точки зору революції також почали викликати застереження, оскільки досвід показав, що вони ведуть, з одного боку, до інерції революціонізму (учасників революції важко спинити в їх бажанні «перемагати» і спрямувати на конструктивну працю), а з іншого боку, – до неминучого відкату (термідора) і необхідності починати іноді навіть з нижчих позицій, ніж ті, що безпосередньо передували революції.

У рамках транзитологічної парадигми, на думку Віталія Кулика, можна виділити групу пострадянських країн, яку він умовно називає «перехідною

демократією». До даної групи країн віднесено Грузію, Киргизстан, Молдову і до 2010 р. – Україну. Після зміни конституційно-політичного дизайну (переходу від парламентсько-президентської до президентсько-парламентської республіки) українська модель демократії опинилася в невизначеному статусі. Однак, низка об'єктивних характеристик, генезис та тенденції політичного розвитку вказують, що країна ще остаточно не вийшла з «перехідної демократії».

Під державою «перехідної демократії» В. Кулик розуміє країни, що пройшли транзит від авторитарних моделей державної організації до елементів плюралістичної демократії, через акції протесту, повалення влади і зміни державного правління («кольорові» революції чи «шокові» події, що вплинули на якість політико-правової моделі). В основному це парламентські чи парламентсько-президентські республіки [Див.: 86].

З огляду на це автор пропонує генезис даної моделі умовно розділити на кілька етапів:

1) Перший етап — 1991-1994 рр. – створення бази державності. Усі чотири країни пройшли етап лібералізації та демократизації початку 90-х років ХХ ст., коли нові незалежні держави створювалися на основі нормативно-правової бази колишніх радянських республік: за формою правління - парламентські республіки. Головну роль у гальмуванні процесів демократичного транзиту у вищезазначених державах відіграла наявність загроз національній цілісності (Молдова, Грузія, Киргизстан, частково Україна).

2) Етап «неопатрімоніалізму». Для країн пострадянського простору був притаманний екстенсивний розвиток демократичних інститутів. Під впливом негативних тенденцій в економіці 90-х років основними рисами інституційного розвитку стали авторитарні методи управління. Наслідками цього процесу були: жорсткий адміністративно-податковий контроль, встановлення бюрократично-олігархічної економіки і неконтрольована приватизація.

3) «Кольорові» революції або «шокова демократизація» (Грузія у 2003 р., Україна у 2004 р. і Киргизстан у 2005 р.), коли влада в цих країнах стала нелегітимною. Рівень суспільної довіри до урядів Грузії, України та Киргизстану напередодні «революційних» подій, був найнижчим за весь час існування цих країн. Легка і святкова атмосфера «революції» в Грузії й Україні була тому, що влада не вдалася до сили. У Киргизстані ситуація була дещо іншою. У всіх варіантах опозиції значною мірою вдалося каналізувати суспільне невдоволення й отримати ту соціальну базу, на яку вона справедливо могла розраховувати.

Тут проявився основний парадокс «кольорових революцій»: її організатори хотіли лише поміняти політичну еліту, а учасники масових виступів хотіли радикальної зміни всієї системи політичної влади, часто самі цього не підозрюючи. Однак замість переходу до консолідованої демократії та забезпечення незворотності демократичного процесу, «кольорові революції» принесли Україні і Киргизстану «дисфункціональну» демократію, двовладдя, політичну кризу, а Грузії - тимчасовий відкат до керованої демократії.

4) Етап «дисфункціональної» демократії (200-2010 рр.). «Дисфункціональна» демократія або режим «безпорадного плюралізму», коли «партії, які воюють за владу, настільки сповнені сліпої ненависті один до одного, що всі їхні опозиційні зусилля спрямовуються виключно на те, щоб за будь-яку ціну не дозволити суперникам чогось досягти», «політичне змагання відбувається між глибоко ворожими партіями, які діють, по суті, як мережі клієнталістського патронажу, без будь-яких спроб до самооновлення», «влада переходить від одного недовговічного політичного угруповання до іншого, на чолі з харизматичним лідером, або до тимчасових альянсів з невиразною політичною ідентичністю».

Власне в рамках моделі виникли наступні фактори: а) тісний зв'язок уряду з парламентом, особливо з його партійною більшістю; б) залежність уряду і більшості його членів від глави уряду і парламенту, ніж від

президента; в) відсутність ефективних схем вирішення конфліктів інтересів між президентом і урядом, виникнення «двовладдя» (особливо це стосується України).

5) Орієнтири подальшого транзиту. Кожна з країн даної групи має свій «рецепт» виходу зі стану «безпорадного плюралізму»: перехід до стійкої парламентсько-президентської республіки (Грузія), парламентська республіка – консенсус еліт (Киргизстан), корекція парламентської моделі (Молдова), перезавантаження демократичного транзиту (новий етап розвитку України розпочався саме з відновленням дії Конституції в редакції 1996 р) [Див.: 86].

Цікавим є підхід до вивчення зазначеної проблематики в межах транзитологічного підходу чеського дослідника Вілема Пречана, який вважає, що події у Центрально-Східній Європі кінця ХХ ст. варто називати демократичними революціями. Їх він називає головною тенденцією переходу до демократії, яка полягає у політичному та економічному плюралізмі і взаємній терпимості. В. Пречан стверджує, що демократичні революції є реакцією на кризу комунізму і водночас причина його поглиблення, яка вказувала на радикальний шлях виходу з цієї кризи [Див.: 130].

Демократична революція – найменш ненасильницька форма революцій, вона не мобілізувала населення для захоплення вокзалів. Як визначає дослідник, її прихильники принципово проти застосування насильства, йшли на компроміси і схилилися до ідеї громадської згоди. І все ж насильство було присутнє у цих акціях, його використовували, щоб придушити масові акції, ним погрожували.

Щодо тривалості цих змін, то В. Пречан вважає, що ці події мали своїх попередників та провісників: Кронштадтський бунт 1921 р., угорська революція 1956 р., Празька весна 1968 р., рух Солідарності 1980-81 рр. Моральною основою демократичних революцій є дисиденство 70-их років, саме воно внесло нове розуміння прав людини, незалежну культуру тощо [Див.: 130].

Французький публіцист і політолог Ж.-Ф. Ревель, відштовхуючись від традиційного уявлення лівих політиків про революцію як засіб «знищити й відбудувати [суспільство] одним зусиллям знизу догори» згідно з певним проектом [135, с. 65], називає його обманом і перешкодою для поширення та зміцнення демократії. А тому, вживання поняття революції стосовно змін, спрямованих на утвердження демократії, на його думку, є недоречним. Політолог закликає відкинути сподівання на революції і повернутись до «автентичної демократичної традиції» – поступового творення політичних інституцій.

Події у Центрально-Східній Європі, щоб «не наплутати», він радить називати «визвольними контрреволюційними війнами», оскільки вони не пропонують «досі не випробуваних рішень», а повертають суспільства «якраз до тієї миті, що безпосередньо передувала їхньому входженню у тоталітарний тунель» [135, с. 72]. На думку Ревеля, не можна будь-яке повалення режиму вважати революцією, а також уточнює, що в даному разі йдеться про прогресивних контрреволюціонерів.

А. Колодій вважає, що для того, щоб визначати події як революції, необхідно виходити з цінностей, які сповідують революціонери. На цій основі – визначати своє ставлення до них: «тоді ми, очевидно, зможемо домовитись, без «скасування права на революцію», що не в наших силах, можемо висловлюватись на підтримку тих революцій, які відповідають нашим цінностям, та засуджувати ті, які їх заперечують» [72].

На думку Н. Коровіциної, у 80-ті роки ХХ ст. центрально-східне європейське суспільство набуває нового соціокультурного обличчя. На думку дослідниці це також співпадає з періодом зміни поколінь, постсталінська генерація разом з цінностями переважає в соціально-активному середовищі. Зростає роль освічених людей – спеціалістів середньої і вищої кваліфікації, які зайняті в промисловій сфері. Ця група прагне позбавитися статусної неузгодженості – переважання рівня освіти над прибутками, культурного статусу над економічним. Спроба освіченого

покоління Центрально-Східної Європи закріпити та посилити свої позиції в суспільстві, звільнившись від адміністративних пут і залежності від «чужої волі», поступово сформувала прагнення у нього до відторгнення суспільно-політичної системи в цілому [Див.: 79].

На відміну від попередніх революцій, що прагнули рівності та справедливості, під час переходу спостерігається зміна до антиегалітарної свідомості – прийняття меритократичного принципу організації суспільства, відповідну оплату праці. Це виявляється у збільшенні прихильників соціальної й економічної диференціації за рахунок освічених верств населенням. Як визначив К. Загорський, функціональний антиегалітаризм, який сформувався в суспільствах, «прорубав вікно в демократію». Він виник під впливом двох факторів: вищої освіти та очікування зростання рівня життя.

Однак, у суспільствах Чехословаччини, Румунії, Болгарії, Албанії, присутні прагнення не збільшення доходів, а соціальне зростання і громадянське служіння. На думку, Н. Коровіциної, це тому, що «нове мислення» сформувалося першочергово у політичній сфері. Спільним для суспільств Центрально-Східної Європи є орієнтація на демократію, ринкову економіку та Європу. При цьому, демократія та ринкова економіка є інструментальними цінностями, Європа – повернення ідентичності.

Революції переходу відбуваються в нових політичних, інформаційних умовах, зокрема, успіх їх залежав від вміння заволодіти увагою ЗМІ (особливо західних). У розвинутих державах спостерігається перехід до суспільств інформаційного типу: збільшення ролі ЗМІ, поширення телебачення. Це дає підстави говорити про революції переходу як про революції нового типу – революції інформаційного суспільства. Таке твердження зумовлено роботою багатьох громадських ініціатив Центрально-Східної Європи, театральністю виступів учасників масових акцій, важливістю контролю за інформацією, роль освічених осіб у цих подіях.

Процеси трансформації завжди супроводжуються суперечностями: історичними, між старими та новими цінностями, протиріччя нового порядку тощо. Революції – спосіб різко розв'язати ці суперечності хоча б на короткий термін з метою закладення основ нового політичного порядку. Трансформація політичних систем Центрально-Східної Європи наприкінці ХХст. супроводжувалася масовими акціями, проте не зовсім вірно називати їх революціями.

Таким чином, ці події відповідають деяким ознакам у класичних теоріях революцій – мобілізація населення, роль інтелігенції, загрози застосування сили. Ключову роль у трансформації політичної системи зіграв міжнародний фактор – підтримка Західної Європи. Ці зміни супроводжувалися змінами у свідомості громадян, зокрема, йдеться про інструментальну цінність демократії та ринкової економіки, зростання громадянського служіння, прагнення добробуту. Разом з тим існує ряд пересторог, адже насилля було умовним, не було краху інститутів політичної системи, за винятком Румунії, всюди мали місце круглі столи для пошуку порозуміння.

Революції цього періоду, на думку А. Колодій були поворотним моментом для цих держав у переході до демократії. Ці події стали початком переходу, відкривали шлях для політичних та економічних перетворень. Злам попередніх соціальних та політичних інститутів, на думку А. Колодій, став наслідком цих виступів, що підтверджує їх революційний характер. Метою цих мирних виступів було прихід до влади нових людей, творення нових інститутів [Див.: 72].

На думку української дослідниці О. Дашаківської, «не варто відкидати і контекст інформаційного суспільства щодо розгортання оксамитових революцій. Зміни в суспільній організації, використання ЗМІ, можливість формування громадської думки закордоном сприяла мирному перебігу подій. Громадянські ініціативи у державах на підготовчому етапі були

головно спрямовані на захоплення ЗМІ. Тому є сенс аби називати ці революції актами інформаційного суспільства» [40, с. 101].

Не можна оминати увагою політологічний підхід до вивчення кольорових революцій відомого російського дослідника С. Кара-Мурзи, який ґрунтується на розумінні останніх як революцій, «що не просто призводять до зміни владної верхівки держави і його геополітичної орієнтації, а і що принципово міняють основу легітимності усєї державності країни. Більше того змінюється навіть місцезнаходження джерела легітимності, він переміщується з території цієї держави до метрополії, в ядро світової системи капіталізму. Така глибока зміна державності має цивілізаційний вимір» [67, с. 17].

Більш того, спостерігачі, що наслідують уявлення про революції, прийняті в історичному матеріалізмі (революція як зміна формації), заперечують за «оксамитовими» і «помаранчевими» операціями по зміні влади статус революцій. Російські політологи О. Маслов, А. Прудник так пишуть про «помаранчеву» революцію в Грузії і на Україні: «Події 1991 року не можуть бути названі оксамитовою революцією з тієї простої причини, що в країні сталася зміна суспільно-економічної формації. Але задамося простим питанням: чи сталася зміна суспільно-економічної формації на Україні, в Грузії і в Киргизії? Безумовно, немає. Це і дозволяє С. Кара-Мурзі наголошувати на необхідності відокремлення класичного поняття революції, що історично склалося в масовій свідомості, від поняття «оксамитової революції», яка, по суті справи, революцією не є «об'єктивний аналіз подій на Україні, Грузії і Киргизії дозволяє стверджувати, що ці оксамитові революції – це форма зміни еліт на пострадянському просторі. Не більше того...» [67, с. 17].

Серед якостей «оксамитових революцій» дослідник виділяє таку, що використовує світоглядну слабкість (механіцизм мислення) державної бюрократії, - їх ненасильницький характер або, щонайменше створення повної ілюзії безпечного ненасильницького розвитку подій. Він нейтралізує

головну силу, яку держава готує для віддзеркалення революції, - його силові структури.

Ненасильницький характер дій з боку опозиції притуплює саму здатність влади бачити загрози служить як «знеболення» держави на першому етапі революцій і заколотів. Держава перестає реагувати на сигнали, які в нормальній ситуації спричинили б найрішучіші дії. Наприклад, якщо опозиція отримує фінансування від іноземних держав для підготовки повалення існуючої влади, то у разі звичних «силових» дій опозиції на зразок облаштування барикад, ще можна було б чекати активних дій щодо припинення цих фінансових потоків. А при усіх «оксамитових революціях» фінансування опозиції з-за кордону ведеться абсолютно відкрито і влада соромиться цьому перешкодити. Технологія «оксамитових революцій» використовує «слабкість облаштування більшості сучасних держав, що сповідають повагу свободи слова і зборів. У цих державах в маси і особливо в уми працівників правоохоронних органів впроваджена ідея про неприпустимість насильства по відношенню до тих, хто не здійснює насильницької агресії – навіть якщо формально допускає «м'які» правопорушення» [67, с. 22].

Уразливими відносно «оксамитових» і «помаранчевих» революцій, на думку С. Кара-Мурзи є держави з неповноцінним суверенітетом. Це ті режими, які з різних причин вимушені звіряти свої дії з тим, «що скажуть у Вашингтоні». Навпаки, реально незалежні держави нечутливі до таких технологій. Скажімо, «помаранчева революція» неможлива в США, оскільки там поліція розгонить незаконні мітинги і ходи незалежно і від поведінки їх учасників, і від реакції «світової громадськості». Якщо держава здатна протистояти «ненасильству» (як у Білорусі), то вистава просто закривається. До демонстрантів застосовують більш менш ввічливе насильство за факт виходу за межі обкресленого їм простору і за перевищення відведеного ним часу.

Таким чином, аналіз сучасних політологічних підходів до дослідження кольорових революцій, які є ознакою сучасності на пострадянському просторі, дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, сучасне тлумачення терміну «революція» далеко від класичного його розуміння як соціальної масштабної події, що призводить до корінних змін в суспільстві, перш за все, конституційного ладу, політичної верхівки, тощо. Зміна в розумінні даного терміну відбулася внаслідок дії об'єктивних чинників, а саме демократичними перетвореннями в країнах пострадянського простору, що отримали назву «третьа хвиля демократизації».

По-друге, методологічною основою дослідження даних революцій сучасні політологи визнають інституціональний та неінституціональний підходи. Вагомість та доречність останнього визначається тим, що він розглядає інституції не в статичності, а в динаміці, не цілісно, а фрагментарно, не як незалежні, а як системні, «вбудовані» феномени. Розглядаючи як формальні, так і неформальні інституції, сила останніх особливо зростає в умовах інституційного вакууму, слабкості або недостатньої легітимності формальних інституцій, відсутності заінтересованості в них головних політичних акторів, що дуже влучно характеризує сучасну політичну ситуацію в Україні.

По-третьє, сучасна політологія налічує чимало підходів до аналізу та визначення кольорових революцій, які мають чітко виражене авторське бачення та зосереджують увагу на тому чи іншому аспекті їх дії.

По-четверте, серед провідних західних політологічних досліджень пострадянських революцій найбільш поширеними вважають теорії В. Банса та Ш. Волчик, які зосереджуються на вивченні наслідків регіональної дифузії, стратегії керівництва та народних протестів та підхід С. Левіцкі та Л. Вея, які звертають увагу на міцність правлячої партії авторитарного режиму та зв'язків країни із Заходом.

По-п'яте, окремим напрямом в дослідженні сучасних революцій необхідно виділити теорію Х. Арендт, згідно з якою революції є втіленням фундаментальної потенційної здатності людини творити політичні зміни, а їх успіх вимірюється тим, наскільки вони створюють інституційну базу для постійної активної участі громадян у вільній дорадчій діяльності. В такому ракурсі революції є увінчані успіхом зусилля, оперті на колективну і свідому мобілізацію, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя.

По-шосте, в межах окремого напрямку сучасних політологічних досліджень – транзитології, склалися нові наукові підходи, головною ознакою яких є тлумачення революцій як механізму переходу від авторитарних режимів до демократичних в країнах пострадянського простору. Серед таких теорій необхідно зазначити підхід вітчизняних дослідників, зокрема, А. Колодій та Н. Коровіциної, які на перший план виносили ціннісний компонент та формування нової свідомості у населення. Спільним для суспільств Центрально-Східної Європи є орієнтація на демократію, ринкову економіку та Європу. При цьому, демократія та ринкова економіка є інструментальними цінностями, Європа – повернення ідентичності.

По-сьоме, розгляд революції як переходу, транзиту викликало негативну оцінку серед класичних політологів. Зокрема, Ж.-Ф. Ревель вважає кольорові революції не справжніми революціями, а «визвольними контрреволюційними війнами», оскільки вони не пропонують досі не випробуваних рішень, а повертають суспільства до тієї миті, що безпосередньо передувала їхньому входженню у тоталітаризм. На думку Ревеля, не можна будь-яке повалення режиму вважати революцією, а також уточнює, що в даному разі йдеться про прогресивних контрреволюціонерів.

По-восьме, в цілому поняття революція в межах новітньої політології значно трансформувалося. Аналіз реальних прикладів революційних подій в країнах пострадянського простору свідчить про те, що революції переходу

відбувалися в нових політичних, інформаційних умовах, зокрема, успіх їх залежав від вміння заволодіти увагою ЗМІ. Це дає підстави говорити про революції переходу як про революції нового типу – революції інформаційного суспільства.

3.2. Кольорові революції як механізм трансформації сучасних політичних режимів.

Одною з ознак політичного процесу є характер та тип політичного режиму. Політичний процес є постійно триваючим, але вектор його спрямування можна корегувати в залежності від того, який з типів політичного режиму обирає суспільство та керівна еліта країни, яка аналізується. Сучасний політичний процес визначається намаганням всіх країн світу до демократизації, що на даний момент визначається теоретиками демократії та політичного процесу як «третьа хвиля демократизації».

З точки зору механізму зміни існуючого політичного режиму, який визначає вектор політичного процесу в цілому, політична теорія знає декілька способів.

В політичній науці запропоновано чимало визначень поняття «політична зміна». Деякі вчені поняття «політична зміна» розглядають у взаємозв'язку з іншими поняттями – «політична динаміка», «політичний процес», «політичний розвиток» і намагаються віднайти дихотомічну пару поняттю «політична зміна». А. Дегтярьов, наприклад, вважає, що поняття «політична система» і «політичні зміни» виражають «ідеальні типи» таких крайніх станів політичного життя, як сталість політичного порядку і його зміна, що призводить до його розпаду [Див.: 41, с. 88].

М. Ільїн же вважає, що політичний розвиток здійснюється в двох взаємопов'язаних, але різних планах – процесу і змін. Одна і та ж реальність політики в русі може постати або в масштабі реального часу, який

вимірюється добовими, тижневими тощо циклами (процес), або в масштабі історичного часу, який вимірюється циклами повного оновлення політичних систем, що самовідтворюються (зміна). Політичний процес висвітлює неперервність розвитку, політична зміна – його дискретність [Див.: 57, с. 58-60].

Політичні зміни мають свої параметри – осі. Це шкала «радикалізм – поверховість» [57, с. 60]. Часом дуже важко класифікувати політичні зміни як чисто революційні або чисто реформістські. Це пов'язано з різними мотивами учасників трансформаційних процесів – одні можуть бажати докорінної зміни не тільки політичної системи, але й соціально-економічного устрою, а інші – лише зміни певних аспектів політичного життя. Визначаючи характер процесів, слід звернути увагу на характер політичних змін, їх спрямованість. Звичайно, значно простіше визначити характер політичних змін тоді, коли вже відомі їх результати.

Нині в центрі уваги вчених знову опинилися проблеми революції і реформ. Під соціальною революцією розуміють корінні, глибокі, якісні зміни в розвитку суспільства. Політична революція – це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства.

Політична реформа визначається як перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства без зміни існуючого ладу. Згідно з марксизмом, причиною соціальної революції є поглиблення конфлікту між зростаючими продуктивними силами суспільства і консервативною системою виробничих відносин, що проявляється в загостренні соціальних антагонізмів. Політичну революцію марксизм розглядає як перший етап революції соціальної.

Економічну обумовленість політичних змін, зокрема – демократизації доводять такі західні вчені, як С. Ліпсет, Р. Даль, Р. Арон та інші. На думку С. Ліпсета, наприклад, становлення демократичних інститутів залежить від

рівня економічного розвитку та індустріального зростання [Див.: 92, с. 5, 9]. С. Хантінгтон також вважає, що умовою демократизації є відносно високий рівень економічного розвитку. Він звертає увагу, що у двох третинах країн, які перейшли до демократії, показники ВВП на душу населення становили 300 – 1300 доларів (у цінах 1960 р.) [Див.: 162, с. 88].

Спосіб здобуття влади зумовлює всю подальшу діяльність політичних сил, що прийшли до влади. Історично відомі такі шляхи завоювання, досягнення політичної влади: політична реформа; політична революція; контрреволюція; мілітаристський спосіб; різного роду політичні перевороти.

Політична реформа (від лат. *reformare* – перетворювати) – є перетворення, зміна, переустрій політичного життя (порядків, інститутів, установ), що здійснюються в основному без змін основ існуючого ладу [Див.: 122, с. 293].

Політична реформа передбачає еволюційний розвиток суспільства і його інститутів влади. Вона являє собою певний крок, етап прогресивного перетворення. Такі політичні реформи владарювання можуть відбуватись різними шляхами.

Перший спосіб: реформа зверху. Зміст такої реформи полягає у тому, що автократичні правителі розуміють необхідність зміни системи влади за своєю волею і саме на цих засадах здійснюють програму перетворень. Прикладом таких владних змін може бути Туреччина, де реформа зміни влади зверху була здійснена Ататюрком, який зорієнтував державу на освічений Захід. У Бразилії зміни у владі почалися з реформ 1964 р. і, забезпечивши значний розвиток, зробили країну відкритим суспільством.

Однак слід мати на увазі, що реформи зверху не завжди приносять жаданий успіх. Значно частіше вони закінчуються поразкою. Прикладом цього можуть бути реформи, які прагнув провести у 60-ті роки у СРСР М. С. Хрущов. Однак, прагнучи змінити владні відносини, ліквідувати тоталітарний режим, демократизувати процес владарювання, реформувати механізм влади, він не зміг позбутися рис минулого і сам вдався до

попередніх методів здійснення влади. Віддаючи належне М. С. Хрущову, який залишився у пам'яті народу як реформатор, важко забути що його політичний арсенал влади пов'язаний із розстрілом робітників у Новочеркаську, різким погіршенням матеріального становища людей тощо. Як лідер-реформатор, будучи непослідовним у своїх діях, опинився у пастці певних політичних сил М. С. Горбачов.

Другий спосіб: зречення влади, відмова від влади. Це відбувається при загибелі, капітуляції авторитарних режимів владарювання. Прикладом можуть бути відмова восени 1989 р. Е. Хонекера в НДР, Г. Гусака і Якеша в ЧССР від влади, коли вони опинились без підтримки власного народу і політичних сил, без підтримки радянських військ. Такий спосіб зміни влади зустрічається досить рідко.

Третій спосіб: поступове реформування влади погодженими зусиллями політичних сил, які перебувають при владі і в опозиції. Прикладом цього може бути розвиток подій в Угорщині і Польщі, Болгарії і Південній Кореї, Іспанії та в інших країнах. Це процес поступових і погоджених реформ владних структур, змін у владних відносинах, наповнення їх новими зразками політичної культури, взаємних поступок, переговорів, звернення до компромісів та ін. Спільна робота шляхом переговорів, проведення «круглих столів», обговорень, конференцій, діалогів забезпечує процес реформування влади, оволодіння нею новими методами, утвердження демократичного режиму.

Як відомо, у філософії революціями (лат. *revolutio* – переворот) позначають «глибокі, якісні зміни у розвитку певних явищ природи, суспільства, пізнання» [13, с. 1002].

Політична революція (від лат. *revolutio* – поворот, переворот) – це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого ладу, встановлення нового режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади, здійснення докорінних змін політичного життя суспільства [Див.: 122, с. 298].

Центральним питанням революції є питання про політичну державну владу, яким соціальним спільностям людей вона належатиме. В залежності від суб'єкта революційного руху, його спрямованості розрізняють буржуазну, буржуазно-демократичну, національну-визвольну, пролетарську (соціалістичну) революції та ін.

Політичні революції мають такі ознаки:

- 1) зміна політичної системи або, принаймні, правлячої еліти;
- 2) раптовість та насильство, що відрізняє революції від еволюцій
- 3) «активна політична дія народних мас» [13, с. 1023].

Останнє відрізняє революції від путчів, палацових та інших переворотів, внаслідок яких також змінюється влада. Оскільки в усіх чотирьох випадках були наявні усі три ознаки, то події, що аналізуються, є всі підстави вважати революціями.

Всі політичні революції в процесі підготовки до них і в процесі здійснення їх ставлять за мету утвердження демократичної влади. Проте, як свідчить історія, революції майже завжди, за рідким винятком, відкривають шлях недемократичного режиму. Малоімовірно, щоб насильницька революція народила демократію. Як свідчить розвиток ХХ ст., революції не дали демократичних режимів владарювання. Російська революція, яка поклала кінець монархії, не привела до встановлення влади демократичного типу. Лише у наш час ми є свідками прагнень до процесу здійснення демократичної влади, демократичної трансформації.

Після перемоги політичних революцій виникли недемократичні режими у країнах Центральної і Східної Європи, в Китаї, в Ірані та інших країнах.

Проте встановлення тоталітарних, авторитарних, теократичних режимів не означає, що революції не несуть у собі соціально-економічного прогресу. Деякі з них внесли значний вклад в історичний розвиток, активізували політичний процес. Однак політичним уроком революційних

змін є те, що перехід до демократії владарювання відбувається саме в мирних умовах, тобто шляхом реформ.

З кінця ХХ ст. триває процес посткомуністичної трансформації в країнах пострадянського простору. Один з його складників – демократичний перехід, який вважається головною категорією окремої галузі порівняльних політичних досліджень – транзитології. На думку відомої української дослідниці А. Колодій, поняття «переходу» відображає особливості таких суспільних трансформацій, які перебувають на межі революції і радикальних реформ. Перехід кардинально змінює базові суспільні інституції і в цьому сенсі є революційним. Водночас, ініціатори та прихильники таких змін не відкидають правових основ попереднього режиму, трансформуючи їх поступово, і в цьому плані перехід є ближчим до еволюційних процесів. Інакше кажучи, перехід поєднує революційні завдання (замінити один суспільний чи політичний лад на інший) з еволюційними методами їх досягнення [Див.: 74, с. 207].

Важливими є питання про те, що ж пояснює парадигма переходу і до яких країн її доцільно застосовувати. Об'єктом аналізу в даному випадку, на наш погляд, є тенденція і спрямованість змін, що відбуваються у кожній, навіть найбільш застійній країні, а не її статичний стан чи статус серед інших країн на певний момент. І до уваги мають братися не будь-які країни з невизначеним ладом, а лише ті, в яких правлячою елітою або контрелітою поставлена мета покінчити з існуючим ладом методами, які підпадають під концепцію переходу (див. вище), та створити інший, новий, більш «прогресивний» лад – при усій відносності цього означення.

Фази посткомуністичного переходу та їх можливі часові рамки на початку 90-х років були приблизно визначені Збігневом Бжезінським. Вони коливались у таких межах: I фаза – 1-5 років, II фаза – 3-10 років, III фаза – 5-15 років [Див.: 7, с. 7]. Прогнозуючи розвиток певних груп країн, З. Бжезінський вказував на чинники, які прискорюють або сповільнюють перехід, і робив прогнози щодо поправок, які, можливо, треба буде додатково

зробити в недалекому майбутньому щодо швидкості змін та позицій країн у процесі переходу. Отже, той шлях, що його донині пройшли посткомуністичні країни, ще не занадто довгий, навіть якщо керуватись попередніми, доволі оптимістичними прогнозами.

Вони об'єктивно вступили в ту стадію розвитку, коли відбувається формування соціальних і політичних передумов демократії, а частина з них – уже мали демократичні інститути в минулому, але втратили їх за певних несприятливих обставин. Проблема їхнього переходу (насправді – повернення) до демократії значно полегшувалась, і саме вони стали тим «визнаним» успішним варіантом демократизації, на який у нього, як і в інших аналітиків, вистачило терпцю.

Проте «перехід» до демократії і «відновлення» демократії – речі не тотожні. І в першому випадку 1,5 – 2,5 десятки років – час цілком виправданий, якщо врахувати масштаби змін. В Україні, наприклад, помаранчева революція показала, що лише після того, як була подолана крайня бідність періоду загального «краху» усіх старих інституцій і зв'язків, як сформувався (хоч подекуди) середній клас, з'явилися передумови для радикальних зрушень у свідомості, насамперед – у вимогах до владної еліти та у бажанні і вмінні ці вимоги з гідністю відстояти. Тому навряд чи доречно без докладного вивчення соціального становища та політичного процесу в кожній країні, говорити про якусь «зону» від Камчатки до Кіліманджаро, у якій 1000 країн нічого не роблять щоб стати демократичними.

До більшості африканських країн концепція переходу, на наш погляд, може застосовуватись тільки з дуже великими застереженнями і обов'язково у поєднанні з концепціями розвитку, модернізації та іншими, які більш відповідні ситуації несформованості об'єктивних передумов демократії, а іноді й самої державності у її європейському розумінні.

Якщо використовувати класичну чотирьохетапну модель переходу, запропоновану У. Растоу, дещо скоригувавши її відповідно до місцевих умов, то експлантаційний потенціал моделі залишається доволі високим. Початком

переходу вважається лібералізація старого режиму. В Україні, як і у всьому СРСР, лібералізація почалась наприкінці 1980-х років. Щоправда, «перебудова» в Україні розпочалась з певним відставанням від Москви, що було характерним у відносинах між імперським центром і республіками. Провал путчистів у серпні 1991 року і проголошення суверенітету Росії, України та інших республік колишнього СРСР дав початок другому етапу переходу. З цього моменту динаміка і глибина реформ у кожній республіці набували особливого вигляду.

У республіках Балтії перехід відбувався поступально та лінійно, тоді як в Україні, Білорусі та Росії поступальність і лінійність була перервана в різний час. У Білорусі згорання демократизації відбулось з приходом до влади О. Лукашенка. В Україні і Росії темп реформ почав знижуватись приблизно одночасно з переобранням президентів Л. Кучми і Б. Єльцина на другий термін. Це дало підстави деяким західним дослідникам говорити про появу «гібридних» держав, які застрягли в умовній «сірій зоні» і нездатні з неї вийти.

За фасадом слабо виражених демократичних інститутів у трьох слов'янських республіках почали формуватися авторитарні режими, кожен з яких мав свої особливості. Зупинення демократизації і повернення до патримоніального панування та султанізму відбулась також і в кавказьких та середньоазійських республіках [Див.: 102, с. 33-35].

Ненасильницька зміна влади 2003 року в Грузії та 2004 року в Україні дають підстави вважати ці події початком третього етапу переходу у цих країнах. Водночас не зовсім мирний спосіб зміни влади 2005 році в Киргизстані та невдача опозиції на парламентських виборах 2005 року в Азербайджані і президентських виборах 2006 року в Білорусі підштовхують до думки про зупинку демократичного імпульсу на пострадянському просторі.

Український варіант переходу має кілька особливостей. По-перше, український перехід є тривалішим, ніж переходи у східноєвропейських чи

балтійських країнах. По-друге, зі зміною влади розпочався третій етап суспільних трансформацій. Перший етап тривав з кінця 1980-х років до 1991 року. Другий – з 1991 року до кінця 2004. В цей період в Україні радянський номенклатурний авторитаризм трансформувався в новітній кланово-олігархічний різновид авторитаризму. Проте стверджувати, що нова влада сприятиме консолідації демократії, було б надто оптимістично. Визначальною рисою цього етапу є нова, але неповна зміна еліт, а суттю – змагання між політичними і бізнесовими угрупованнями, з одного боку, та намагання зберегти обличчя перед громадянами – з іншого.

У транзитології розрізняють два типи переходу – радикальний і поміркований. Радикальним шляхом перехід відбувався в країнах, де стара еліта повністю втратила легітимність. Зміна режиму відбулась або шляхом абдикації (відречення від влади), як це трапилось 1989 року в Чехословаччині й НДР та 1993 року в Грузії, або насильницьким шляхом, як 1989 року в Румунії та 2005 року в Киргизстані.

Поміркований тип переходу передбачає перемогу опозиції на виборах, яка або веде переговори зі старою елітою щодо шляхів і методів здійснення реформ, або допускає проникнення представників старої еліти до владних структур. Останній шлях досить тривалий. До того ж, при збереженні позицій старої еліти у владі можливі відхилення й зупинки процесів демократизації. Саме цим шляхом розвивалися події в Україні та більшості пострадянських країн після 1991 року.

Таким чином, сучасне тлумачення терміну «революція» далеко від класичного його розуміння як соціальної масштабної події, що призводить до корінних змін в суспільстві, перш за все, конституційного ладу, політичної верхівки, тощо.

Тривалий час політичні революції трактувалися як «насильницький спосіб принципової зміни політичної системи, який здійснюється у ході збройної боротьби...» [164, с. 224-225]. Проте на сучасному етапі розвитку людства відбуваються революції й без застосування зброї. Вони одержали

назву «оксамитових». На думку Д. Шарпа, основний зміст ненасильницької боротьби полягає в тому, що поняття «ненасильницьких дій» передбачає спеціальний виклик владі шляхом непокори, відмови від підкорення, а «політична непокора» є ненасильницькою боротьбою (протест, відмова в співробітництві, втручання), яка рішуче та активно застосовується з політичною метою [Див.: 173]. Основний же зміст ненасильницької боротьби полягає в тому, що «ненасильницькі дії спрямовані на створення революційної ситуації, вони координуються та керуються, їх застосування містить постійну загрозу владі, загрозу, яка сильніше прямого нападу» [105, с. 465].

Термін «оксамитова революція» застосовується для визначення одного зі способів повалення комуністичних режимів. У 1989-1991 роках обвальний крах комуністичних режимів відбувався за чотири сценаріями: 1) поступових реформ (Польща, Угорщина); 2) насильницького усунення старої влади через народне повстання (Румунія); 3) внаслідок розпаду комуністичних імперій (держави, що утворилися на теренах Югославії та СРСР); 4) шляхом «оксамитових» революцій (Східна Німеччина, Чехословаччина, Болгарія).

Особливістю «оксамитових» революцій було те, що комуністів примусили відмовитися від монополії на владу та погодитися провести вільні конкурентні вибори під тиском масових протестів мирного характеру. «Оксамитові» революції відрізняються від інших їх типів в основному тим, що докорінна зміна політичного режиму відбувається без застосування збройного насильства. Військові перевороти, де вирішальною силою, яка забезпечує прихід нової влади, була армія або спецслужби, у суспільній думці ніколи не пов'язувалося з уявленням про демократію. В сучасних же умовах, коли слово «демократія» є основним компонентом соціальної парадигми, здійснення недемократичних дій не може бути схвалено суспільством. Необхідне дотримання зовнішньої пристойності, своєрідної бархатності.

Отже, звідси випливає перша ознака «кольорових революцій» - її ненасильницький характер з мінімальною кількістю жертв, а краще і взагалі без них, хоча вона відбувається в умовах революційної ситуації. І справа не в тому, що ненасильницький характер дій «нейтралізує головну силу, яку держава готує для відбиття революції – її силові структури», а в тому, що сама парадигма кольорової революції передбачає неможливість використання проти неї таких структур [Див.: 68, с. 46]. На думку Володимира та Віталія Мейтусів, тією межею, що розділяє застосування поліції від ненасильницьких дій виступає кількість людей, що виступає проти влади: чим більше маса, тим важче її придушити звичайними засобами.

Саме тому, «кольорові революції здійснюються великими масами народу, організованого в масові рухи в боротьбі з владою і це суттєва наступна ознака «кольорових революцій», на якій наголошують Володимир та Віталій Мейтуси [Див.: 105, с. 476]. Достатньо лише змусити більшість виявити невдоволеність, з'єднати їх в масу, створити для них ідеал. Для організації боротьби використовуються усі засоби, проте «ненасильницька боротьба набагато складніший і різноманітний засіб боротьби, ніж насилля. Замість насилля, боротьба ведеться психологічною, соціальною, економічною та політичною зброєю, що застосовується населенням та суспільними інститутами» [173].

В період створення революційної ситуації в соціальному просторі розвиваються два протилежних процеси: один в народі, з'єднаний невдоволеністю мас, другий – діяльність владних структур в напрямку самозабезпечення влади майном, фінансами, економічними, політичними важелями. «Кольорова революція» ґрунтується на сформованому апогеї невдоволеності мас і потрібен лише детонатор, щоб відбувся соціальний вибух. В якості такого детонатору можуть послужити вибори, як один із засобів заміни влади. Проте не слід забувати, що цим скоріше за все скористується протилежна сторона, як засобом утримання при владі, погравши у «брудні вибори». В цьому питанні С. Кара-Мурза стоїть на

позиції того, що «правила, нав'язані та відстоюванні владою (легальна процедура, її силове забезпечення, система норм та обмеження), підміняються логікою гри» [68, с. 63]. З чим не погоджуються В. і В. Мейтуси наголошуючи, що «всі виборчі ігри – це продуманий та ретельно підготовлений злочин, що створюється за рецептами політичних технологій. Цю гру завжди починають представники влади, які намагаються зберегти владу усіма можливими та неможливими способами та засобами» [105, с. 478].

«Кольорова революція» – це революція, якій не потрібні жертви, а потрібні уявлення про перемогу справедливості та здійснення надій народної маси, що морально підкріплюється обіцянками їхніх лідерів. Нові методи маніпуляції свідомістю забезпечують настільки надійний контроль за поведінкою мас, що за допомогою натовпу можна провести революцію. Тільки питання в тому, що політична сила, що являє собою опозицію існуючій владі, демонстративно перешкоджає роботі владі взагалі – веде боротьбу не проти конкретної політики влади, а відкидає її як інститут, руйнуючи при цьому машину держави.

Західні філософи, що вивчають сучасність, говорять про виникнення своєрідного суспільства вистави. Ми, прості люди, стали як би глядачами, що спостерігають за складними поворотами захоплюючої вистави, де сцена – увесь світ, а невидимий режисер і нас втягує в масовки, а артисти спускаються до залу. І втрачається відчуття реальності, де гра акторів, а де реальне життя. Мова йде про важливе зрушення в культурі, про свідоме стирання межі між життям та виставою, про набуття самим життям рис карнавалу. Це відбувалося, як зазначив М. Бахтін, при зламі традиційного суспільства в середньовічній Європі. Сьогодні ці культурологічні відкриття зробили політичною технологією.

Використання технологій політичної вистави стало загальним прийомом захоплення влади. В кожному випадку проводиться попереднє дослідження культури того суспільства, в якому організовується повалення

влади. «На основі цього підбираються «художні засоби», пишеться сценарій та готується режисура вистави. Якщо перехоплення влади проводиться під час виборів, ефективним прийомом є створення обстановки максимально «брудних виборів» - з тим, щоб виникло загальне відчуття їх фальсифікації. При цьому з'являється широка зона невизначеності, що дає превеликого спектаклю «на площі» [68, с. 63]. Типовим прикладом такого спектаклю може послужити «революції троянд» та «помаранчева революція».

Таким чином, до ненасильницької боротьби відноситься широкий спектр дій, спрямованих на перебудову, зміну, знищення існуючої влади із застосуванням усіх можливих погроз, проте без застосування зброї. Ці погрози можуть бути багато чисельними та основна їх мета нанести удар по больових точках влади, скласти загальний неспокій, в який втягнеться уся владна система, її представники.

Революції в Югославії, Грузії, Україні, Киргизстані споріднює з революціями у Східній Німеччині, Чехословаччині, Болгарії те, що зміна влади в усіх цих країнах відбувалася через масові протестні дії, а не збройним шляхом. Отже, за способом зміни влади їх треба визначити як «оксамитові».

Проте революції початку ХХІ століття значно відрізняються від «оксамитових» революцій 1989 року, бо відбувалися в інших соціально-політичних умовах – в умовах посткомунізму. Нові історичні умови висували нові завдання. Якщо метою «оксамитових» революцій у Східній Німеччині, Чехословаччині, Болгарії було повалення комуністичних режимів та остаточна детоталітаризація суспільства, то завданням революцій в Югославії, Грузії, Україні, Киргизстані – демократизація посткомуністичних систем, які в процесі системної трансформації відхилилися від демократичного вектора суспільно-політичного розвитку.

Революції в Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані доцільно виокремити в особливий, посткомуністичний тип революцій, оскільки вони

ставили специфічні завдання, були породжені специфічними умовами, а отже викликані іншими, специфічними причинами.

Комуністичні режими в Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані зазнали краху ще на початку 1990-х років, проте докорінної зміни політичної еліти в них, як то сталося в країнах Середньосхідної Європи та Балтії, не відбулося. В умовах посттоталітарної трансформації її інтерес полягав у перетворенні з політично правлячої групи на економічно панівний клас суспільства, що зумовило специфіку розвитку трансформаційного процесу.

Будь-який трансформаційний процес має дві складові: демонтаж старих структур та розбудову нових. Цей процес мав позасистемний характер, бо демонтаж тоталітарних структур не супроводжувався розбудовою структур вільного демократичного суспільства. Роздержавлення суспільного виробництва шляхом номенклатурної приватизації призвело до формування олігархічної економіки, у якій колишню державну власність та пільги в економічній діяльності одержали представники «партії влади».

Великих масштабів набули тінізація економіки і корупція. Лібералізація цін не супроводжувалася ефективними заходами з соціального захисту населення. Місце однопартійної системи заступила система фасадної багатопартійності, у якій партії стали об'єктом маніпулювання з боку влади. Позасистемність зумовила затяжну кризу, що проявлялася в усіх сферах суспільного життя. Кризовий стан суспільства спричинив падіння популярності урядової влади серед населення, яке поступово усвідомлювало необхідність її кардинальної зміни.

Загальним приводом посткомуністичних революцій стала брутальна фальсифікація політичних виборів: перших прямих виборів президента югославської федерації (24 вересня 2000 р.), президентських виборів в Україні (31 жовтня та 21 листопада 2004 р.), парламентських – у Грузії (2 листопада 2003 р.) та Киргизстані (27 лютого і 13 березня 2005 р.).

Цікаво, що після перемоги революцій, колишні президенти визнали факт фальсифікації, переклавши вину за це на підлеглих. Брутальні

фальсифікації викликали масове обурення, люди вийшли на вулиці й почали тиснути на владу, вимагаючи перегляду результатів виборів. Тривалий масовий тиск призвів до перемоги опозиції.

Отже, скрізь сталося принципове оновлення урядової влади. Суперечність між бажанням більшості громадян змінити урядову владу і неможливістю реалізувати його через інституцію виборів стала головною причиною посткомуністичних революцій, які в ситуації, що склалася, виступили як спосіб її розв'язання.

Говорячи про причини посткомуністичних революцій, варто враховувати дію «демонстраційного ефекту». Сутність його, наголошує С. Хантінгтон, полягає в тім, що успішна демократизація в одній країні «підштовхує до демократизації інші країни», бо досвід однієї країни, по-перше, продемонстрував опозиції інших можливість покінчити з попереднім режимом; по-друге, показав, як це можна зробити; по-третє, виявив небезпечних ситуацій, яких треба уникати, й труднощів, яких треба подолати [Див.: 164, с. 113–119]. Революція в Югославії надихнула на рішучі дії грузинську опозицію; досвід грузинської «революції троянд» був використаний під час «помаранчевої революції» в Україні; та, у свою чергу, стала зразком для опозиційних сил усіх пострадянських держав. Безпосередньо під впливом «помаранчевої революції» відбулася «тюльпанова революція» у Киргизстані.

Як відомо, характер революції визначається її цілями. Оскільки своїм головним завданням посткомуністичні революції ставили переведення суспільства на шлях демократичного розвитку, то за характером їх треба визначити як демократичні. Хоча деякі науковці (особливо російські) нарікають на недемократичність постреволуційної влади, але до транзитивних демократій не можна підходити з мірками стійкої ліберальної демократії. В умовах неконсолідованих політичних систем, у яких чималий вплив на політичний процес чинять антидемократичні сили, просування до демократії, як би це не здавалося парадоксальним, спричиняє «тимчасові

обмеження демократичних процедур, форми, ступінь і час дії яких зумовлює ціла низка структурних чинників та політична ситуація, що склалася в кожній конкретній країні» [141, с. 9].

Демократичні тенденції розвитку суспільства після революції встигли проявитися в Югославії, яка 2003 року перетворилася на конфедерацію Сербії і Чорногорії. В інших країнах після революцій така тенденція чітко ще не проявилася (часу для цього ще не вистачило). Проте розблокування електорального механізму спадкоємності урядової влади створює інституціональне підґрунтя для просування суспільства шляхом демократії. А. Пшеворський наголошує: «Демократія – це система, за якої партії програють вибори» [133, с. 28]. Ще одним чинником, що дає надію на демократичне майбутнє постреволюційних країн, є орієнтація їх нових урядів на інтеграцію до демократичних міжнародних структур, зокрема – до Європейського Союзу і НАТО, які висувають до країн-кандидатів високі вимоги щодо демократичності урядування і додержання прав людини (у Киргизстані зовнішньополітичні орієнтації постреволюційного періоду ще не чіткі).

Визначаючи демократичний характер посткомуністичних революцій, треба враховувати і їх національне забарвлення. Внаслідок революції Югославія відкинула політику великосербського шовінізму, яка призвела до перманентного конфлікту як із сусідніми державами, так і з національними меншинами всередині країни. Революції в Грузії та Україні стали другим етапом національно-визвольних змагань, який покінчив з владою, котра, заради свого збереження, поступалася національними інтересами, створюючи загрозу для національного суверенітету. В Грузії після «революції троянд» мирним шляхом було відновлено суверенітет центральної влади щодо Аджарії і з'явилася надія на розв'язання абхазької та південно-осетинської проблем. Національний компонент простежується й у киргизькій тюльпановій революції. Отже, за характером посткомуністичні революції варто визначити як національно-демократичні.

Аналіз ситуації, що склалася в Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані напередодні революцій, дозволяє говорити про наступні закономірності процесу революційних перетворень:

По-перше, посткомуністичні революції відбулися переважно в країнах з порівняно м'якими авторитарними режимами (у транзитології вони визначаються як *dictablanca* – білий диктат). Режими Е. Шеварднадзе в Грузії та Л. Кучми в Україні були «найдемократичнішими» на теренах СНД, бо інші мали ще менше елементів демократії. Киргизстан за А. Акаєва розглядався як «острів демократії» в Середній Азії [Див.: 188, с. 301]. Винятком був режим С. Мілошевича, але на час революції він перебував у стані розпаду.

По-друге, посткомуністичні революції, відбулися в країнах, де стався розпад правлячої еліти. Характерно, що чимало лідерів посткомуністичних революцій за попереднього режиму певний час посідали чільні місця в структурах влади. Під час революцій десятки осіб з оточення колишніх президентів перекинулися в табір опозиції. Внаслідок розпаду влада стала нездатною віддати наказ про силове придушення протестних дій, бо у неї бракувало впевненості, що силові структури, в разі переведення конфлікту у збройну площину, не перейдуть на бік народу.

По-третє, в усіх країнах напередодні революцій спостерігався низький рівень життя. До того ж, відбувався вкрай нерівномірний розподіл доходів. Злидений стан переважної більшості населення дискредитував гасло «збереження стабільності», під яким виступала «партія влади».

По-четверте, в усіх чотирьох країнах напередодні революцій відбулася консолідація опозиційних сил демократичної та патріотичної спрямованості (останні далеко не з усіх позицій орієнтуються на стандарти вільного демократичного суспільства). Значну роль відіграло й те, що у Сербії та Грузії народний протест підтримали національні церкви. В Україні всі (1992–1995 рр.) війнах, дистанціювання Чорногорії від Сербії, військова операція НАТО, проведена у відповідь на геноцид албанського населення Косова (1998–1999 рр.), на момент революції призвели до серйозних змін у

політичній свідомості сербів. У Росії подібних чинників поки немає, хоча нездатність вирішити проблему Чечні війсьним шляхом, поширення сепаратистських настроїв у національних республіках (особливо мусульманських), нескінченні терористичні акти поступово починають впливати на свідомість багатьох росіян.

По-п'яте, «кольорові революції» революціями по суті не є, оскільки основи влади вони не змінюють. Вони не ставлять за мету знищення існуючої системи влади, а лише тих, хто стоїть на верхній її сходинці на момент здійснення революції, а реалізується вона тими, хто хотів би цю владу отримати, спираючись на виступи народних мас. Саме ця закономірність зумовлює, на думку Володимира та Віталія Мейтусів, убогість будь-якої «кольорової революції», в результаті якої все повинно «повернутися на круги своя, хоча і в нових декораціях».

Таким чином, посткомуністичні революції, що відбулися в Югославії, Грузії, Україні та Киргизстані, є одним зі способів демократизації посттоталітарних суспільств, у яких трансформаційний процес на певному етапі свого розвитку набув зворотної траєкторії. Ймовірність їх поширення на інші країни залежить від наявності необхідних передумов: ступеня незадоволення народних мас діючою владою, розпаду правлячої еліти та консолідації опозиційних сил. Якщо ж одного з цих чинників немає, то протестні дії влада може придушити силою, або ж опозиція здобуде перемогу збройним шляхом. Посткомуністичні революції не обов'язково будуть, як у випадках, що аналізувалися, «оксамитовими». Немає також впевненості, що вони обов'язково будуть мати демократичний характер. У деяких країнах з мусульманським населенням повалення посткомуністичної влади може спричинити встановлення фундаменталістських режимів. Для мультиетнічних суспільств (особливо для Росії) революційні потрясіння приховують в собі загрозу дезінтеграції.

Проте домінування демократій на міжнародній арені, неспроможність авторитарних режимів вирішувати нагальні проблеми суспільного розвитку,

поступове становлення структур громадської самоорганізації, зміна генерацій (що не може не вплинути на політичну культуру) викликає надію, що процес переходу посткомуністичних суспільств на колію демократичного розвитку триватиме. Успіхи постреволюційних країн у вирішенні нагальних соціально-політичних та соціально-економічних проблем спроможні стати дієвим чинником його прискорення. Коли та в якій спосіб конкретна країна перейде на шлях демократичного розвитку, залежить від розвитку соціально-політичної ситуації.

Таким чином, дослідження кольорових революцій як механізмів трансформації сучасних політичних режимів дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, сучасна політична теорія в якості механізму зміни політичного режиму визнає два способи – реформу та революцію з усіма їх різновидами, однак, віддаючи перевагу саме реформам та ненасильницьким засобам проведення політичних змін, що викликано розвитком політичного процесу, свідомості громадян та розвитком суспільно-політичної думки.

По-друге, транзитологія як окремий напрямок політологічних досліджень пропонує термін «демократичний перехід» для визначення тих змін, що відбуваються в країнах пострадянського простору. Термін перехід поєднує революційні завдання (замінити один суспільний чи політичний лад на інший) з еволюційними методами їх досягнення.

По-третє, у транзитології розрізняють два типи переходу – радикальний та поміркований. Радикальним шляхом перехід відбувався в країнах, де стара еліта повністю втратила легітимність та зреклася влади, або зміна влади відбулася насильницьким шляхом. Поміркований тип переходу передбачає перемогу опозиції на виборах, яка або веде переговори зі старою елітою щодо шляхів і методів здійснення реформ, або припускає проникнення представників старої еліти до владних структур. Останній шлях досить тривалий і, як довела практика, часто призводить до відхилення й зупинки

процесів демократизації. Саме цим шляхом розвивалися події в Україні та більшості пострадянських країн після 1991 року.

По-четверте, в межах транзитології та концепції «демократичного переходу» поняття «революція» зазнало змін та отримало нових ознак. Оновлене тлумачення терміну «революція», викликане особливістю завдань та контекстів такого роду змін в країнах пострадянського простору призвело до появи терміну «оксамитова революція», під яким розуміється один зі способів повалення комуністичних режимів: поступових реформ, насильницького усунення старої влади через народне повстання; розпаду комуністичних імперій та шляхом «оксамитових революцій».

По-п'яте, особливістю «оксамитових революцій» було те, що комуністів примусили відмовитися від монополії на владу та погодитися провести вільні конкурентні вибори під тиском масових протестів мирного характеру, отже, докорінна зміна політичного режиму відбувається без застосування збройного насильства. Можна визначити наступні закономірності їх протікання: відбулися переважно в країнах з порівняно м'якими авторитарними режимами, де стався розпад правлячої еліти. В усіх країнах напередодні революцій спостерігався низький рівень життя та напередодні революцій відбулася консолідація опозиційних сил демократичної та патріотичної спрямованості.

По-шосте, політичні трансформації в країнах пострадянського простору є прикладом дії «оксамитових революцій», однак мають національну специфіку, що призвело до їх виокремлення в межах транзитології під назвою «кольорові революції». На відміну від «оксамитових», «кольорові революції» мають свої ознаки: ненасильницький характер з мінімальною кількістю жертв, коли боротьба ведеться психологічною, соціальною, економічною та політичною зброєю, що застосовується населенням та суспільними інститутами; здійснюються великими масами народу, організованого в масові рухи в боротьбі з владою; ґрунтуються на сформованому апогеї невдоволеності мас і потрібен лише

детонатор, щоб відбувся соціальний вибух, в якості якого можуть слугувати вибори.

По-сьоме, «кольорові революції» революціями по суті не є, оскільки основи влади вони не змінюють. Вони не ставлять за мету знищення існуючої системи влади, а лише тих, хто стоїть на верхній її сходинці на момент здійснення революції, а реалізується вона тими, хто хотів би цю владу отримати, спираючись на виступи народних мас. Саме ця закономірність зумовлює убогість будь-якої «кольорової революції», в результаті якої все повинно повернутися на круги своя, хоча і в нових декораціях.

По-восьме, кольорові революції мають суттєву новизну як механізм зміни політичного режиму, виступаючи як сучасна технологія зміни влади, політична вистава, а не як класична політична революція. Мова йде про важливе зрушення в культурі, нові методи маніпуляції свідомістю людей, що забезпечують настільки надійний контроль за поведінкою мас, що за допомогою натовпу можна провести революцію.

3.3. Перспективи подальшого застосування революцій в сучасному політичному процесі.

Будь-якому історично сформованому суспільству завжди був притаманний шлях революцій, особливо в ті переламні моменти, коли створювалися необхідні передумови революційної ситуації, про що йшлося раніше. Чи зменшилася кількість революцій в більш цивілізованому суспільстві, в якому ми живемо, де сформовані певні правила гри, що повинні відповідати інтересам суспільства, ті правила, що стали висновками з уроків попередніх революцій? Як, виявляється революцій не поменшало, змінився їх зміст.

У сучасній теорії прийнято виділяти ряд чинників, притаманних революції. Серед цих чинників не усі можуть бути застосовані до нашої

дійсності. Можна виділити наступні теорії революцій, які мають актуальність для сучасних реалій нашого суспільства. Згідно марксистської теорії, головною причиною революції виступає глибоке незадоволення суспільства існуючим соціально-економічним ладом. У теорії елітології головною причиною революції вважають ситуацію, коли процес циркуляції оновлення еліт не працює. У теорії модернізації головним чинником революції розглядають стан суспільства, коли його політичні запити не відповідають політичним реаліям.

Всі ці теорії розкривають передумови революцій, проте те, що ми звикли називати революціями в класичному вигляді з бурхливими кровопролитними подіями, жертвами, силовими засобами захоплення та утримання влади, що мають на меті корінний переворот системи влади, здається, відійшли в історію. Натомість прийшли так звані революції переходу, які отримали назву «оксамитових», характерною рисою яких є ненасильницький характер дій. На нашу думку, що збігається з думкою багатьох сучасних дослідників, їх не слід вважати революціями, а лише суспільною зміною, засобом трансформації сучасних політичних режимів у процесі демократичного переходу.

Усі класичні визначення соціальної революції містять один або декілька параметрів, по яких «кольорові події» не дотягують до рівня «справжніх», або великих революцій, - англійської, французької, російської 1917 року. Як правило, великі революції асоціюються з чотирма основними якостями: 1) радикальністю політичних соціальних і економічних змін; 2) насиллям 3) масовістю; 4) стихійністю. «Кольоровим революціям» властива лише одна з приведених рис – масовість.

Тож, якщо практика не вписується в теорію, чи не прийшов час коригувати теорію? Саме по цьому шляху пішли російські експерти І. Стародубровская і В. Мау, запропонувавши визначення революції, в якому зміст змін є істотно важливішим параметром, ніж форма. Приміром, вони відкинули насильство в якості обов'язкового атрибуту революції і

переконливо довели, що горбачовсько-ельцинсько-путінський період розвитку Росії є революцією. В той же час їх позиція виключає характеристику «кольорових революцій» як самостійних подій у відриві від попередніх революційних процесів радянського і пострадянського періодів.

Проте існують і протилежні думки, так зокрема, Брюс Акерман стверджує, що недоречно наполягати, щоб революцією називались лише ті події, які ведуть «до абсолютної зміни існуючих засад». На його думку, революцією слід вважати «увінчані успіхом зусилля, оперті на колективній і свідомій мобілізації, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя». «Якщо велика кількість людей з глибокою серйозністю беруться за здійснення революційної політики, то така трансформація політичної свідомості є виразною ознакою революційної дійсності, незалежно від здатності політичної системи трансформувати той чи інший вид соціальних відносин» [181, с. 156].

Тож виходить, що незалежно від того як ми називаємо ці суспільні зміни - революцією чи переходом, вони виступають реальною загрозою будь-якому недемократичному режиму.

Процеси трансформації завжди супроводжуються суперечностями: історичними, між старими та новими цінностями. Революції – спосіб різко розв'язати ці суперечності хоча б на короткий термін з метою закладення основ нового політичного порядку. Трансформація політичних систем Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ ст., як вже зазначалося раніше, супроводжувалася масовими акціями, мобілізацією населення, загрозою застосування сили. Ключову роль у трансформації політичної системи зіграв міжнародний фактор – підтримка Західної Європи. Ці зміни супроводжувалися змінами у свідомості громадян, зокрема, йдеться про інструментальну цінність демократії та ринкової економіки, зростання громадянського служіння, прагнення добробуту. Разом з тим існує ряд пересторог, адже насилля було умовним, не було краху інститутів політичної

системи, за винятком Румунії, всюди мали місце круглі столи для пошуку порозуміння.

Все це ще раз підтверджує, що революції цього періоду були поворотним моментом для багатьох держав у переході до демократії, відкривши шлях для політичних та економічних перетворень. Проте злам попередніх соціальних та політичних інститутів, на думку А. Колодій, став наслідком цих виступів, що підтверджує їх революційний характер.

Не варто відкидати і контекст інформаційного суспільства щодо розгортання оксамитових революцій «зміни в суспільній організації, використання ЗМІ, можливість формування громадської думки за кордоном сприяла мирному перебігу подій. Громадянські ініціативи у державах на підготовчому етапі були головно спрямовані на захоплення ЗМІ. Тому, є сенс аби називати ці революції «актами інформаційного суспільства», наголошує українська дослідниця О. Дацаківська [Див.: 40, с. 101].

Таким чином, скільки буде існувати невдоволеність населення існуючою владою чи методами її здійснення, необхідність приходу до влади нових людей, творення нових інститутів, стільки й буде назрівати загроза революції, тільки питання в тому наскільки її характер буде радикальним?

Соціально-економічна і політична системи багатьох пострадянських держав (Росія, Білорусь, Казахстан) викликають почуття незадоволення у значної частини суспільства. Наскільки в них прозорий механізм циркуляції владної еліти, говорити не доводиться. Проте чи здатні ці проблеми привести до революційного руху в цих країнах, чи в тих де «кольорові революції» вже відбулися, а протиріччя залишилися? Так, протестні акції спостерігаються, час від часу. Але ця ситуація навряд чи приведе до революційного руху мас. У цьому питанні не можна не погодитися з російським політологом М. Урновим, який вважає, що пострадянське суспільство, на відміну від західного, виходить на широкомасштабні протестні акції не тоді, коли живеться погано, а коли починають відбуватися поліпшення.

В той же час, не можна вважати, що масовий революційний протест в цих країнах практично виключений. Як показує історія революційні рухи мас у більшості своїй не розгорталася спонтанно, а відбувалися при активній організаційній підтримці деяких сторін. У цьому світлі симптоматично звучить вислів В. Леніна про те, що для успіху революції потрібно три речі: організація, організація і ще раз організація. Недавній досвід Близького Сходу показує, що розгортання революційного руху мас цілком можливо за наявності організаційного поштовху.

Політологи відмічають необхідність опори президента на цивільну участь для зміцнення своїх позицій глави держави. Ця необхідність продиктована в першу чергу тим, що політична система вищезазначених країн замкнута на президенті і побудована під нього. В цих умовах голові держави не завадило б здійснити кроки, які забезпечать не лише безболісну передачу верховної влади, але і також створять міцний фундамент для побудови нової конфігурації політичної системи, коли вона функціонуватиме згідно з цивілізованими правилами гри. Оскільки, як показує теорія і практика, надмірне дистанціювання влади від формальних, неформальних і інституціональних правил політичного процесу зрештою призводить до падіння авторитарних режимів.

Проте авторитарний шлях консолідації режиму в пострадянському Казахстані частково пояснюється необхідністю вирішити завдання політичної модернізації, що не завершилася в радянський період. Йдеться, передусім, про такі завдання як консолідація казахської нації і затвердження національної держави. Наслідуючи положення Д. Растоу, який єдиною попередньою умовою установи демократії вважав наявність єдності нації, можна стверджувати що без рішення вищезгаданих завдань говорити навіть про передумови до формування демократичного режиму в Казахстані, щонайменше, передчасно.

Казахський політолог Р. Ікбаєв вважає, «якщо на сучасному етапі Н. Назарбаєв, маючи свій авторитет і безумовну легітимність, стримує

боротьбу фрагментованих еліт за принципом «нав'язаного консенсусу», то його відхід обіцяє розпад нестійкому «співтовариству еліт» і початок відкритого протистояння між елітними кланами» [54, с. 18].

На думку Т. Маміраімова, для Казахстану «... революцією, виходячи їх суспільно-політичній ситуації, що склалася, можна вважати корінний перегляд формату взаємин між владою і бізнесом, власністю. Очевидно, саме такий розворот подій можна розглядати революцією для наших умов, оскільки розвиток усієї нашої країни в цілому визначається характером взаємин нашої влади і власності» [97]. Найбільш кращим і легітимним майданчиком підвищення прозорості політичного процесу може стати парламент. За тієї умови, якщо підвищаться його контрольні функції за урядом. У цьому полягає одно з головних умов життєздатності політичного капіталізму.

Світова політична історія показала ефективність парламенту в якості майданчика діалогу елітаріїв по основних шляхах розвитку країни. Так елітарії, в першу чергу, країн Західної Європи забезпечили себе від несподіваних внутрішньоелітних ексцесів і зіткнень інтересів. «Специфіка нашої політичної системи така, що її політичні інститути сильно персоніфіковані. Інакше кажучи, ув'язуються в політичній свідомості громадян з керівниками політичних інститутів. Колективні ж інститути, такі як парламент виступають більшою мірою як необхідний елемент законодавчого оформлення, легітимації діяльності влади», що вимагає «кардинального переформатування соціально-економічної і суспільно-політичної систем нашої країни» та допоможе уникнути негативній трансформації такого роду клієнтарно-патронажних зв'язків. Проте, є надія на те, що Н. Назарбаєв, все ж таки, «усвідомлює необхідність розширення цивільної участі в політичному процесі Казахстану за допомогою проведення революційної реформи згори» [97].

В політичній думці щодо «революції згори» існує безліч пересторог, які її обтяжують. Так, за відсутності або недоліку гласності і демократії – зверху

часто видніше, в чому полягає широко зрозумілий інтерес правлячої меншості. Звідси виникнення опору апарату і «реакціонерів-багатіїв» навіть тим реформам, що врешті-решт проводяться в порятунок цих недалекоглядних людей. Нерідко робляться спроби ззовні демократичного обмеження «ініціативи згори» активною співучастю середньої ланки: прихована форма консервативної реакції, бо під час революції згори - верхні краще за середніх.

Не менш різноманітні форми подолання цього опору: прямі розправи, залякування бюрократії внутрішньою і зовнішньою небезпекою, опора на маси, створення апарату, паралельного старому. Звідси, на думку Н. Ейдельмана, «революція згори» «по своїй природі сполучає досить рішучу ломку (необхідну, зокрема, через відсутність або недоліку гнучких, пластичних механізмів), а також складне маневрування, «галаси», потрібні для нормального некатастрофічного руху зверху вниз», тривалість таких революцій нерідко сягає 10-20 років, впродовж порівняно короткого часу призводячи до чималих, проте недостатньо гарантованих змін, подальші відливів, «контрреволюції» рідко, проте, «зводять до нуля попередній результат; отже новий підйом починається вже на іншому рубежі, чим попередній» [177, с. 173-176].

Найбільш надійна основа під корінними реформами згори - їх постійне продовження, розширення, створення більш менш надійних систем зворотного зв'язку (ринок, гласність, демократія), що дозволяють ефективно координувати політику і життя. У цих процесах величезну часто недооцінювану роль грає прогресивна інтелігенція, чия позиція дуже багато що визначає в ході перетворень – їх успіхи, історичні межі. У разі невдачі, якщо справи не сприятимуть «вільному розвитку просвіти», країна, на думку Н. Ейдельмана, «приречена на безповоротні зміни, після яких, пройшовши через тяжкі смуги криз, величезні жертви, їй все одно доведеться заводити систему зворотного зв'язку - ринок і демократію» [177, с. 176].

Повертаючись до минулого та вірогідного, на думку науковців, майбутнього «кольорових революцій» на пострадянському просторі слід пригадати їх найголовніший аспект – ненасильницький характер. Це основний пункт, по якому вони виходять за рамки класичної теорії. Враховуючи значущість інформації і розвиненість PR-технологій ненасильництво сьогодні стало не просто позитивною рисою політичного процесу, але й ефективним прийомом, що дозволяє рішуче скорочувати витрати революції.

Насильство було єдиним способом нелегального захоплення влади в традиційному суспільстві. У наш час – в період постмодерну – насильство перетворилося на прояв слабкості, оскільки реальна влада залежить від ефективності управління свідомістю. Головним завданням революціонерів стало не фізичне усунення представника влади, а руйнування його культурної гегемонії, на що вказував ще Антоніо Грамши у своїх знаменитих «Тюремних зошитах».

Тож, ще раз наголошуємо на тому, що «кольорові революції» самі по собі вони революціями не є: по-перше, тому, що не привели до яких-небудь фундаментальних змін в соціальному, політичному або економічному житті своїх країн, «правила гри» залишилися колишніми, просто помінялися дійові особи; по-друге, події «кольорових революцій» не носили стихійного і непередбачуваного характеру, навпаки, вони були ретельно сплановані і організовані, навіть їх масовість дуже умовна в тому сенсі, що протест знизу не носив змістовного характеру боротьби «низів» проти «верхів», люди на вулицях не мали власної програми, але виступали важелем тиску одного угруповання еліти на інше; по-третє, – ці революції взагалі не були самостійними історичними процесами, але були продовженням російської революції XX століття [Див.: 155, с. 42-44].

Отже, їх революційний сенс полягає не у власній значущості, а у величезному культурно-цивілізаційному вкладі в революційний процес пострадянської трансформації. Головне – вони є спробами перегляду

цивілізаційної приналежності пострадянських держав в сенсі їх геополітичної орієнтації. Так, наприклад, якщо при Е. Шеварднадзе і Л. Кучмі обидві країни (Грузія та Україна) грали у багатовекторність, то після «революцій» вони встали на виразно антиросійський зовнішньополітичний курс. Більше нічого не змінилося – ті ж норми, ті ж клани, ті ж проблеми, та ж корупція. Висновок очевидний – «кольорові революції» здійснювалися саме заради зовнішньої політики, а точніше заради остаточного розвороту цих країн убік від цивілізаційного простору Росії.

У цих умовах активна робота Заходу в період «кольорових революцій» була орієнтована передусім на те, щоб стимулювати «правильний» вибір населення в країнах СНД і, тим самим гарантувати безповоротність геополітичних і геоекономічних перетворень в Євразії. Ідея геополітичного плюралізму на пострадянському просторі була висунена як інструмент розширення американського впливу в Євразії, де присутність Сполучених Штатів неможлива без щирої підтримки з боку влади і населення пострадянських держав. Домінування у сучасному світі тримається не на примусі і силі, а на культурній гегемонії, на інформаційному контролі.

Кращий спосіб для США зробити пострадянські держави своїми союзниками, на думку російського дослідника Ф. А. Казіна, їх ідеологічна і світоглядна інтеграція у свою систему. Звідси ненасильницькі політтехнології як форма мирної «революції» ідейно-ціннісна експансія через орієнтовані на захід еліти, цінності як основний "бренд" Заходу, пропонований пострадянським лідерам в якості засобу контролю над їх розколотими суспільствами [Див.: 66].

Проте, на думку російських політологів, «кольорові революції» були спробою здійснення завершального культурно-цивілізаційного етапу російської революції к. ХХ – поч. ХХІ століття. Зміни 90-х років привели до розпаду російської цивілізації в політико-економічному сенсі, а відповідні революції повинні були логічно закінчити цей процес на ідейно-ціннісному рівні. Зараз очевидно, що ця стратегія повною мірою не здійснилася.

В Україні стався розпад «помаранчевої» коаліції, на парламентських виборах перемогла партія регіонів, у суспільстві переважає різко опозиційне відношення до вступу до НАТО – усе це і створило потребу в проведенні «другої помаранчевої революції». Найголовнішим фактором цих революцій, зокрема для Росії, є її поступове ідейно-політичне одужання. Саме київський Майдан змусив Росію інтелектуально стрепенутися і приступити до активних пошуків ідейних основ культурного і політичного самозбереження.

Цікавим для подальшого прогнозування революцій кольорового типу є врахування факту того, що за успішними «кольоровими революціями» в Грузії і на Україні слідувала менш вдала спроба в Киргизії, а потім серія провалів – в Узбекистані, Казахстані, Азербайджані і Білорусі. Залишається відкритим питання чому в одних країнах сценарії були реалізовані, а в інших ні?

В наукових колах зустрічається багато пояснень, які можна звести до висновку, що долю «кольорових революцій» визначають не стільки структурні, скільки інші чинники. Мало значення багато що: наявність опозиційно налагодженої більшості в певному регіоні країни, участь зарубіжних спонсорів, ступінь лояльності бюрократії до лідера режиму, позиція спецслужб, ЗМІ і великого бізнесу, харизматичність лідерів, соціально-економічна кон'юнктура і інші обставини, аж до погодних умов, і потужності підсилювачів звуку на площах. Тобто головним був конкретно-історичний контекст, який можна аналізувати, «розкладаючи по полицях» механізми управління масами.

Поза сумнівом, що в основу «кольорових» сценаріїв лягли постмодерністські принципи. Багато експертів пояснюють їх успіх саме тим, що повалена влада, залишившись в епосі модерну, не змогла протистояти опозиції на полі нових методик. Технології впливу на масову свідомість паралізували волю і розум не лише натовпів на площах, але і чиновників в кабінетах. Віртуальна реальність подій, в якій перемішувалися вигадка і дійсність, правда і брехня, справжня політика і театр, проникала у свідомість

усіх учасників. Площі і вулиці міст стали підмостками, демонстранти – акторами, а телеглядачі всього світу – спостерігачами захоплюючого видовища, що розгорталося усупереч усім аргументам раціональності.

Проте, на думку Ф. Казіна, постмодерн в політиці має межі. Провал «революційних» сценаріїв в цілій низці країн СНД підказує, що не всяка реальність і не завжди легко конструюється. Постмодерн виступає не як загальна матриця того, що відбувається, а усього лише як політтехнологічний інструмент, ефективність якого визначається об'єктивними умовами, що склалися в суспільстві, особистими якостями менеджерів перевороту. За своїм змістом постмодерн не може бути основою «революційної дії», бо для того, щоб виводити людей на вулиці, сенси мають бути однозначні, лідери авторитетні, гасла конкретні, завдання зрозумілі. Усе перераховане постмодерн «висміює», вважаючи анахронічними пережитками традиційного мислення, – цінності скороминущі, ідеали несерйозні, сенси дискусійні, істини немає [Див.: 66].

З цього очевидний висновок, історична перемога постмодерну у сфері світогляду є такою тільки для тих, хто в неї вірить. «Помаранчеві» перемогли там, де встигли застати владу зненацька. Потім їх опоненти знайшли цілком модерністські способи протидії, і «вистави» перестали працювати. Швидкий зліт і падіння «помаранчевого» методу не випадкові. Вони пов'язані з тим, що «постмодерн проник лише у форму «протесту», але не в його суть, яка для еліти залишилася модерністською, а для народу – традиційною» [66].

Таким чином, ми підійшли до найактуальнішого для сьогодення питання то все ж таки буде кольорова революція в Росії чи вона продовжується, як вважає Ф. Казін? З його точки зору, система цінностей російського суспільства заснована на вірі в наявність абсолютної точки відліку для оцінки будь-якого вчинку або думки, саме тому в Росії позиції постмодерну хиткі, росте авторитет церкви, простір духовної анархії скорочується.

«Помаранчевий» урок навчив не лише тому, що окрім адміністративного ресурсу і грошей, є інші способи дії на політичний процес, але і набагато важливішої речі: технології без ідеології порожні, а сила ідеології визначається мірою актуальності відповідних цінностей і принципів для реального життя суспільства. Розуміння цієї обставини змусило багатьох видатних представників російської політичної і інтелектуальної еліти політичного класу серйозно зайнятися концептуальними розробками сучасної російської ідеї. Обравши ці принципи в якості основи державної ідеології і втіливши їх в життя в своїй політиці, «російська влада отримає щонайпотужніший ресурс – довіру і підтримку населення власної країни. Зовнішньополітичні технології в цьому випадку спиратимуться на потужний соціальний фундамент. Це дозволить російській цивілізації дати адекватну відповідь на «кольоровий виклик», зберегти свою ідентичність і, тим самим, «забезпечити собі гідне місце в діалозі цивілізацій який складе основу світової політики майбутнього» [66].

Іншої точки зору відомий російський дослідник С. Кара-Мурза, який в своїх чисельних працях, присвячених кольоровим революціям та «помаранчевій» в Україні зокрема, виводить абстрактну технологічну схему «помаранчевої революції», перевіряючи та застосовуючи її щодо російських реалій. Автор зауважує, що деталі і наповнення її можуть мінятися, але «скелет» застосовується в різних конкретних ситуаціях.

Технології маніпуляції свідомістю дуже ефективні, вони можуть за декілька місяців створити чарівний образ майбутнього президента майже ні з чого, проте це важко зробити з незнайомою раніше людям людиною. Звідси перша вимога до «матеріалу» - відбір ведеться зі списку досить відомих людей.

Відомий російський політолог Р. Шайхутдинов вказує на особливо цінні риси, які враховуються при відборі кандидата: «Спершу відбирається опозиційна фігура, так чи інакше близька до образу думок американцям і внутрішньо чужа звичаям влади, що практикуються на деякій території. Ця

людина має бути прихильна демократичним цінностям і ідеалам свободи» [171]. Відбір такої кандидатури ведеться і в РФ. Називаються різні імена (Касьянов, Rogozin, Ілларіонов, Ходорковський та ін.), але на думку С. Кара-Мурзи не виключено, що це робиться для маскуванню. Проте якимось боком персони, що вивчаються, у виставу втягнуті будуть. А далі вже робота для працівників по створенню іміджів і телебачення.

Другий елемент технології – створення територіального анклав. Р. Шайхутдинов формулює це завдання так: «Усередині країни формується територія, де опозиційний кандидат отримує безумовну підтримку; вона стає плацдармом для оголошення і розширення влади опозицією. В Україні такими територіями стали Західні області та Київ, в Грузії – скоріше всього Тбілісі. Тут влада обраного президента заздалегідь не визнається» [170].

Третє завдання - впровадження в масову свідомість і закріплення там декількох простих стереотипів, що відповідають формулі непорушної істини: «вороги проти наших». Це загальне правило усіх революцій. Наприклад, в Україні – «народ проти злочинної влади» (2004). Поки що в РФ розробляється ця формула в її відносно м'яких варіантах (наприклад, «народ проти корумпованої бюрократії»). Після того, як образ колективного ворога народу створений, впродовж деякого часу робиться «первинний підігрів ситуації». Підбирається «доказова база», яка завдяки ЗМІ збуджує емоції.

На цьому етапі вирішується важливе завдання – встановлення інтерпретаційної диктатури. Має бути чутний тільки голос «народного гніву», голос обвинувача. Для зміцнення «влади слів» людей привчають до новомови, на якій можуть бути сформульовані тільки ті думки, які відповідають заданій формулі «істини». Сутичка за інтерпретаційну владу – важливий етап «помаранчевої» революції, і вона регулярно програється пострадянською владою, як програвалася радянській. Якщо інтерпретаційна диктатура встановлена, то «помаранчеві» отримують можливість взагалі вийти з діалогу з опонентом. У разі, якщо ворог – це діюча влада, неможливою стає і будь-яка форма самоототожнення з владою, що є

психологічною основою внутрішньої легітимності будь-якого політичного режиму [Див.: 67, с. 114].

Наступний етап - створення і енергійне впровадження зовнішньої ознаки «наших» (троянди і прапор з хрестами – в Грузії, «помаранчеве» - на Україні, помітні художні символи). Для об'єднання «наших» у свідомість впроваджується образ «неминучої перемоги». Нагнітається очікування звільнення, неминучого і радісного переродження усього суспільства «відразу ж після перемоги». Усе це разом переводить натовп в режим керованого колективного збудження. Потім відбувається «миттєвий і масовий вибух обурення, що переростає в масове натхнення, в загальну ейфорію людей, яких доки не більшість, але – виявляється – дуже багато! Колосальний ефект раптового масового взаємопізнання перетворює доки ще меншість в переможний, агресивний і владний натовп» [179].

На думку С. Кара-Мурзи, важливою умовою для досягнення цієї порогової точки – завчасне створення загального, неначе природного переконання, що влада не має права присікти це «свято пригнічених» насильницьким відновленням порядку. Таким чином, «народу» надають можливість ескалації тиску на владу аж до захоплення будівель, що є символічними об'єктами держави і влади. Що стосується динаміки дій «помаранчевих» революціонерів, то починається усе з «мирного протесту» проти порушень закону про вибори, фальсифікацій при підрахунку голосів, використання «адміністративного ресурсу», збираються мітинги - на цілком законних підставах. Проте потім збуджений і згуртований натовп закликають до порушення «в ім'я свободи» другорядних положень закону - до оголошення мітингу безстроковим, початку голодування, облаштування палаткового табору.

Тут – розрив безперервності, момент вибору для влади. Наслідуючи закон, вони повинні витіснити мітингуючих з площі і розігнати мітинг, незалежно від його гасел. Якщо влада цього не робить, то втрачає підстави для застосування сили при подальшій, крок за кроком ескалації беззаконня.

Натовп відразу розростається і створює нові і нові «рубезжі оборони», прорив яких стає все важче і важче – встановлюються намети, підтягуються польові кухні, тощо.

Наступним кроком стає створення нестерпних умов для роботи державних органів. Це зображується як боротьба за демократію. «На тлі цього поетапного розвитку подій так само поетапно розігрується вистава з «невизнанням підсумків голосування». Це нова виборча технологія, при якій внутрішнє питання народного волевиявлення перетворюється на питання зовнішнього визнання результатів виборів, в «всесвітнє» голосування за те, кому бути президентом України, Сербії, Грузії. Світовий «центр сили», на який орієнтовані і революціонери і влада, заздалегідь оголошує про те, який результат буде визнаний законним» [67, с. 116].

Таким чином, громадян практично позбавляють права вибору, але цей факт доки ще приховують декораціями демократичних процедур. Якщо ж виникає непередбачена протидія (наприклад, з боку великих соціальних груп, як це і сталося на Україні) те невизнання підсумків голосування представляють як боротьбу з «державним переворотом», здійсненим бандою при владі. Для цього і потрібна підтримка потужних агентів впливу, їх притягають з-за кордону, передусім, з боку тих сил, які і уповноважені легітимувати зміну влади.

Усі перераховані етапи, на думку С. Кара-Мурзи, є необхідними структурними елементами технології «помаранчевих» революцій, що проводяться у момент виборів. Досвід показує, що справа не обходиться і без використання «силових прийомів», іноді і вождів революції, що виходять з-під контролю. Інтенсивність застосування сили варіює в широких межах і, теоретично, може бути зведена майже до нуля, «класична чиста модель «помаранчевої» революції дійсно в межі є ненасильницькою» [67, с. 117].

Стосовно ризику «оксамитового» перевороту в РФ С. Кара-Мурза вважає, що ««помаранчеві куратори» ні за що не дозволять ні нинішній владі, ні своїм підопічним влаштувати такий ризикований експеримент – віддати в

РФ на пару місяців владу патріотичному уряду. Занадто великий ризик. Вони дуже обпеклися із Сталіним і такої помилки більше не повторять. Ми підемо іншим шляхом» [67, с. 205].

Р. Шайхутдинов відноситься до тих небагатьох аналітиків, які вказують на вірогідність іншої траєкторії: «Один з можливих сценаріїв для Росії – не планомірно-систематична революція з одним лідером, а революція «клаптикова», з декількома лідерами, які можуть навіть і не домовлятися між собою. У Росії швидше за все станеться декілька «кольорових революцій» – проісламської, сибірської, прозахідної, далекосхідної, внаслідок чого Росія може не лише втратити істотні території, але і розпастися на частини» [170]. Автор пропонує виявляти головні уразливі точки в легітимності владної конструкції, що виникла після 1999 р., оскільки починається другий раунд розсипу вже рихлого, слабо пов'язаного загальним культурним ядром «російського народу». У різних вимірах відбувається його розподіл на багато «малих народів» пов'язаних своєю новою солідарністю – і легітимність загальної влади розтаскується.

На думку Д. Юр'єва, зародки «помаранчевої інфраструктури» в РФ вже існують, оскільки заблоковані канали нормальної взаємодії влади і суспільства. Так званий контроль за ЗМІ не вирішує ніяких політичних завдань взагалі – заблокувати інтернет неможливо, а саме там «зараз вариться первинний бульйон майбутньої «формули істини» наших помаранчевих. А головне – влада практично відмовилася від осмислених зв'язків з громадськістю».

Незважаючи на це, «поки що у Росії продовжує діяти імунітет на помаранчеву епідемію. Пройшовши через ейфорію демократичної революції 1991 р., озлоблення комуністичного путчу 1993 р. і чергу, що не викликають довіри президентських, парламентських і губернаторських виборів, народ Росії зумів перейти в «постдемократичну» фазу, вичерпавши ілюзії, які дозволяють перетворювати «демократію і свободу» на фетиш.

Український дослідник О. Романюк вважає, що у Росії та Казахстані експлуатація багатих природних ресурсів дозволяє підтримувати рівень життя пересічних громадян на трохи вищому рівні, ніж у країнах, де відбулися революції. Можливість якось зводити кінці з кінцями на тлі бідніших сусідів продукує в масовій свідомості застереження щодо участі в антиурядових акціях. Можливість перемоги опозиційних сил зумовлена їх консолідацією, але у більшості пострадянських країн з недемократичними режимами вона відбувається дуже повільно. До того ж, демократична опозиція має порівняно невисокий рівень впливу на суспільство. В Узбекистані, Таджикистані та Туркменістані повалення теперішніх режимів може призвести до захоплення влади ісламськими фундаменталістами, що погіршить перспективи демократизації.

Тому, на нашу думку, проблематичною є імовірність підтримки антиурядових дій у цих країнах з боку західних демократій. Поширенню ж демократії могла би сприяти демократизація Росії, яка, заради збереження панівного статусу на пострадянському просторі, підтримує недемократичні режими. Але серйозною перешкодою цьому є імперська ментальність переважної частини її населення, що обумовлює орієнтацію на сильну одноосібну владу і реваншистські настрої. За своєю ментальністю росіяни більше нагадують сербів, бо обидва етноси посідали чільне місце в колишніх імперських утвореннях.

Однак військові поразки режиму С. Мілошевича в хорватській та боснійських війнах, дистанціювання Чорногорії від Сербії, військова операція НАТО, проведена у відповідь на геноцид албанського населення Косова (1998–1999 рр.), на момент революції призвели до серйозних змін у політичній свідомості сербів. У Росії подібних чинників поки немає, хоча нездатність вирішити проблему Чечні воєнним шляхом, поширення сепаратистських настроїв у національних республіках (особливо мусульманських), нескінченні терористичні акти поступово починають впливати на свідомість багатьох росіян.

О. Романюк вважає, що ймовірність їх поширення на інші країни залежить від наявності необхідних передумов: ступеня незадоволення народних мас чинною владою, розпаду правлячої еліти та консолідації опозиційних сил. Якщо ж одного з цих чинників немає, то протестні дії влада може придушити силою, або ж опозиція здобуде перемогу збройним шляхом. Посткомуністичні революції не обов'язково будуть, як у випадках, що аналізувалися, «оксамитовими».

Немає також впевненості, що вони обов'язково будуть мати демократичний характер. У деяких країнах з мусульманським населенням повалення посткомуністичної влади може спричинити встановлення фундаменталістських режимів. Для мультиетнічних суспільств (особливо для Росії) революційні потрясіння приховують в собі загрозу дезінтеграції [Див.: 142, с. 245- 247].

Отже, аналіз перспектив подальшого застосування революцій як механізму зміни політичного процесу в політичній практиці сучасних держав дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, процес демократизації в країнах сучасного світу ще не закінчився, а тому революція як спосіб та механізм демократичного переходу залишається актуальним та працюючим механізмом політичних трансформацій.

По-друге, оксамитовий, тобто ненасильницький спосіб політичних трансформацій перетворює сучасну революцію на дієвий механізм зміни політичного режиму, оскільки повертає революцію в її первинне значення – як перевороту у свідомості, природних речах тощо. Саме ця ознака масштабності змін актуалізує революцію та робить її більш бажаною в сучасному суспільстві, тоді як повільні за змістом еволюційні реформи бачаться лише як модернізація старого, втратившого актуальність та дієвість режиму.

По-третє, в умовах глибинної кризи соціально-економічного та політичного життя світового рівня революція як спосіб докорінних змін,

пов'язаних не просто зі зміною політичної влади та політичного процесу, а зміни всього соціально-культурного контексту та свідомості людей, значно актуалізує революцію, визнаючи її як бажаний вектор змін політичного процесу та всього способу життя.

По-четверте, як свідчить політична практика багатьох країн світу, зокрема й країн Близького Сходу, революція залишається дієвим механізмом зміни влади в державі, заміни авторитарних та тоталітарних політичних режимів на демократичні, при цьому ненасильницький спосіб часто поступається насильницьким (Єгипет).

По-п'яте, кольорові революції як ознака країн пострадянського простору також залишаються актуальними для багатьох новоутворених країн, зокрема в Росії, Казахстані та в Україні. Головною особливістю даних країн є відношення до можливих революцій як до політичних технологій, механізмом зміни влади в державі, де головним місцем подій стають вибори.

По-шосте, можливість та актуальність кольорових революцій в країнах пострадянського простору визначається гальмуванням процесу демократизації суспільства, коли грамшианська революція з характерним зниженням авторитету домінуючого владного культурного контексту перебуває на піку активності, а застосування та поширення сучасних способів комунікації та впливу на свідомість людей, формують сприятливі умови для вибуху соціальних невдоволень. Наявність харизматичних лідерів та бажання певної групи людей отримати владу підсилюють можливості застосування саме революції як механізму зміни політичної влади в суспільстві.

По-сьоме, для запобігання вибуху нових кольорових революцій сучасна політична теорія пропонує посилювати роль парламенту як майданчика для обміну ідеями, для представництва інтересів всіх прошарків суспільства та як послаблення впливу опозиції на свідомість людей шляхом залучення її до процесу прийняття політичних рішень. Ще одним напрямком в даному аспекті є забезпечення прозорості та відкритості інституту виборів в державі,

уникнення можливості їх використання як детонатора політичних невдоволень.

Висновки до розділу

Дослідження місця та ролі «кольорових» революцій в політичному процесі сучасних пострадянських країн дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, термін «революція» в межах сучасної політичної теорії зазнав значних змін, викликаних протіканням демократичних перетворень в сучасних країнах. На відміну від класичного розуміння революції як соціальної масштабної події, що призводить до корінних змін в суспільстві, сучасна політологія під революцією розуміє ненасильницькі дії, політичну технологію зміни вектору політичного процесу як вистави, що поєднує політичні інструменти з елементами впливу на масову свідомість.

По-друге, в межах політології склалося чимало підходів до дослідження сучасних революцій, зокрема концепції регіональної дифузії, стратегії керівництва та народних протестів (В. Банс та Ш. Волчик) та підхід С. Левіцки та Л. Вей, які звертають увагу на міцність правлячої партії авторитарного режиму та зв'язків країни із Заходом. Окремим напрямом в необхідно виділити теорію Х. Арент, в основу якої покладено потенційну здатності людини творити політичні зміни, а їх успіх вимірюється тим, наскільки вони створюють інституційну базу для постійної активної участі громадян у вільній дорадчій діяльності. Однак, найбільшій уваги заслуговують наукові підходи, що склалися в межах транзитології, головною ознакою яких є тлумачення революцій як механізму переходу від авторитарних режимів до демократичних в країнах пострадянського простору.

По-третє, аналіз реальних прикладів революційних подій в країнах пострадянського простору свідчить про те, що революції переходу відбувалися в нових політичних, інформаційних умовах, зокрема, успіх їх

залежав від вміння заволодіти увагою ЗМІ. Це дає підстави говорити про революції нового типу – революції інформаційного суспільства.

По-четверте, транзитологія для визначення тих змін, що відбуваються в країнах пострадянського простору пропонує термін «демократичний перехід», який поєднує революційні завдання замінити один суспільний чи політичний лад на інший з еволюційними методами їх досягнення, а саме поняття «революція» зазнає суттєвих змін, зокрема призведе до появи таких термінів як «оксамитові» та «кольорові революції».

По-п'яте, під «оксамитовими» революціями розуміється один зі способів повалення комуністичних режимів: від поступових реформ до насильницького усунення старої влади через народне повстання такі революції відбулися переважно в країнах з порівняно м'якими авторитарними режимами, де стався розпад правлячої еліти, де напередодні революцій спостерігався низький рівень життя та відбулася консолідація опозиційних сил демократичної та патріотичної спрямованості. Історично це були перші демократичні революції в країнах Східної Європи, які мали місце в кінці ХХ ст.

По-шосте, на відміну від «оксамитових», кольорові революції, які історично були пізніше та охопили країни колишнього СРСР, мають свої ознаки: ненасильницький характер протікання, коли боротьба ведеться психологічною, соціальною, економічною та політичною зброєю за допомогою великих мас народу, ґрунтуються на невдоволеності мас і потрібен лише детонатор, щоб відбувся соціальний вибух, в якості якого можуть слугувати вибори.

По-сьоме, «кольорові революції» революціями по суті не є, оскільки основи влади вони не змінюють, а лише тих, хто стоїть на верхній її сходинці на момент здійснення революції. Вони виступають як механізм зміни політичного режиму, як сучасна технологія зміни влади - політична вистава, заснована на нових методах маніпуляції свідомістю людей, що забезпечують

настільки надійний контроль за поведінкою мас, що за допомогою натовпу можна провести революцію.

По-восьме, можливість та актуальність повернення до практики кольорових революцій в країнах пострадянського простору визначається гальмуванням процесу демократизації суспільства, коли застосування та поширення сучасних способів комунікації та впливу на свідомість людей, формують сприятливі умови для вибуху соціальних невдоволень. Наявність харизматичних лідерів та бажання певної групи людей отримати владу підсилюють можливість застосування саме революції як механізму зміни політичної влади в суспільстві.

По-дев'яте, для запобігання вибуху нових кольорових революцій сучасна політична теорія пропонує посилювати авторитет культурних символів, яких додержується діюча влада, не розмивати їх контекст та не піддавати їх сумніву та критиці в ЗМІ, а також посилювати роль парламенту як майданчика для представництва інтересів всіх прошарків суспільства. Ще одним напрямком в даному аспекті є забезпечення прозорості та відкритості інституту виборів в державі, уникнення можливості їх використання як детонатора політичних невдоволень.

По-десяте, революція як спосіб та механізм демократичного переходу залишається актуальним та працюючим механізмом політичних трансформацій. Оксамитовий, тобто ненасильницький спосіб політичних трансформацій перетворює сучасну революцію на дієвий механізм зміни політичного режиму, оскільки повертає революцію в її первинне значення – як перевороту у свідомості, природних речах тощо. Саме ця ознака масштабності змін актуалізує революцію та робить її більш бажаною в сучасному суспільстві, особливо в умовах глибинної кризи соціально-економічного та політичного життя світового рівня. Революція сьогодні постає як спосіб докорінних змін, пов'язаних не просто зі зміною політичної влади та політичного процесу, а зміни всього соціально-культурного

контексту та свідомості людей, як бажаний вектор змін політичного процесу та всього способу життя.

ВИСНОВКИ

Аналіз теоретичних, історичних та практичних аспектів застосування революції як механізму зміни вектору сучасного політичного процесу дозволяє висловити наступні висновки, які мають теоретичне та практичне значення та свідчать про новизну даного дослідження.

1. Революція як соціальна масштабна подія, що призводить до корінних змін в суспільстві в межах сучасної політичної теорії та практики значно трансформувала своє тлумачення й зараз під такою розуміють ненасильницькі дії, політичну технологію зміни вектору політичного процесу як вистави, що поєднує політичні інструменти з елементами впливу на масову свідомість. Практика застосування революцій як форми демократичного переходу в країнах пострадянського простору довела факт зміни змісту та форми протікання революції, перетворивши її на механізм зміни влади, внаслідок чого змінюється не стільки політичний режим, а лише владна еліта, яка формує вектор всього національного політичного процесу як його провідний суб'єкт.

Головною особливістю сучасних революцій в даному аспекті є її технологічний аспект, отже, можливість її застосування в політичній практиці за суб'єктивною волею певної групи, що підтверджує значення революції саме як механізму зміни політичного процесу, а не докорінних змін в свідомості та цінностях суспільства. Такий інструментальний підхід визначає революцію як певний набір дій, процедур та правил їх проведення, коли революція формується як вистава, де участь беруть великі маси людей, сформовані за допомогою засобів впливу на їх свідомість через ЗМІ, а найбільш вдалий час для їх застосування – ненасильницький за своєю природою політичний інститут – вибори. Легітимна можливість та демократична природа застосування даного сценарію зміни влади перетворює революцію на дієвий механізм змін вектору політичного

процесу в межах сучасних національних держав, що особливо актуалізується в період соціально-економічних криз, коли суспільство вимагає від влади докорінних, радикальних змін.

2. Аналіз теоретико-методологічних засад здійснення політичного процесу в сучасному світі свідчить про постійну актуальність наукового пошуку в даному напрямку політологічних досліджень, де особливої уваги потребують «країни пострадянського простору», де відбувається специфічний, притаманний тільки даній групі країн політичний процес. Саме пострадянські країни своєю появою завдячують новому поштовху в розвитку політичного процесу світового масштабу, що отримало назву третьої хвилі демократизації.

Головною особливістю політичного процесу в пострадянських країнах стало тоталітарне, а не традиційне для транзитології авторитарне минуле даних країн, а на зміст та послідовність політичного процесу суттєво вплинули національні еліти, їх неспроможність до зміни свідомості та відмови від минулого.

3. Дослідження історичних аспектів революції довело, що розуміння та вжиток поняття «революція» в різні історичні періоди мало свої особливості. Уперше з'являється в християнській літературі, в добу Середньовіччя переноситься в політичне життя і використовується в значенні «реставрація», відновлення політичного режиму, а пізніше – для вказівки на цивільний безлад і зміну влади. Англійська та Французька революції значно вплинули на теорію революції, визначивши нове місце революцій в історичному процесі, перетворивши її на ідеологічну цінність та одиничну історичну подію. Лише у XVIII ст. термін «революція» набуває соціального контексту, починає використовуватися в описі епохальних проривів, фундаментального «перетворення суспільства суспільством», а на початку XIX ст. поглиблюється наукове дослідження поняття «революція», вводиться класифікація політичних революцій, з'являються перші спроби сформулювати

грунтовну, універсальну теорію революції та розробити дієвий механізм її здійснення.

4. Сучасна теорія революцій як частина загальної теорії політики налічує чимало теорій (наукових шкіл), серед яких найвагомішими вважають: біхевіористську (П. Сорокін), яка зосереджується на причинах «революційного відхилення в поведінці людей» в сфері основних, базових потреб і інстинктів людини; психологічні теорії (Дж. Девіс, Т. Гарр), які концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій; структурні (Т. Скокпол), які переймаються специфічними стосунками між громадянами і державою, шукаючи причини революції на соціальному рівні, та політичні теорії (Ч. Тіллі), які революцію розглядають лише як політичний феномен, що виникає як результат порушення балансу влади і боротьби суперників за управління державою.

Окрему роль відводять теоріям революції К. Маркса та В. Леніна. Якщо в основу марксистської моделі революції лягло уявлення про провідну роль економічних процесів в розвитку суспільства та про політичну боротьбу, то в ленінському варіанті диктатура пролетаріату не була домінуючою, а революція бачилася на соціалістичний манер. Саме остання концепція революції стала домінуючою в ХХ ст. та сформувала цілу низку країн, що отримали назву соціалістичного табору. Уособленням нового підходу до тлумачення революцій вважають концепцію Грамши, згідно якої саме руйнування культурних символів, що втратили авторитет (радянський спосіб життя), і пояснює появу цілої низки «оксамитових революцій» на теренах пострадянського простору.

5. Сучасна політична теорія в якості механізму здійснення політичних революцій визнає набір політичних дій, інструментів, подій, процедур та правил, які об'єднані спільною метою – впровадженням в життя ідеалів даної революції. Всі ці структурні елементи здійснення революції як форми політичних змін необхідно систематизувати та визначити послідовність застосування на практиці, що формує структуру революції. Структурно

механізм здійснення сучасних революцій виглядає як набір фаз (стадій, етапів), що послідовно змінюють та продовжують один одного: революційна ситуація – безпосереднє здійснення виступу народних мас (отримання влади) – перетворення після захоплення влади.

Поняття «революційна ситуація» визначається як нестійкий суспільний стан, за якого достатньо невеликого поштовху в потрібному напрямку, щоб «процес пішов», виникли зміни, що свідчать про початок революції. Революційна ситуація має свої внутрішні фази протікання: незадоволеність широких верств населення у вигляді постійних протестів; наростання невдоволеності та її трансформація у організовані або спонтанні дії, спрямовані на руйнування існуючої системи влади; об'єднання всіх невдоволених соціальних груп у єдину силу, і, нарешті, розповсюдження невдоволеності на усі верстви населення.

Наступною фазою в механізмі революції виступає безпосереднє здійснення виступу народних мас, яке в сучасних умовах «оксамитових революцій» свідчить про перевагу саме ненасильницьких способів, коли під прямим тиском опозиції та мас вищі органи вже непрацюючої влади самі відмовляються від повноважень на користь народу і таке положення закріплюється рішеннями існуючих законодавчих та судових органів або ж референдумом.

Найбільш вагомою фазою (стадією) протікання революції вважається остання – стадія здійснення перетворень в суспільстві після захоплення влади. В межах даної стадії виділяють п'ять етапів: (1) здійснення революційних змін; (2) прийняття нових рішень про зміни в соціальному просторі, в економічних та культурних відносинах, які б відповідали надіям революційних мас; (3) створення нових або трансформація старих органів влади за рахунок поповнення їх революціонерами, але за професійною, а не політичною ознакою; (4) посиленням порушень в роботі системи управління, що призводить до реанімації раніше існуючих органів, хоча і під новими назвами; (5) поступова заміна кадрів серед тих, хто не може

впоратися з керівною роботою та перерозподіл влади між кланами та групами, що виникли в результаті революції.

6. Для аналізу політичних трансформацій, які мали місце в політичних системах країн пострадянського простору, транзитологія як окремий напрям політологічних досліджень, пропонує термін «демократичний перехід», який поєднує революційні завдання замінити один суспільний чи політичний лад на інший з еволюційними методами їх досягнення, внаслідок чого поняття «революція» зазнає суттєвих змін, зокрема призведе до появи таких термінів як «оксамитові» та «кольорові революції».

Під «оксамитовими революціями» розуміється один зі способів повалення комуністичних режимів: від поступових реформ до насильницького усунення старої влади через народне повстання, які відбулися переважно в країнах з порівняно м'якими авторитарними режимами, де стався розпад правлячої еліти та напередодні революцій спостерігався низький рівень життя й мала місце консолідація опозиційних сил демократичної та патріотичної спрямованості.

На відміну від «оксамитових», «кольорові революції», які історично були пізніше за «оксамитові» та охопили країни колишнього СРСР, мали ненасильницький характер протікання, коли боротьба велася психологічною, соціальною, економічною та політичною зброєю за допомогою великих мас народу, ґрунтувалася на невдоволеності мас і часто в якості детонатора соціального вибуху використовували вибори.

7. За своєю суттю «кольорові революції» революціями по суті не були, оскільки основи влади вони не змінюють, а лише змінюють поосібно тих, хто стоїть на верхній її сходинці на момент здійснення революції. Сучасні революції виступають як механізм зміни політичного режиму, як сучасна технологія зміни влади - політична вистава, заснована на нових методах маніпуляції свідомістю людей, що забезпечують настільки надійний контроль за поведінкою мас, що за допомогою натовпу можна провести революцію.

Як вистава революція має певну технологічну схему, деталі і наповнення якої можуть мінятися, але «скелет» залишається єдиним. Перша вимога - відбір людини – вождя революції, яка має бути прихильна демократичним цінностям і ідеалам свободи. Другий елемент технології - створення територіального анклав, коли усередині країни формується територія, де кандидат отримує безумовну підтримку. Третє завдання - впровадження в масову свідомість і закріплення там декількох простих стереотипів, що відповідають формулі непорушної істини: «вороги проти наших». Це загальне правило усіх революцій.

Після того, як образ колективного ворога народу створений, впродовж деякого часу робиться «первинний підігрів ситуації». Підбирається «доказова база», яка завдяки ЗМІ збуджує емоції. Наступний етап – створення і енергійне впровадження зовнішньої ознаки «наших» (троянди і прапор з хрестами – в Грузії, «помаранчеве» – на Україні, помітні художні символи). Для об'єднання «наших» у свідомість впроваджується образ «неминучої перемоги». Усе це разом переводить натовп в режим керованого колективного збудження. Потім відбувається миттєвий і масовий вибух обурення, що переростає в масове натхнення, в загальну ейфорію людей.

Наступним кроком стає створення нестерпних умов для роботи державних органів, яке зображується як боротьба за демократію. На тлі цього поетапного розвитку подій так само поетапно розігрується вистава з «невизнанням підсумків голосування». Якщо ж виникає непередбачена протидія, тоді звертаються за підтримкою до потужних агентів впливу з-за кордону, передусім, з боку тих сил, які і уповноважені легітимувати зміну влади.

8. В країнах пострадянського простору загроза виникнення кольорових революцій залишаються актуальними для багатьох країн, зокрема Росії, Казахстану та в Україні, що пов'язано з характерним зниженням авторитету домінуючого владного культурного контексту політичної дійсності, а застосування та поширення сучасних засобів комунікації та впливу на

свідомість людей формують сприятливі умови для вибуху соціальних невдоволень. Наявність харизматичних лідерів та бажання певної групи людей отримати владу підсилюють можливості застосування саме революції як механізму зміни політичної влади в суспільстві.

На практиці в даних країнах формуються всі ознаки революційної ситуації, коли зростає, в тому числі і за рахунок технологій маніпуляції свідомістю, невдоволеність широких верств населення політичною та соціально-економічною ситуацією в країні, відбувається значне зниження рівня життя, а виступи опозиційних сил придушуються. Не вистачає лише детонатора для вибуху, хоча вибори в даних країнах відбуваються вчасно та регулярно і кожного разу супроводжуються шлейфом нечесно та непрозоро проведених процедур голосування, загрози невизнання їх результатів з боку громадськості. Саме таку ситуацію спостерігали в 2012 році в Росії під час проведення парламентських та президентських виборів, загроза таких самих подій є і в Україні

9. Для запобігання вибуху нових кольорових революцій та використання їх в якості технологічної вистави для зміни влади сучасна політична теорія пропонує посилювати авторитет культурних символів, яких додержується діюча влада, не розмивати їх контекст та не піддавати їх сумніву та критиці в ЗМІ, а також посилювати роль парламенту як майданчика для представництва інтересів всіх прошарків суспільства. Ще одним напрямком в даному аспекті є забезпечення прозорості та відкритості інституту виборів в державі, уникнення можливості їх використання як детонатора політичних невдоволень. Не останню роль в даному аспекті відіграє зовнішня ситуація навколо країни. Теорія регіональної дифузії спрацьовує як певний фон, що формується в країнах, що оточують державу, й підштовхують суспільство та опозиційні сили до аналогічних змін. Тому дружні стосунки з сусідніми державами, де вже відбулися демократичні перетворення, також позитивно вплинуть на перебіг подій та спричинять демократичні трансформації по суті, а не за формою.

10. Сучасна революція як спосіб та механізм демократичного переходу залишається актуальним та працюючим механізмом політичних трансформацій. Оксамитовий, тобто ненасильницький спосіб політичних трансформацій, перетворює її на дієвий механізм зміни політичного режиму, оскільки повертає революцію в її первинне значення – як докорінних змін у конституційному ладі, всьому політичному процесі в цілому. Саме ця ознака масштабності змін актуалізує революцію та робить її більш бажаною в сучасному суспільстві, особливо в умовах глибинної світової кризи соціально-економічного та політичного життя.

Застосування технологічного, театрального підходу як певного проекту, вистави щодо зміни одної еліти при владі іншою, без суттєвих змін, з одного боку, вихолощує зміст даного терміну в політичній теорії, а з іншого, навпаки, повертає до первинного його змісту, коли суспільство відчуває необхідність докорінних, системних зрушень, які носили б саме радикальний характер. Отже, можна сподіватися, що в найближчому майбутньому відбудеться свого роду повернення революції в своє лоно, коли під нею будуть розуміти докорінні зміни, пов'язані не просто зі зміною політичної влади та політичного процесу, а зміни всього соціально-культурного контексту та свідомості людей, як бажаний вектор змін політичного процесу та всього способу життя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусяк Т. Історія політичних і правових вчень : [навч. посібник] / Тетяна Андрусяк. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 220 с.
2. Анохин М. Г., Комаровский В. С. Политика: возможность современных технологий / М. Г. Анохин , В. С. Комаровский. - М.: РАГС, 1998. – 64 с.
3. Багдасаров Ф. К. Авторитарные и демократические тенденции в политической жизни современной России : дис. ... канд. полит. наук. : 23.00.02 / Феликс Константинович Багдасаров. – Москва, 2010. – 252 с.
4. Бальцеревич Л. Социализм, капитализм, трансформация. Очерки на рубеже эпох / Лешек Бальцеревич. – М.: Наука, 1999. – 352 с.
5. Банс В. Элементы неопределенности в переходный период / Валери Банс // Полис. – 1993. – № 1. – С. 116 - 124.
6. Барнав А. Введение во Французскую революцию. Хрестоматия по французскому материализму XVIII века. [Электронный ресурс] / Антуан Барнав. - Режим доступа: <http://pylippel.newmail.ru/documents/barnav.html>.
7. Бжезинський З. Великі перетворення / Збігнев Бжезинський // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5 - 15.
8. Бирюков С. В. Модели систем управления регионами и специфика положения институтов региональной власти |/ С. В. Бирюков // Вестник Московского университета. – 2005. – № 3. – С. 63-69.
9. Блюм Р. Н. Поиски путей к свободе: проблема революции в немарксистской общественной мысли / Р. Н. Блюм. – Таллинн: Ээсти раамат, 1985.– 240 с.
10. Бляхин Л. Е., Говорухин Г. Э. Революция как «блуждающая» метафора : семантика и прагматика революционного карнавала / Л. Е. Бляхин, Г. Э. Говорухин // Политические исследования. – 2006. - № 5. – С. 58 - 74.

11. Бобіна О. Про витоки теорії революції / О. Бобіна // Сучасна українська політика. - 2008. – Вип. 13. – С. 88 - 93.
12. Богуславська К. Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів / Катерина Богуславська // Політичний менеджмент. – 2006. - № 4 (19). – С. 72 - 89.
13. Большая Российская энциклопедия / [гл. ред. М. А. Прохоров ; 2-е изд., перераб. и доп]. - СПб.: Коринт, 2004. – 1556 с.
14. Бортніков В. І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту : автореф. дис. ... д-ра. політ. наук: 23.00.02 / Валентин Іванович Бортніков. – Київ, 2008. – 35 с.
15. Брусиловська О. І. Ідеологічна трансформація країн Центральної й Східної Європи в 90-ті рр. / Ольга Іллівна Брусиловська // Дослідження світової політики. – 2001. - № 18.– С. 42 - 51.
16. Брусиловська О. І. Політико–системні трансформації в регіоні Східна Європа (1989 – 2004) : дис. ... д-ра. політ. наук. : 23.00.04 / Ольга Іллівна Брусиловська. – Одеса, 2007. – 428 с.
17. Брусиловська О. І. Посткомуністична трансформація України та Польщі : взаємний вплив економічного та політичного чинників / Ольга Іллівна Брусиловська // Перспективи. – 2003. - № 2 - 3 (22 - 23). – С. 67 - 72.
18. Брусиловська О. І. Чинник ЄС в посткомуністичній трансформації Східної Європи / Ольга Іллівна Брусиловська // Вісник ОНУ. – 2007. – № 7. – С. 157 - 167.
19. Брюке Ф. де. Форми регіоналізації в Європі / Ф. де Брюке // Організація регіональної та місцевої влади : досвід держав – членів Європейського Союзу. – К., 2005. – С. 18 - 45.
20. Бульбенюк С. С. Українське суспільство в епоху постмодерну / Світлана Степанівна Бульбенюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2003. – № 4. – С. 127 - 132.

21. Бульбенюк С. С. Трансформація «держави загального добробуту» в епоху постмодерну / Світлана Степанівна Бульбенюк // Борисфен. - 2004. – № 3 (153). – С. 10 - 12.
22. Бульбенюк С. С. Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу : автореф. дис. ... канд. політ. наук. : 23.00.03 / Світлана Степанівна Бульбенюк. — Київ, 2004. — 20 с.
23. Волинський А. К. Стадії політичного процесу : політико-правові основи класифікації / А. К. Волинський // Політичний менеджмент. – 2004. - № 1 (4). – С. 41 - 52.
24. Воронова О. В. Європейський вибір і формування регіональної політики України / О. В. Воронова. – О.: Астропринт, 2002. – 144 с.
25. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти : [наук. видання] / Анатолій Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.
26. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. / Анатолій Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.
27. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Тэд Роберт Гарр. - СПб.: Питер, 2005. - 461 с.
28. Гелей С. Д. Основи політології : [навч. посіб.] / С. Д. Гелей, С. Д. Рутар.- Київ : Тов-во «Знання», 1999. – 426 с.
29. Гидденс Э. Последствия модернити / Э. Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе : [Антологія] / под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 101 – 122.
30. Гладуняк І. В. Історико-політологічні аспекти дослідження і класифікації політичних систем / І. В. Гладуняк // Держава і право. - 2000. - № 8. - С. 474 – 478.
31. Глобальні трансформації і стратегії розвитку / [О. Г. Білоус, Д. Г. Лук'яненко, О. М. Гончаренко та ін.]. - К. : Ін-т світової економіки та між нар. відн. НАН України, 1998. – 416 с.

32. Гоббс Т. Левиафан // Томас Гоббс. – Москва : Мысль, 1991. – 731 с. – (Сочинения : в 2-х т. / Т. Гоббс ; т. 2).
33. Голобородько А. Революция как проект модерна [Электронный ресурс] / Александр Голобородько. – Режим доступа : <http://www.pravaya.ru/look/17525?print=1>.
34. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения [Электронный ресурс] / Джек Голдстоун. – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/logos/number/56/06.pdf>.
35. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / Володимир Павлович Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
36. Горовиц Л. Дональд. Различия демократий / Л. Дональд Горовиц // Век XX и мир : Пределы власти. - 1994. № 3 - 4. – С. 168 – 197.
37. Грозіцька Т. Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці : автореф. дис. ... канд. політ. наук. : 23.00.01 / Тетяна Юліївна Грозіцька. — Одеса, 2000. — 19 с.
38. Гуцин В. Зачистка власти [Электронный ресурс] / В. Гуцин. – Режим доступа : <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=73&tek=3215&issue=96>.
39. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд // Политические исследования. — 1999. — № 1. — С. 11 - 13.
40. Дашаківська О. Революція переходу (кінець 1980-х – початок 1990-х років) у суспільствах Центрально-Східної Європи / О. Дашаківська // Вісн. СевНТУ. – 2010. - № 112. – С. 97 – 101.
41. Дегтярев А. А. Основы политической теории / А. А. Дегтярев. – Москва : Высшая школа, 1998. – 238 с.
42. Дегтярев А. А. Политическая власть как регулятивный механизм социального общения / А. А. Дегтярев // Политические исследования. – 1996. - № 3. – С. 78 – 93.

43. Демократия : перезагрузка смыслов : [сб. статей]. – Москва : Практис; Центр политической конъюнктуры России, 2010. – 304 с.
44. Джарол Б. Политология. Методы исследования / Б. Джарол, Мангейм, Рич Ричард К. ; [пер. с англ.]. – Москва : Изд-во «Весь мир», 1997. – 544 с.
45. Долженков О. О. Політична система суспільства: основні підходи / О. О. Долженков // Актуальні проблеми політики. — 2000. — № 2. — С. 112 – 118.
46. Долженков О. О. Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз: дис... д-ра політ. наук / Олег Олександрович Долженков. – Х., 2005. – 418 с.
47. Доцяк І. Економічні основи суспільних трансформацій в Україні: політологічний аналіз / І. Доцяк. – Острог: Вид-во Нац-го ун-ту «Острозька академія». – Випуск 3. – 2008. – С. 248 – 259.
48. Дугин А. Г. Консервативная революция / А. Г. Дугин. – М. : Арктогея, 1994. – 344 с.
49. Економіка знань : виклики глобалізації та Україна / [Під заг. ред. А.П.Гальчинського, С.В.Львовичкіна, В.П.Семиноженка]. – К.: Вид-во НІСД, 2004. – 261 с.
50. Жиро Т. Политология / Т. Жиро ; [пер. с польск.]. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2006. – 428 с.
51. Завалько Г. А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. [Электронный ресурс] / Г. А. Завалько. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/257090/read#t3//>.
52. Замай И. В. Ненасилие в политических трансформациях на постсоветском пространстве : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Игорь Валерьевич Замай. – Москва, 2007. – 22 с.
53. Зеркин Д. П. Основы политологии / Д. П. Зеркин. - Ростов на Д., 1999. – 439 с.

54. Икбаев Р. Б. Политический режим в постсоветском Казахстане : этапы и особенности трансформации : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Рим Булатович Икбаев . – Уфа, 2010. – 20 с.
55. Иликаев А. С. Органическая демократия : политологический анализ сущности, особенностей и перспектив реализации : автореф. дис. ... канд. полит. наук. : 23.00.02 / А. С. Иликаев . - Уфа, 2005. – 22 с.
56. Ильин М. В. Демократия и демократизация / М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль, Ю. Е. Фёдоров // Политические исследования. — 1996. — № 5. — С. 146 – 161.
57. Ильин М. В. Ритмы и масштабы перемен. О понятиях «процесс», «изменение» и «развитие» в политологии / М. В. Ильин // Полис. – 1993. - № 2. – С. 57 – 68.
58. Ильин М. Политическая модернизация: неоконченная драма в трех действиях / М. Ильин // Стратегия. — 1998. — № 1. — С. 77 – 102.
59. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация / Р. Инглегарт. - М: АCADEMIA, 1999. — С. 261 – 291.
60. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : [учеб. пособие для студентов вузов] / Владислав Леонидович Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.
61. Ирхин Ю. В. Политология : [учебное пособие.] / [под общ. ред. Ю. В. Ирхина]. – М. : Юристъ, 2002. – 511 с.
62. История политических и правовых учений : [Учебник] / [под ред. О. Э. Лейста]. – М. : Юридич. лит-ра, 1997. – 531 с.
63. История политических учений : [Учебник] / [под общ. ред. В. С. Нерсисянца]. – М. : Наука, 1998. – 538 с.
64. История политических и правовых учений : [учебное пособие] / [под ред. А. Н. Хорошилова]. – М. : Логос, 2002. – 587 с.
65. Исакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи / Г. Исакова // Політичний менеджмент — 2007. — № 3. — С. 128 - 134.

66. Казин Ф. А. Уроки «цветных революций» [Электронный ресурс] / Ф. А. Казин. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/rus/desk/uroki_cvetnyh_revoliuciiy.htm.
67. Кара-Мурза С. Г. На пороге «оранжевой» революции / С. Г. Кара-Мурза, А. А. Александров, М. А. Мурашкин, С. А. Телегин. – М.: Изд-во Алгоритм, 2005. – 306 с.
68. Кара-Мурза С. Г. Революции на экспорт / С. Г. Кара-Мурза, А. А. Александров, М. А. Мурашкин, С. А. Телегин. – М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2006. – 528 с.
69. Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. - № 4. – С. 6 – 27.
70. Кіш Є. Виклик демократії: політичні трансформації в Центрально-Східній Європі / Євген Кіш // Віче. – 1998. – №5. – С. 12 – 19.
71. Ковтун О. Ю. Еволюція багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору : автореф. дис. ... канд. політ. наук. : 23.00.04 / Олена Юріївна Ковтун. - Київ, 2008. – 21 с.
72. Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні [Електронний ресурс] / Антоніна Колодій. – Режим доступу до статті : <http://www.kennan.kiev.ua/kkr/publications.htm>.
73. Колодій А., Давимук С. Політичні режими сучасності та перехід до демократії / А. Колодій, С. Давимук та ін. – Львів: НАН України, 1999. – 168 с.
74. Колодій А. «Політична трансформація в Україні: інституції та люди» / Антоніна Колодій // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – Вип.12. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. – С. 205 - 211.
75. Комар Ю. И. Демократия и авторитаризм в третьем мире в конце XX века / Ю. И. Комар. - М.: ИНИОН РАН, 1995. – 23 с.

76. Кондорсэ Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. [Электронный ресурс] / Ж. А. Кондорсэ. - Режим доступа: <http://larevolution.ru/Books/Condorcet-0.html> .
77. Концепт «революция» в современном политическом дискурсе / [Под ред. Л. Е. Бляхера, Б. В. Межуева, А. В. Павлова]. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2008. – 360 с.
78. Концептуальні засади взаємодії політики й управління : [навч. посіб.] / [за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова]. - Київ : НАДУ, 2010. - 300 с.
79. Коровицына Н. «Бархатные» революции как феномен массового сознания восточноевропейцев [Электронный ресурс] / Наталья Коровицына. — Режим доступа: <http://www.karamurza.ru/books/export/Chapter008.htm>.
80. Кравець Г. В. «Кольорові революції» та їх місце в політичному процесі сучасних держав / Г. В. Кравець // Науковий вісник. – 2011. - № 5 (130). – С. 182 - 191.
81. Кравець Г. В. Категорія «революція» в політичній теорії / Г. В. Кравець // Науковий вісник. – 2010. - № 18 (119). – С. 160 - 168.
82. Кравченко В. В., Пітцик М. В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права): [навч. посіб.] / В. В. Кравченко, М. В. Пітцик. – К.: Арарат-Центр, 2001. – 176 с.
83. Краснов Б. И. Теория власти и властных отношений / Б. И. Краснов // Социально-политический журнал. – 1994. - № 6. – С. 45 – 56.
84. Кузьменко А. М. «Кольорові революції» як соціально-політичне явище кінця ХХ - поч. ХХІ століття і технологія зовнішньої інформаційно-психологічної агресії іноземних спецслужб: міжнародно-правові та безпекознавчі аспекти : [Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції] (28 квітня 2011 р.) / КУП НАН України

- [редкол. Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицкий, О. В. Чернецька та ін.].
– К. : Вид-во Європ-го ун-ту, 2011. – С. 221 – 231.
85. Кузьмин П. В. Политическая деятельность : теория и практика в современной Украине : [Монография] / Петр Васильевич Кузьмин. – Симферополь : «Оригинал-М», 2007. – 456 с.
86. Кулик В. Двадцять років демократичного транзиту [Електронний ресурс] / Віталій Кулик. - Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/authornews/2011/09/28/113259.html>.
87. Култыгин В. Теория рационального выбора — возникновение и современное состояние / В. Култыгин // Социологические исследования. — 2004. — № 1. — С. 27 – 37.
88. Курас І. Ф. Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології / І. Ф. Курас // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 3 - 11.
89. Курас І. Ф. Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу / І. Ф. Курас // Україна на порозі ХХІ століття. - 2001. – С. 23 - 28.
90. Лебедев М. Проблемы повышения эффективности государственной власти в России / М. Лебедев // Россия и современный мир. – 1997. - № 3. – С. 36 - 51.
91. Ленин В. И. Теория насилия / Владимир Ильич Ленин. – М.: Алгоритм, 2007. – 256 с.
92. Липсет С. М., Кен-Рюн С., Торрес С. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С. М. Липсет, С. Кен-Рюн, С. Торрес // Международный журнал социальных наук. – 1993. - № 3. – С. 5 - 25.
93. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк. – Москва: Мысль, 1988. – 458 с. - (Сочинения : в 3-х т. / Дж. Локк ; т. 3).
94. Лужков Ю. М. Путь к эффективному государству : План преобразования системы государственной власти и управления в

- Российской Федерации / Юрий Михайлович Лужков ; [2-е изд.; доп.] – Москва : Изд-во МГУ, 2002. – 228 с.
95. Магун А. Опыт и понятие революции [Электронный ресурс] / Артемий Магун. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/64/magun4.html>.
96. Малиновський В. Я. Трансформація територіальної організації влади України в контексті світового досвіду [Електронний ресурс] / В. Я. Малиновський. – Режим доступу // <http://democracy.kiev.ua/publications/Malinovsky.pdf#search=%D1>.
97. Мамираимов Т. Перспективы революции в Казахстане. [Электронный ресурс] / Талгат Мамираимов. – Режим доступа: <http://www.sarap.kz/rus/view.php?id=418>.
98. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О диалектическом и историческом материализме [Электронный ресурс] / Карл Маркс, Фридрих Энгельс, Владимир Ильич Ленин. - Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/maenl01/index.htm>.
99. Марксистско-ленинская социология : [уч. пособ.] / [под. ред.: Н. И. Дряхлова, Б. В. Князева, В. Я. Нечаева]. - М. : Моск. ун-т, 1989. – 288 с.
100. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» [Електронний ресурс] / Юрій Мацієвський. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1399>.
101. Мацієвський Ю. Незакінчений транзит в Україні: спроба періодизації (в контексті президентських виборів 2010 р) [Електронний ресурс] / Юрій Мацієвський – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/Sup/2008_14.pdf.
102. Мацієвський Ю. Помаранчева революція крізь призму транзитології / Юрій Мацієвський // «І». – 2005. – № 40. - С. 29 - 39.

103. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38 - 59.
104. Мегатренды мирового развития / [Под ред. М. В. Ильина, В. Л. Иноземцева]. – М.: Экономика, 2001. – 295 с.
105. Мейтус В., Мейтус В. Массы, движения, революции / Владимир Мейтус, Виктор Мейтус. – К.: Ника-Центр, 2008. – 504 с.
106. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Политические исследования. – 2002. - № 1. – С. 6 – 17 ; № 2. – С. 20 - 30.
107. Мирзоев С. Гибель права: легитимность в «оранжевых революциях» / Сергей Мирзоев. – М.: «Европа», 2006. – 232 с.
108. Михайловский А. В. К политической философии консервативной революции / А. В. Михайловский // Теоретический альманах Res cogitans. – М. : Изд. дом «Юность», 2007. – С. 125–149.
109. Михайловский А. В. Консервативная революция : апология господства / А. В. Михайловский // Концепт «Революция» в современном политическом дискурсе ; [под ред. Л. Е. Бляхера, Б. В. Межуева, А. В. Павлова]. – СПб. : Алетейя, 2008. – С. 264–283.
110. Михайловский А. В. Политическая публицистика Эрнста Юнгера в интеллектуальной истории Веймарской Германии / А. В. Михайловский // Политические статьи 1923–1933 гг. – М. : «Скимень», 2008. – С. 317–362.
111. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
112. Мухаев Р. Т. Теория политики : учебник для студентов вузов / Рашид Тазитдинович Мухаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 623 с.

113. Наумкіна С. М. «Третя хвиля» демократизації : підсумки і перспективи. Аналіз зарубіжних концепцій [Текст] / Світлана Михайлівна Наумкіна // Політичний менеджмент. - 2004. - № 2. - С. 162 - 170.
114. Норт Д. Інститути, процеси та функціонування економіки / Д. Норт. Київ : Основи, 2000. – 198 с.
115. Орзих М. П. Не допустить эффекта «балканизации» / М. П. Орзих // Голос України – 1993. - № 17. – 6 июля.
116. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет ; [пер. з іспан. І. Сахна]. - К.: Основи, 1994.- 424 с.
117. Пасісніченко В. Чому тьмяніють «кольорові революції»? Парадокси теоретичного аналізу / Віктор Пасісніченко // Наукові записки. - Острог, 2008. – Вип. 3. – С. 25 - 37.
118. Пендрік К. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року / К. Пендрік. – К.: Часопис «Критика», 2007. – 472 с.
119. Политология : Краткий энциклопедический словарь-справочник / [Отв. ред. Ю. С. Борцов, науч. ред. И. Д. Коротец]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 623 с.
120. Политическая наука : новые направления / [пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой ; науч. ред. Е. Б. Шестопап]. – М. : Вече, 1999. – 816 с.
121. Політична система сучасної України : особливості становлення тенденції розвитку / [під ред. Ф. М. Рудича]. - К. : Парламентське видавництво, 1998. - 323 с.
122. Політологічний енциклопедичний словник / [Упор. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко ; 2-е вид. - доп. і перероб.]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
123. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [Кер. авт. кол. В. Полохало]. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.

124. Поліщук М. Актуальні проблеми дослідження політичного процесу в Україні / М. Поліщук // Політичний процес в Україні : стан та перспективи розвитку. - 1999. – С. 7 – 12.
125. Поліщук І. О. Політичні перетворення у регіоні Східної Європи. Посткомуністичний транзит Росії та Польщі: політико-культурний вимір / І. О. Поліщук // Політологічні та соціологічні студії. – 2010. – С. 373 – 383.
126. Полохало В. Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа / В. Полохало // Полис – 1998. – № 3 – С. 7 - 15.
127. Полохало В., Слісаренко А. Політичний процес і політична еліта / В. Полохало, А. Слісаренко // Політична думка. – 1993. – № 1. – С. 11 - 14.
128. «Помаранчева» революція. Версія, хроніка, документи / [Упоряд. М. Погребінський]. – К.: Оптима, 2005. – 416 с.;
129. Посткоммунистические трансформации: векторы, направление, содержание / [Под ред. О. Д. Куценко; со-редактор С. С. Бабенко]. – Харьков: Изд. Центр Харьк. Нац. ун-та им. В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.
130. Пречан В. Чехословакия на пути к демократической революции [Электронный ресурс] / В. Пречан. — Режим доступа: http://history.machaon.ru/all/number_07/anonsvak/revolution/prechan/index.html.
131. Прудник М. На теренах колишнього СРСР відбулося п'ять кольорових революцій [Електронний ресурс] / Михайло Прудник. – Режим доступу до статті : <http://1tv.com.ua/uk/news/2010/11/22/2587>.
132. Путин В. В. Избранные речи и выступления / В. В. Путин. - М.: Книжный мир, 2008. – 480 с.
133. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

134. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5 - 15.
135. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / Ж.-Ф. Ревель. — К.: Критика, 2004. — 588 с.
136. Романюк О. І. Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту / О. І. Романюк // Вісник ХНУ. – 2001. – № 518. – С. 71 - 78.
137. Романюк О. І. Національне питання в контексті проблем посттоталітарної трансформації українського суспільства / О. І. Романюк // Вісник ХНУ. – 2001. – № 504. – С. 238 - 245.
138. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 – С. 35 - 50.
139. Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 16 – 28.
140. Романюк О. І. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів / О. І. Романюк // Вісник ХНУ. – 2002. – № 555. – С. 16 - 25.
141. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3 - 11.
142. Романюк О. І. Трансформації посткомуністичних суспільств: методологічні проблеми дослідження / О. І. Романюк // Вісник ХНУ. – 2007. – № 760. – С. 240 – 247.
143. Ротар Н. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду : автореф. дис. ... д-ра. політ. наук. : 23.00.02 / Наталія Юріївна Ротар. – Чернівці, 2007. – 39 с.
144. Руденко А. Ф. Кінець ери «кольорових революцій»? [Електронний ресурс] / А. Ф. Руденко. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/23_D_2009/Politologia/49296.doc.htm.

145. Рудік О. М. Консолідація демократичного режиму як ключовий етап демократизації / О. М. Рудік // Вісник УАДУ. – 2001. – № 1. – С. 268 – 275.
146. Рудік О. М. Процес демократизації «третьої хвилі» та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Олександр Миколайович Рудік. – Одеса, 2003. – 17 с.
147. Рудік О. М. Україна в контексті демократичних транзитів «третьої хвилі» / О. М. Рудік // Вісник УАДУ. – 2000. – № 1. – С. 149 – 156.
148. Рябчук М. Українська трансформація: між демократією і авторитаризмом [Електронний ресурс] / М. Рябчук. – Режим доступу : <http://www.bigyalta.com.ua/story/7228>.
149. Сапрыкин Ю. М. Политическое учение Гаррингтона. Из истории идейно-полит. борьбы в годы англ. буржуазной революции XVII в. [Текст] / Ю. М. Сапрыкин. - М. : Издательство МГУ им. М. В. Ломоносова, 1975. - 204 с.
150. Семёнов Ю. И. Философия истории. Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней / Юрий Иванович Семёнов. - М.: Изд-во «Современные тетради», 2003. – 776 с.
151. Сморгунов Л. В. Сетевой подход к политике и управлению / Л. В. Сморгунов // Политические исследования. – 2001. - № 3. – С. 103 – 113.
152. Сорокин П. А. Долгий путь / Питирим Александрович Сорокин. – Сыктывкар : СЖ Коми, 1991. - 344 с.
153. Сорокин П. А. Социология революции / Питирим Александрович Сорокин. - М.: «Территория будущего»; Росспэн, 2005. - 768 с.
154. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин. - М.: Республика, 1992. - 544 с.
155. Стародубровская И. В., Мау В. А. Великие революции от Кромвеля до Путина / Ирина Викторовна Стародубровская, Владимир Александрович Мау ; [2-ое изд. ; пер. идоп.]. - М.: Вагриус, 2004. – 499 с.

156. Троцюк М. М. Політичні режими України та Грузії після «кольорових революцій» [Електронний ресурс] / М. М. Троцюк. – Режим доступу: <http://eprints.oa.edu.ua/868/1/3.pdf>.
157. Фергюсон А. Очерк истории гражданского общества / Адам Фергюсон; [пер. с англ. под ред. М. А. Абрамова]. - М.: РОССПЭН, 2000. - 389 с.
158. Философский словарь / [Под ред. И. Т. Фролова; 4-е изд.]. - М.: Политиздат, 1981. - 445 с.
159. Фісун О. Політичний режим України у порівняльній перспективі / О. Фісун // Стратегічні пріоритети. – № 1 (6). – 2008. – С. 5 - 12.
160. Фісун О. А. Демократія, неопатрімоніалізм і глобальні трансформації / О. А. Фісун. - М. - Харків: Константа, 2006. - 352 с.
161. Фукуяма Ф. Просмотры // Русский журнал. - 1997. – С. 12 – 25.
162. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии до консолидации / С. Хантингтон // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. - № 6. – С. 87 – 94.
163. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
164. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003.- 386 с.
165. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика [учебное пособие]. – М.: Интерпракс, 1995. – 298 с.
166. Чеботарев А. Революция сверху: быть или не быть? [Електронний ресурс] / Андрей Чеботарев. – Режим доступа: <http://www.ia-centr.ru/expert/10297/>.
167. Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформованні суспільно-політичних систем перехідного періоду: автореф. дис.. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Алла Леонідівна Черній . – К., 2004. – 21 с.

168. Чумиков А. Н. Демократизация в России как саморазвивающаяся система и как политически управляемый процесс [Электронный ресурс] / А. Н. Чумиков. Режим доступа : <http://www.Chumikov.com.pdf> – Foxit Reader 1.3 – [chumikov.pdf].
169. Шабо Ж.–Л. Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления [Электронный ресурс] / Ж.–Л. Шабо // Полис. – 1993. – № 3. – Режим доступа к статье : <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/1993/3/20.htm>.
170. Шайхутдинов Р. Г. Киргизия – 2005: «Домотехника на марше» [Электронный ресурс] / Р. Г. Шайхутдинов. - Режим доступа : <http://polit.ru/article/2005/04/06/demot/>.
171. Шайхутдинов Р. Г. Демократия в условиях «спецоперации»: как убить государство [Электронный ресурс] / Р. Г. Шайхутдинов. - Режим доступа : http://www.otechestvo.org.ua/analitika/2004_12/an_17_02.htm.
172. Шайхутдинов Р. Современный политик : охота на власть / Руслан Шайхутдинов. – М. : Европа, 2006. – 616 с.
173. Шарп Д. От диктатуры к демократии [Электронный ресурс] / Джим Шарп. – Режим доступа: <http://3dway.org/files/sharp.pdf>.
174. Шахид Ю. Глобализация и локализация : изменение форм развития / Ю. Шахид // Трансформация. – 1999. - № 4. – С. 11 - 19.
175. Штомпка П. Социология социальных изменений [Электронный ресурс] / Петр Штомпка. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/belin/16.php.
176. Эвола Ю. Критика фашизма : взгляд справа / Ю. Эвола // Люди и политика, 2007. – С. 269 – 423.
177. Эйдельман Н. Я. «Революция сверху» в России / Н. Я. Эйдельман. - М.: Книга, 1989. — 176 с.
178. Юнгер Э. Время судьбы / Э. Юнгер // Политические статьи. – М. : «Скимень», 2008. – С. 94 – 99.

179. Юрьев Д. Как сделать революцию («Оранжевые политтехнологии») [Электронный ресурс] / Дмитрий Юрьев. - Режим доступа : http://www.patriotica.ru/actual/yurjev_orange.html.
180. Якушик В. М. Проблемы теории революционно-демократического государства / В. М. Якушик. – К.: УМК ВО, 1991. – 196 с.
181. Ackerman Bruce. We the People. 1. Foundations. Cambridge (Ma); London (England): The Belknap Press of the Harvard University Press. – 1995. – x, 369 p.
182. Arendt H. On Revolution / Hannah Arendt. - New York: Penguin, 1987. – 356 p.
183. Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century / Z. Brzezinski. – New York: Collier books, 1990. – 420 p.
184. Espana: un presente para el futuro / J. Linz et al. – Madrid: Instituto de Estudios Econyomicos, 1984. – 198 p.
185. Kuzio T. “The National Factor in Ukraine’s Quadruple Transition” // Contemporary Politics, Vol. 6, No. 2 (June) 2000. – P. 141-164.
186. Lippert B. The Pressure of Europeanisation: From Post-communist State Administrations to Normal Players in the EU System / B. Lippert, G. Umbach. – Baden-Baden : Nomos, 2005. – 325 p.
187. Morlino L. Constitutional Design and Problems of Implementation in Southern and Eastern Europe / L. Morlino // J. Zielonka. Democratic Consolidation in Eastern Europe. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – V. 1: Institutional Engineering. – 506 p.
188. Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. A. Motyl, A. Schnetzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XVII, 666 p.
189. O’Donnell G., Schmitter P. C. Transition from Authoritarian Rule / Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O’Donnell,

- P. C Schmitter. – Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1986.
– 334 p.
190. Skocpol T. States and Social Revolutions / Theda Skocpol. - Cambridge University Press, 1979 . - 407 p.
191. Smelser N. J. Theory of Collective Behavior / N. J.Smelser. - New York : Free Press, 1963. – 342 p.
192. Smith W. C. The Political Transition in Brazil: From Authoritarian Liberalization and Elite Conciliation to Democratization Comparing New Democracies ; [Ed. by E. A. Baylora] / W. C. Smith //. – Boulder: Westview, 1987. – 356 p.
193. Stepan A. The State and Society: Peru in Comparative Perspective / A. Stepan. – Princeton: Princeton University Press. - 1978. – 402 p.
194. Tilly Ch. From Mobilization to Revolution / Ch. Tilly. - N.Y.: Random House, 1978. – 289 p.
195. Ukraine and Russia: Divergent Political Paths / [Analysis &Commentary: By Alexander Motyl] // Open Democracy Online, London, August 17, 2006 : <http://www.opendemocracy.net/home/index.jsp>.
196. Way Lucan. The real causes of the color revolutions / Lucan Way // Journal of Democracy Volume. – 2008. - № 3. – P. 56 – 69.